

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE KEMALİST
TÜRKİYE'NİN DEVLET-İKTİDAR SİSTEMİNDE

ÇERKESLER

Arsen Avagyan

*Arsen Avagyan 1972'de Erivan'da (Ermenistan) doğdu.
1994 yılında Erivan Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi'ni
bitirdikten sonra 1998'de Moskova'da Diplomatik
Akademi'den mezun oldu.
1996 yılında Ermenistan Bilimler Akademisi'nde
"1908-1914 Yıllarında Ermeni Siyasi Partileri ile İttihat ve
Terakki Cemiyeti Arasındaki İlişkiler" konusunda tez hazırladı.
2002 yılında Moskova Devlet Üniversitesi'nde tarih bilimleri
alanında "Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin
Devlet-İktidar Sisteminde Çerkeslerin Rolü"
başlıklı doktora tezini sundu.
Tarih bilimleri doktoru. Osmanlı İmparatorluğu ve Türk-
Ermeni ilişkileri alanında tanınmış bir tarihçidir.*

BELGE YAYINLARI

**ARSEN AVAGYAN
ÇERKESLER**

© Arsen Avagyan

Çeviren:
Ludmilla Denisenko

Birinci Baskı:
Ocak 2004

ARSEN AVAGYAN

***Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin
Devlet-İktidar Sisteminde***

ÇERKESLER

XIX. yüzyılın ilk yarısından XX. yüzyılın ilk çeyreğine

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.com>

İÇİNDEKİLER

Giriş / 7

BİRİNCİ BÖLÜM

Kuzey Kafkas Müslüman Boylarının Osmanlı İmparatorluğu Topraklarına Göçertilme Nedenleri ve Bu Yer Değiştirmenin Seyri

“Çerkes” Nitelemesinin Kaynağına Dair / 9

Kafkas Savaşı ve Dağlıların Türkiye’ye Sürülmeleri / 21

Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu’nda Yerleştirilmeleri / 60

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu Devlet Erkinde II. Abdülhamid ve İttihat Terakki Döneminde Çerkes Siyaseti

II. Abdülhamid’in Çerkes Siyaseti / 95

İttihat ve Terakki’nin Çerkes Siyaseti / 122

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çerkeslerin Milli Kurtuluş Hareketine Katılmaları (1919-1923)

Milli Kurtuluş Hareketinin Karakteri ve Çerkeslerin

Bu Harekete Yıgınsal Katılımlarının Nedenleri / 155

Batı Cephesi / 184

Kilikya Cephesi / 212

Karadeniz Kıyıları ve Doğu Cephesi / 221

Kuzey Kafkasya ve Çerkes Sorununun Kemalistler Tarafından

Dış Siyasî İlişkilerde Kullanılması / 229

1926 İzmir ve Ankara Süreçleri / 243

Sonuç / 273

Ekler / 284

Kaynakça / 291

GİRİŞ

Rusya İmparatorluğu yöneticilerinin Kuzey Kafkasya Müslüman ulusları için çözüm arama merakı ve buna karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi siyasi-sosyal çıkarları gereği Kuzey Kafkasya Müslümanlarını uyruğuna kabul etmesi, XIX. yüzyılın ilk yarısında bu ulusların kitlesel olarak Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmelerine neden olmuş ve Yakın Doğu ülkelerinde yeni bir etnik topluluk, Kuzey Kafkas cemaati ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin savaşkan Kuzey Kafkas uluslarının ileri gelen kişilerinden ordu ve devlet yönetim kademelerinde, özellikle de boyun eğdirilmiş halkların millî kurtuluş hareketlerinin bastırılmasında yararlanma ve İmparatorluğun demografik tablosunu Müslüman unsur yararına "değiştirme" politikası, tüm devlet yönetim mekanizmasında Çerkeslerin rollerinin güçlenmesine neden olmuştur.

Türkiye'nin devlet yönetim sisteminde Çerkeslerin oynadığı rolün incelenmesi, Osmanlı sultanlarının yürüttükleri millî politika, XIX. yüzyıl ortalarından başlayarak Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altındaki halkların millî kurtuluş hareketleri sorunsalı ve bununla birlikte 1919-1923 yıllarında Millî Kurtuluş Hareketi'nin oluşumunun anlaşılması açısından çok büyük önem taşımaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altındaki ulusların kurtuluş mücadelelerinin bastırılması içinde Çerkes muhacirlerin etkin olarak kullanılması, tüm zulümlerin sorumluluğunun savaşkan Çerkesler ve Kürtler hesabına yazılmasına imkân vermiştir. Bu, yabancı unsurun, Türkiye yönetimi tarafından, bir ulus eliyle diğerini yok etme sisteminin bir aracı olarak nitelendirildiğinin kanıtıdır. Böylesi bir siyaset kendisinden bekle-

neni çoğu durumda haklı çıkarmıştır. Bu nedenle Babıâli, 1878 yılında imzalanan Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinde belirtilen reformları yerine getirerek, "Ermenilerin, Çerkesler ve Kürtlere karşı güvenliğini sağlamak"* zorunda kalmıştır.

Türkiye'deki Kuzey Kafkas cemaatinin bir dizi neden ve rastlantının bir araya gelmesi sonucu Kemalist Millî Kurtuluş Hareketi'nde önemli bir rol oynaması, Çerkeslerin Osmanlı'nın ve Kemalist Türkiye'nin devlet yönetim sistemindeki rolleriyle örtüşmektedir. Onların bu rolünün incelenmesi ise, Kemalistlerin izledikleri millî politikanın özelliklerini yeni bir gözle kavramaya izin verecektir. Türkiye'deki Kuzey Kafkas topluluğunun millî hareketlere dahil edilmesi ve büyük devletlerle akdedilen anlaşmalar politikası, 1915 yılında yapılan Ermeni soykırımını ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında diğer Hristiyanların izlenmesinin sorumluluğunun bunlara etkin olarak katılanlara yüklenmesi sorunuyla doğrudan bağlantılıdır. Bu durum, Anadolu Çerkesleri arasında büyük bir rahatsızlık uyandırmış ve onlar için tek çıkış yolu Mustafa Kemal hükümetini desteklemek olmuştur. Osmanlı sultanları ve Kemalistlerin izledikleri Çerkes siyaseti arasında fark vardır; bu fark, II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki ve Kemalistlerin millî siyasetlerinde daha ayrıntılı görülür. Temel farklardan biri, Osmanlı sultanları ve İttihat ve Terakki bir halkı diğerine karşı kullanırken, Kemal Atatürk'ün, aynı halkın bir bölümünü, kendi milliyetinden olanlara karşı kullanmasıdır.

* *Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami 1856-1917 gg.*, Moskva, 1905, s. 105.

BİRİNCİ BÖLÜM

Kuzey Kafkas Müslüman Boylarının Osmanlı İmparatorluğu'na Göçertilme Nedenleri ve Bu Yer Değiştirmenin Seyri

“Çerkes” Nitelemesinin Kaynağına Dair

“Çerkes” adının nereden geldiği sorusu, bizi, hâlâ tam olarak irdelenmemiş bir dizi sorunsalla karşı karşıya getirir. Bu terim konusunda sayısız teori ve açıklama içinde, dayanakları diğerlerine göre daha sağlam olan üç kuram vardır: Grek (ya da Greko-Latin), İran ve Türk (Tatar-Türk) yorumu.

Yakın zamana dek, gerçeğe daha yakın yaygın görüşe göre, “Çerkes” teriminin kaynağını, antik Yunan yazarlarının eserlerinde Kuzey-Batı Karadeniz kıyılarının sakinleri tanımlanırken, bunların yerel dilde “Kerket” olarak adlandırıldığının belirtilmesi oluşturur.¹ “Kerket”ler (Kercetai) ilkin, İ.Ö. IV. yüzyılda, bu halkın Sind Limanı ötesine yerleştiğini söyleyen Kar-yandalı Skilak tarafından anılmışlardır.² Strabon da *Coğrafya*’sında, “Bosfor denizinden öte Asya ve Sindai toprakları uzanır” demektedir. Sindai’de Ahaylar, Zikkoiler, Genyohlar, Kerketler ve Makropogonlar yaşar.³ Yaşlı Plinius ise, *Naturalis Historia*’sında Kerketlerin yerleşim yerlerini şöyle tarif eder: “Kerketlerin yanı başındaki kıyıda ise, İkar nehri vardır. Gyer şehri ve ırmağı ile Herkli’a’dan 136 mil sonra, Krupa burnunun ardından ötelerde sarp sırtlara Toretler yerleşmişlerdir.” Bu, “Gyer”den ve Scherya nehrinden 67,5 mil mesafede bir Sindai hükümranlılığıdır. Oradan Kimmer boğazının girişine kadar 88,5

“Kerket” etnik adının “Çerkes” olarak değişime uğradığına dair varsayım XVIII. yüzyıl sonlarından beri bilinmekteydi. Bu hipotez, Rusların Kafkasya araştırmalarında yer alan Adige bir tarihçi ve kültür adamı olan Şora Nogmov tarafından ortaya atılmıştır. *Adige Ulusunun Tarihi* adlı yapıtında Nogmov, “Çerkes adına gelince, sanırım en doğal olanı, birilerinin bunu Fars dilinden, bir başkalarının da Tatarca’dan türetmelerine bakmaksızın, antik bir özel isim olan ve Greklerin bizim atalarımızı tanımlamak için sık sık kullandıkları Kerket adını kabullenmektir” demektedir.⁵

Bu iddia L. Lopatinski tarafından temellendirilmişti. L.İ. Lavrov, G.A. Melikişvili, Ş.D. İnal-İpa, E.S. Şakrıl, İ.H. Kalmikov vb. Sovyet tarihçileri de, Çerkes teriminin kaynağına ilişkin olarak “Grek teorisi”ne bağlı kaldılar.

Ş.D. İnal-İpa, “Grek dilinde ‘ç’ sesinin mevcut olmadığını ve bu foneme ‘k’ın karşılık olduğunu” belirterek, “Kerket” adını “Çerkes” adına bağlar.⁶ İ.H. Kalmikov, asıl tartışmanın daha çok “Çerkes” adının içeriği ve kaynağına yönelik sürdüğüne dikkat çeker. Bazı yazarlar, bu adın Çerkeslerin yürekliliği ve kahramanlığıyla bağlantılı olduğunu varsayarken, bazılarını da Farsça, Arapça ve Türkçe’de telâffuz açısından benzer sözcüklerin varlığına dikkat çekerler. Bir diğer yazar ise şöyle yazar: “Çerkes teriminin temelinde ‘Kerket’ sözcüğünün yattığına ilişkin görüşün gerekçeleri daha sağlamdır.”⁷ Kalmikov’un bu konudaki dayanağı, L.İ. Lavrov’un, “Kerket teriminin daha sonraları muhtemelen ‘Çerkezi’c dönüşerek Gürcü dilinde korunduğu, Gürcülerin ise bunu çeşitli milletlere yaymış oldukları” düşüncesidir.”

Dolayısıyla yukarıda saydığımız araştırmacılar, “Çerkes” teriminin kaynağının Grekçe bir etnik isim olan “Kerket” (Kerketari) olduğunu görüşlerini Grek dilinde “ç” foneminin var

olmamasına dayandırarak çıkarsamaktadırlar.

Bununla birlikte, başka bazı araştırmacılar da, “Kerket” etnik adlandırmasının Grekçe bir ulus adı olan “Kerket”ten Çerkes’e dönüşmesini, biraz dolandırarak, Lâtince (Roma) şekli olan “Çirket” (Circet) ile, Grekçe’deki “k” foneminin Romalılarca “ç”ye çevrilişini dikkate alarak açıklamaktadırlar. Bundan dolayı şöyle bir dönüşüm zinciri ortaya çıkar: Kerket (Kercetai) - Circet (Çirket) - Çerkes (Cherkes).

Gerekçeleri güçlü ve mantığa yakın olmasına rağmen, Grek kuramının bir dizi de eksikliği vardır. “Çerkes” teriminin kaynağına dair Grek teorisine yandaş olan araştırmacılar bile bu yetersizliğe dikkat çeker.

Grek kökenine dayanan açıklamada başlıca eksiklik, “Kerket” ve “Çerkes” terimleri arasındaki zamansal uzaklıktır. “Kerket” etnik adlandırmasına ve bu halk konusunda yukarıda söylenenlere İ.Ö. V. yüzyıl yazarlarında rastlanmaktadır. Bundan sonra, “Çerkes” terimi, ancak XIII. yüzyıl kaynaklarında ortaya çıkar. Dolayısıyla, kaynakların Kerketler-Çerkeslerden söz etmediği, oysa Adige (Çerkes) halklarının farklı isimlerle, örneğin “Kosoglar”, “Zigler”, “Adigeler” olarak anıldıkları uzun bir zaman aralığı ortaya çıkmaktadır.

İkincisi, halihazırda mevcut kaynaklar, Kerketlerle Adige etnisitesi arasında bir genetik bağın tespiti için yeterince net bir bilgi içermemektedir. N.G. Volkova’nın da belirttiği gibi: “İlk-çağ yazarlarının, Fanagoria ve Gorgippia’da yaşayan Mcotların arasında andığı Dandariler ve Aspurgianların Hint Avrupa dil-biliminde adlandırılışları, belli ki bu yerlerde Hint-Avrupa dil çemberi içindeki boyların -muhtemelen, Farsça konuşan Alanlar- varlığına işaret eder.”⁹ Bundan da, Kafkas grubuna bağlı Çerkes ulusu ile hiçbir bağı olmayan Kerketlerin, etnik olarak Hint-Avrupa boylarına ait olabilecekleri, dayanakları

masının “Çerkesler” olarak değişime uğradığı şeklindeki tezin kabul edilmesine karşın, hiç de böyle olmadığı, ileride ortaya çıkarılacaktır.

Üçüncüsü ise, aralarında Grek kuramına yakın L.İ. Lavrov’un da bulunduğu bir dizi araştırmacının, Kercetai “Kerketler” etnik adlandırmasının, Adigelere özgü olmayan ve kolaylıkla İran söyleyişi açıklanabilecek olan -tai/-ler ekiyle sona erdiğine dikkat çekmeleridir.¹⁰ Kerket etnonimine getirilen dilbilimsel açıklama, ilkçağda Karadeniz’in kuzeybatı sahilinde, Kerketlerin de içinde olduğu bilinen alt katmanlarda bir İran etkisinin varlığına da kanıt oluşturur. “Kerket” etnik adının sonundaki Farsça ek bu sayede açıklanabilir.

Birçok etnograf ve tarihçi, yukarıdaki çıkarsamalara dayanarak bir Grek varsayımının yaratılmasında asıl rolü, “Kerket” ve “Çerkes” terimlerinin dilsel yakınlığının oynamış olduğunu kabul etmekle birlikte, terimler arasındaki bağı, “Kerket” adının dilsel olarak “Çerkes”e dönüşümünü, arada “Çirket” tınısının varlığını kabul etmemektedirler.¹¹

Grek varsayımı ile karşılaştırıldığında “Çerkes” teriminin Farsça’dan geldiğine dair görüşün, ancak XIX. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmış olduğu görülmektedir. Kaynağını, Kuzey Kafkasya’da bir İran kalıntının bulunmuş ve erken ortaçağda İran’ın “Alan” fethine bağlı olarak burada geniş bir alana yayılmış olmasından almaktadır. Kafkasya’da İran (Skifo-Sarmat) etnik kalıntılarının varlığı, eskiçağ Yunan ve Roma yazarlarının çalışmalarında da görülmektedir.

İran kuramına göre, “Çerkes” terimi, “caergaes” (kartal) anlamına gelmektedir. V.İ. Abayev, bu Farsça sözcüğe Sogdice’de “carkas” (cırks) “yırtıcı kuş”u koşut gösterir. “Karkasa”yı (tavuk yiyen) bu sözcüğün başlangıçtaki şekli olarak kabul ederek, bunu, Avar dilindeki kahrkasa, Pehlevicedeki karkas,

Farsça'daki kargas (çaylak) ile bir tutar.¹² V.İ. Abayev, bu zinciri teyid etmek için, bir vogul sözcüğü olup Skifo-Sarmat diline geçen "sarkes"i kök olarak kabul eder.¹³

"Çerkes" teriminin kaynağının İran dili olduğu teorisine yandaş olanlar arasında V.İ. Abayev, M. Fasmer, J. Marquart ve V.A. Livşitz'i sayabiliriz.¹⁴

Fasmer, sözcüğün "Çerkes" biçiminin Türk-Karaçay lehçesindeki carkas "Çerkes"ten alınmış olduğunu kabul eder. Belli ki, Oset dilindeki caergaes "kartal"ın kaynak olduğu kabul edilmeli. Dolayısıyla Çerkeslere akraba bir boy olan Kercetai etnik adlandırması ile bağlantısı olmadığı anlaşılmaktadır.

Marquart, Kerketlerden söz ederken, "Onların esas olarak Çerkes boyu oldukları şüphesiz. Adları da Moğollar zamanından başlayarak, 'dört boydan oluşan kas' anlamındaki Carkas'tan gelir. Carkas'ın anlamı eski Alan dilinde 'kaşak', eski Rusça'da 'kasog', Grekçe'de 'kasahiya' (Kadacia), Ermenice'de 'karşk' ile bağlantılıdır ve Çerkesleri tanımlar. Boy adlarını -tai (Kerketai) ile ifade eden ve -tai ile sonuçlanan çoğul zamanlı çok sayıdaki Skifo-İran dil biçimlerine ait olan Kerketler adlandırması ile bağlantısı yoktur" demektedir.¹⁵

İran kuramı, Skifo-Sarmat kökü vasıtasıyla ve Fars dilindeki "caergaes" (kartal, şahin, çaylak) sözcüğüne dayanarak "Çerkes" teriminin etimolojisinin açık bir tarifini verir ve "Kercetai" terimini de aynı şekilde İran dilinden gelen /-tai/ sonu ile açıklar. İlkçağda ve erken ortaçağda Çerkes halklarının Batı Kafkasya'daki bölgelerinde varlık gösteren İran kalıtı, dilbilimsel temellendirmeyi destekleyen bir olgudur.

Bununla birlikte, kaynakçalarda "Çerkes" teriminin ilk görülmeye başladığı sıralarda, İran etkisinin Kuzey Kafkasya'nın orta ve batı bölgeleriyle (Dağıstan'ın Oset ve Lezgi boylarının yaşam bölgeleri) sınırlı olduğunu da belirtmek gerekir. Oysa o

dönemde, Karadeniz'in batı kıyısında ve Batı Kafkasya'da yerli Adige-Abaza topluluğu hüküm sürmekteydi. Yüksek oranda olmasa da bu bölgeye göç etmiş Türk ögesinden de söz edilebilir. Başlangıçtaki gibi "Çerkes" teriminin İran kaynaklı olduğu temel alınsa bile, olgular, bu terimin etnik doğası, nihai biçimlenişi ve yaygınlık kazanmasının Türk çevresiyle bağlı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, İran kökenli olduğuna dair görüşten Türk kaynaklı olduğuna ilişkin kurama geçişte, bu terimin Türk dil ortamına uyarlanması ile, Farsça carkas sözcüğünün yorumlanışının farklılaşmasına yardımcı olan değişik bir biçiminin türemesi olasıdır. "Çerkes" teriminin etimolojisi, bu terimin nereden geldiğine dair Türk-İran teorilerinin arasında bir orta yolla açıklığa kavuşabilir. Türk-İran kuramının parlak bir temsilcisi olan Folker, etimoloji için iki değişke sunar: 1) Arı Türki (Tatarca) söz oluşumunda cara -siz, (yersiz, yeri olmayan) ve 2) çeri-kes (savaşçı-kışı), mücadeleci, savaşçı, asker, Türkçe'den öğrenilen çeri=ordu, savaşçı ve İran dilinden ödünç alınan kes=kişi, insan. Folker, sondaki sözcüğün İran dilindeki -kes- "biri, herhangi bir kişi" anlamına gelebileceğini de ihtimal dışı saymıyor.¹⁶

"Çerkes" sözcüğünün kaynağına ilişkin Folker tarafından ileri sürülen teori, Türkçe ve Farsça yardımıyla türeyen "çeri -kes", XVI. yüzyıl sonu ile XVII. yüzyıl başlarında bir gezgin olan ve *Karadeniz ile Tataristan'ın Betimlenmesi* (1634) adlı kitabında, "Çerkeslerin kanlarının asaletiyle övündüklerini, Türk'ün de onlara, mert atlı savaşçı anlamına gelen 'Çerkes Sipaga' adını vererek büyük saygı gösterdiğini" yazan Emiddio Dortelli d'Askoli tarafından da teyid edildiği düşünülebilir.¹⁷

"Çerkes" teriminin nereden geldiğine ilişkin en son nazariye de Türk (ya da Tatar) kuramıdır ve temelini yorum çokluğundan alır. Bunların başında, yukarıda sözü edilen "çeri-kes" ya da arı

Türkçe'deki çer-kes=savaşçı gelir. XIX. yüzyılda, Dağıstanlıların ve bütün diğer Kafkas ötesi sakinlerinin Çerkeslere, kafa kesen, kelle koparan anlamına gelen "ser-kes" adını verdikleri de bir başka yaygın görüştür.¹⁸ Bu son adlandırmanın, tüm komşu halkların, yağma saldırılarından çok çektikleri bu halka verdikleri Çerkes sözcüğünün tarihini oluşturduğu anlaşıyor.¹⁹ "Ser-kes" teriminin "serkyasut" sözcüğü ile ses birliği içinde olduğunu da belirtmek gerekir. Arap ve İran kaynaklarına göre, Moğol işgali sırasında Çerkesler bu adla anılmaktaydı.²⁰

Çerkes terimi Osmanlı İmparatorluğu ve onun derebeyliği olan Kırım Hanlığı kanalıyla geniş yaygınlık kazandı. Özellikle Tatarların Zigleri Çerkes diye çağırmaya başladıkları bir dizi kaynağın tanıklığıyla bilinmektedir. XIV.- XIX. yüzyıl Avrupalı yazarların çalışmaları da, terimin Türkçe kaynaklı olduğuna lehte tanıklık etmektedir.

Öncelikle, 1394-1427 yıllarında Kafkasya'yı ziyaret eden Alman seyyah Johann (Hans) Schiltberger, "Sygun"lara Türkler tarafından "Tscheras" dendiğini belirtmekte ve Çerkeslerin Zig dilinde konuştuklarını yazmaktadır.²¹ Yine onun çağdaşı Johann de Galonifontibus'a göre, "Zigya'nın (Ziquia) bir başka adı da Tarkasya (Tarquasia) ya da Çerkesya"dır.²²

Schiltberger'in ardından, XV. yüzyılın ikinci yarısı-XVI. yüzyıl başı İtalyan yazarlarından Giorgio Interianno da aynı şekilde, basit halk dilinde,²³ Grekçe ve Latince'de Ziglerin, Tatarlar ve Türkler tarafından "Çerkesler" olarak adlandırıldıklarını, ama onların kendilerine "Adige" dediklerini belirtmektedir.²⁴ XVII. yüzyıl Fransız gezgini Jean Chardin'e göre, Türkler bu halkları "Çerkes" ya da "Kerkas" olarak adlandırıyorlardı. Eskiçağda onlara verilen ortak ad Zigler (Zihler) ya da dağ sakinleriydi. Bu da bazı doğulu coğrafyacıların burayı tanımla-

mak için kullandıkları “Çenj Dağı”²⁵ (beş dağ) adı ile tutarlıdır.²⁶

XVII. yüzyıl Türk yazarı Evliya Çelebi, Abazaların ülkesi ya da “Abazistan”ın komşusu “Çerkesistan”ın sınırlarını tarif etmektedir.²⁷

XIII. yüzyıldaki Moğol-Tatar fütuhatı ile “Çerkes” teriminin ortaya çıktığı zaman diliminin çakışması da, bu terimin Türkçe kaynaklı olduğuna ilişkin kuramın lehine bir göstergedir. “Çerkes” teriminin Ermeni kaynaklarında daha XIII. yüzyılda görül-meye başlanması ilginçtir. Terim Stepanos Orbeian tarafından Çerkezats Erkir (Çerkes Ülkesi) şeklinde kullanılmaktadır.²⁸ XIII. yüzyılda “Serkes” ya da “Çerkes” adı, Arap ve Fars tarih-çilerinin yapıtlarında da ortaya çıkmaya başlamıştır.²⁹ Raşid-ad-Din’de Adige boylarından her ikisinin adları ile de karşılaşıl-maktadır: “Serkyasut” ve “Çerkes”.³⁰ Giovanni del Piano Car-pini, *Moğolların Tarihi* adlı kitabında iki terim kullanır: Çerkesleri ve Kırgızları bir arada kastettiği Kergiz ve özellikle de sadece Çerkeslere ilişkin olarak kullandığı Çirkas.³¹ Guil-laume de Rubruque, artık Çerkesleri tanımlamak için Kergis te-rimini kullanmayıp onlara “Cherkis” demektedir.³²

“Çerkes” teriminin Türkçe’den geldiğine dair kuramın yan-daşları arasında etnografya ve tarih uzmanlarından N.G. Volkova ve V.M. Atalikov da sayılabilir. Volkova’ya göre, “Çerkes teriminin ortaya çıkışında Türk dil ortamı ile kaynaşmış olan etnik yapı XIII. yüzyıldaki bazı siyasi olaylarla da bağlan-tılıydı”.³³

V. Atalikov ise, “Çerkes”, “Jarkaz” ve “Çerkesya” terim-lerinin menşeyini Kırım Hanlığı’na bağlar. “Hepimizin bildiği kaynaklarda”, diye yazar Atalikov, “Çerkesya (ya da Jarkazya) terimine XIII. yüzyılın ikinci yarısından önce rastlanmaz (o zamana dek genellikle Zihya adı kullanılmaktaydı). Oysa

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.o>

Tatarların tam da XIII. yüzyılda Kırım'ı yurt edinmeleri, Zihlerin, daha sonra 'Çerkesler'e dönüşen 'Jarkazlar' etnonimini onlara borçlu olduklarını düşündürür. Bilindiği gibi Tatarlar göçebeydi, ancak Zihler toprağa bağlıydılar. Bu da, (jar-çer-toprak ve kaz-kes-kazmak, kesmek, bellemek, işlemek'ten) Türki dillerde 'Jarkaz' olarak ifadesini bulmuştur. Dilbilim teorisine göre ve bir ölçüde de Türkolojide 'j ve dj' fonemleri ve 'z'nin, yerine göre 'ç' ve 's'ye dönüştükleri bilinmektedir."⁴

"Çerkes" çeri-kes (cengaver), teriminin Türkçe asıllı olduğu kuramının gerçeklikle daha çok örtüştüğü düşüncesindeyim. Kavramın Türkçe oluşu lehine aşağıdaki nedenler sayılabilir:

a) "Çerkes" teriminin ortaya çıkış dönemi Kırım'da Moğol-Tatar fethi ve Tatarların buraya yerleşmesi ile denk düşmektedir.

Terimin ortaya çıkışı ve XIII. yüzyılda kullanımı arasındaki büyük bir zaman aralığı Grek ve İran kaynaklı olarak varsayılmalarını yetersiz kılmaktadır.

b) Bilinen bütün kaynaklar Türkler ve Tatarların, Zihlere (Adigelere) özellikle Çerkes dediklerine tanıklık etmektedir,

c) "Çerkes" terimi Türk dili kuralları içinde kolay açıklanabilmektedir. Bununla birlikte Folker'in, "Çerkes" teriminin kaynağına ilişkin temellendirdiği ve Türkçe'den "çeri" ile Farsça'dan "kes" köklerinden türettiği Türk-İran kuramı da göz ardı edilmemelidir. Buta karşın, Atalikov'un, "Çerkes" terimine, Çerkes boylarının toprağı işleme tarzından türeterek getirdiği açıklama, Tatar ve Türk yazarlarının Çerkeslerin cesaret ve yiğitlik hasletlerini öncelikle vurgulayıp, onları değerli bir savaşçı yedek güç sayarak farklı bir yere koyduklarına da bakılırsa, o kadar da ikna edici bir öneri gibi görünmemektedir. Ayrıca, köle ticareti Çerkeslerin ekonomik refahlarının temeli sayıldığından, diğer ekonomik uğraşlarına pek değinilmez.

Aslında, "Çerkes terimi bir etnik ad mıdır?" sorusu bile başlı başına ilginçtir. Konu hakkında ilim sahibi olanlardan bazıları

(L. Lüle, L. Lopatskiy, Ş. İnal-İpa, V. Atalikov) “Çerkes” terimini bir ulus adı sayarlar. Ama bu durumda, Adige boylarından sadece birinin etnik adlandırması olan bu ismin, Adigelere çok uzak ve onlarla herhangi bir akrabalıkları olmayan halklara bile mal edilecek kadar bir yaygınlığa sahip olabilmesinin nedeninin açıklanması zorlaşmaktadır. XVII. yüzyıldan itibaren bütün Kuzey Kafkas halkları “Çerkes” sözcüğü kapsamında değerlendirilmişlerdir. Bunun dışında, Güney Ukraynalıların bir bölümü ile Kazaklar (genellikle “Çerkas” biçimiyle) ve Kırgızlar da “Çerkas”lar olarak adlandırılıyorlardı.³⁵ Dr. Gelmont’un yönetiminde yayımlanan *İnsanlık Tarihi*’nde, Kazaklar için de Çerkes denmektedir. Söz konusu kitapta, “Çerkes Kazakları öylesine ün kazandılar ki sonraları bütün Kazaklar Çerkes diye anılmaya başlandı”, tespitinde bulunuluyor.³⁶ Yukarıdaki alıntı, “Kazak” sözcüğü zaten başlı başına bir topluluk anlamı taşıdığı ve bu nedenle de başka bir etnonimin ona yakıştırılması tuhaf olmaktan da öte ayrıksı olduğu için ilginçtir. Çerkes halklarının (Adigelerin) “Çerkes” terimini mutlak bir isim olarak tanımadıklarını de ayrıca belirtmek gerekir. Örneğin Karaçaylar, Adigelere “Çerkesli”, Gürcüler “Çerkesi”, Nogaylar “Şerkesi”, Çeçenler “Çerkeso” demektedirler.³⁷ “Çerkes” sözcüğünün yaygın olduğu Kafkasların dışında, batıya yakın ülkelerde ve Avrupa’da, özellikle de Türkiye’de Çeçenler, İnguşlar, Dağıstanlılar kendilerini Çerkes olarak tanıtırılar. Bunun gibi, Türkiye’de daha son zamanlara dek Abazalar, Çeçenler ve diğer Kuzey Kafkasyalılar kendilerini “Çerkes kökenli Türk” olarak tanımlamaktaydılar.³⁸

Bu nedenle, “Çerkes” teriminin, etnik değil de daha çok sosyal bir anlam içerdiği kanıtlarla temellenmiş bir sav olarak ortaya çıkmaktadır. L. Lavrov da, “Çerkes” sözcüğünün uzun süre, “Kazak”-“Kazah”-“Kasog” terimi gibi, etnik değil de bir

tür sosyal anlam taşıdığına işaret etmektedir.³⁹

“Çerkes” sözcüğü, böyle bir bakış açısıyla, “Arap” ya da “Kürt” sözcükleriyle bir tutulabilir.⁴⁰

“Arap” ve “Kürt” terimleri gibi “Çerkes” terimi de Tatarlar ve Türkler tarafından sosyal anlamıyla, onları izleyenler ve başka halklar tarafından da savaşkan dağlı boyları tanımlamak için kullanılmıştır. Bundan dolayı “Çerkes” teriminin, Türkçe kaynaklı “savaşçı, savaşkan” olarak yorumlanması yerinde olacaktır. “Arap” ve “Kürt” terimleri, “Çerkes” terimiyle mevcut farkına karşın, Arapların ve Kürtlerin de kendilerini böyle adlandırmaları nedeniyle, zamanla etnik ad anlamını kazanmıştır. Ancak “Çerkes” terimi hiçbir zaman sosyal ve coğrafi ad olmanın çerçevesinin dışına çıkmamıştır. Bunun yüzden, “Çerkes” terimine, Rusların bütün Kuzey Kafkas halklarını tanımlamak için kullandıkları “Dağlı” adlandırması daha uygun düşmektedir. “Çerkes” teriminin, bu kadar yaygın olmasına karşın, ciddi bir bilimselliği olmadığını da belirtmeden geçmemek gerekir.

“Çerkes” teriminin bütün Kuzey Kafkas halklarına mal edilmesinin nedenleri hakkında farklı görüşler vardır. Bazıları, Adigelerin XIX. yüzyılda Kafkas Savaşı öncesine dek, en geniş etnik topluluk olduklarını teslim ederler.⁴¹ XVI. yüzyıldan itibaren, Avrupalı, Türk, İranlı vb. yazarların Kuzey Kafkasya’ya ilişkin verdikleri bilgilerde, Çerkesistan ve Çerkeslere öncelik tanınmaktadır.⁴² Ama bu yazarlardan bazılarının, Karadeniz ve Hazar denizi arasındaki tüm bölgeyi dahil ettikleri Çerkesistan’ın sınırlarından bile haberleri yoktu.

Bazı araştırmacılar, Çerkes teriminin bu kadar yayılmış olmasını Adigelerin, Karadeniz kıyısı ve Batı Kafkasya’da mesken tuttıkları yörenin çok elverişli bir konumda olmasına bağlamaktadırlar. Kafkasya’yı diğer ülkelere bağlayan ticarî yollar Adige topraklarından geçmekteydi. Adigeler esirler, kürkler vs.

sunarak Türkler ve Tatarlarla bütün öteki Kafkas halklarından daha çok temasta olmuşlardır. Bu nedenle de yabancıların Kafkasya araştırmaları, öncelikle, Kuzey Kafkas boyları hakkında bilgilerin büyük bölümünü edindikleri Çerkes boylarıyla başlardı. Seyyahlar ve kaşifler, sık sık değişik boy ve halkları tam olarak ayırt edemeyip, hepsini tek bir “Çerkes” adı altında tanımlar ve bu adla, yaşam tarzı birbirine benzeyen dağlı boyların tümünü kastederlerdi. Osmanlı İmparatorluğu’nda, daha sonraları Rusya’da da, bu durum “Çerkes cüppesi giyen - Çerkes” birliğinde kalıplaşmıştır. Türk yazarı İsmail Berkok bu formüle şöyle bir açıklama getirmektedir: “Her Adige Çerkes’tir, ancak her Çerkes Adige değildir. Ve bugün bile bu olgu, güncelliğini korumaktadır.”⁴³

Nihayet, “Çerkes” teriminin evrenselliğini açıklayan mevcut bir görüşe göre, “Kuzey Kafkas Müslüman halklarının XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu’na yığınsal olarak göç ettirilişleri sırasında, Kuzey Kafkas muhacirlerinin ezici çoğunluğunu Adige-Çerkesler oluşturuyordu”.⁴⁴

Sonuç olarak, XVI.-XVII. yüzyıllarda “Çerkes” terimi oldukça yaygınlık kazanmış ve asıl Çerkeslerle (Adigelerle) akrabalık düzeyleri dikkate alınmaksızın bütün Kuzey Kafkas halklarını tanımlamak üzere kullanılmaya başlanmıştır. “Çerkes” teriminin etnik olarak Türki kaynaklarla bağlantılı olduğu, yayılmasını da Kırım Hanlığı ile Osmanlı İmparatorluğu’nun sağladığı tezi gerçekliğe daha yatkındır. Kaynaklarda “Çerkes” terimine ilk kez XIII. yüzyılda rastlanır. “Çerkes” teriminin, Kuzey Kafkasya’nın savaşkan dağlı halklarının ve boylarının benzer yaşam biçiminin öne çıkardığı daha çok sosyal ya da coğrafi bir anlam içerdiği de ileri sürülebilir. Başta sadece Adige halklarına yakıştırılan “Çerkes”lik, sonradan bütün Kuzey Kafkas halklarına mal edilmiştir. “Çerkes” terimi, bu çalışmada

da XX. yüzyıla kadar gelen anlamıyla, bütün Kuzey Kafkas halklarını tanımlamak için kullanılmaktadır (Rusça'da "dağlılar").

Kafkas Savaşı ve Dağlıların Türkiye'ye Sürülmesi

Devrim öncesi Rus tarih yazımında Kafkas savaşlarının başlangıç tarihi 1799 olarak verilmektedir.⁴⁵ Avrupa ve Türk tarih belgelerinde ise Kafkas savaşının başlama tarihi Ruslarınkinden epeyce farklıdır. Batılı kaynaklarda, temelde, Suvorov'un 1782'de Nogayları katletmesinin Kafkas savaşlarına giriş sayılabileceği görüşü hâkimdir.⁴⁶ Avrupa tarihçiliğinde, Şeyh Mansur İsyanı ve onun 1785'te Anapa'dan Kızlar'a dek "cihat" çağrısı, Kafkas savaşının asıl ilk adımı olarak görülür.⁴⁷

Aynı şekilde, Türk tarih yazımı da, Suvorov'un Nogayları yoketmesi olayının Kuzey Kafkaslar üzerindeki "önemli sonuçlarına" değinerek, Babıâli'nin Şeyh Mansur'u Ruslara karşı "kışkırtması"nı Kafkas savaşının başlangıcı olarak göstermektedir.⁴⁸ Türk tarihçileri, Şeyh Mansur İsyanı'nın, ilk kez "tüm Kafkas boylarını birleştirmeye" yeltenerek "Kafkasya'nın kaderini değiştirdiği" olgusunu özellikle vurgulamaktadırlar.⁴⁹

Gerçekten de, Kuzey Kafkas halklarına karşı genel askeri harekât, Tümgeneral A.P. Ermolov'un Kafkas Ordusu Başkomutanlığı ve Kafkas Bölgesi Başyöneticiliğine tayin edildiği andan itibaren, yani 1816'da başlamıştı.⁵⁰ Savaş, onun yönetiminde, sonradan Rus birliklerinin Kuzey Kafkas boylarının yerleşim bölgelerine akını ve köylerin yakılıp yıkılması şeklini alan, yumuşatılmış partizanca taktiklerle yapıldı. Hasım tarafın bölgesini ele geçirmek ve zaptetmek gibi bir amaç güdülmeydi.

Kafkas savaşlarının seyrini üç döneme ayırmak mümkündür:

1) İlk dönem 1816-1846 yılları arasını kapsamaktadır. Bu,

Rus birliklerinin bölgeyi işgal etmedikleri ve elde tutmaya çalışmadıkları, ancak tehlikeli kişileri tutuklamak üzere tenkil müfrezeleri yolladıkları; dağlıların Türkiye ile alışverişine ve Kafkasya'ya silah sokulmasına engel olmak üzere de Karadeniz kordon boyunu oluşturmaya başladıkları dönemdir.

2) İkinci dönemin (1846-1856) özelliği, Rus birliklerinin yavaş ilerleyişi ve ele geçirdiği toprakları zaptederek Kazakları kordon boyuna göç ettirmesidir.

3) Üçüncü dönem (1856-1864), Kuzey Kafkasya'yı boyunduruk altına alma planının hazırlandığı ve uygulamaya konduğu dönemdir. Bu dönemde dağlılar yığınsal olarak sürgün edildiler, "ruslaştırılma"ya tâbi tutuldular ve ardından da dağlık topraklara Ruslar iskân edildiler.

Kuzey Kafkas halklarının yerlerinden sürülme planları, Kafkas ordusu komutanlıkları ve Rusya İmparatorluğu Gençlikkurmayı tarafından ancak Kafkas savaşının üçüncü safhasında geliştirilmeye başlandı. Plan, bölgedeki Rus egemenliğinin sadece Kuzey Kafkasya'nın tümüyle fethi söz konusu olduğu sırada değil, gelecek yüzyıllar için de güçlendirilmesini amaçlıyordu. Ama ondan önce, 1840'ta Çar I. Nikola'nın emriyle, Rusya tarafına gönüllü olarak geçen dağlılar, Don Kazakları ordusundan sayılarak kordon boyuna yerleştirildiler. 1845'ten itibaren Rus tarafına katılan dağlıların sayısına ilişkin düzenli rapor ve istihbarat kayıtları tutulmaya başlandı.⁵¹ Buna göre, 1840'dan 1849'a dek Rusların tarafına yalnızca 120 kişi geçmişti.⁵² Mayıs 1855'e dek kayıtlara geçen insan sayısı 33 bin 200 idi (17 bin 187 erkek, 15 bin 900 kadın ve 113 çocuk).⁵³

Rus İmparatorluğu tarihinde, daha önce de, yerleşik halkın sürülerek yeni elde edilen toprakların "ruslaştırıldığı" ve bu bölgelerin kendisine bağlandığı olmuştur. Ama bu sadece Müslüman halklara yönelik bir uygulamaydı, Rusya'daki Müslüman-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.o>

ların yığmsal olarak Osmanlı İmparatorluğu'na ilk göçleri, 1837 yılında, 29 ailelik bir Kırımlı Tatar grubunun Kırım'dan Türkiye'ye göçme izni aldığı zaman başlamıştır.⁵⁴ 1856'da yer değiştirenlerin sayısı 200 bin kişiye ulaştı.⁵⁵ Tatar muhacirlerin taşınması için, sultanın talimatıyla, Gezlev, Kerç ve Balaklava limanlarına 12 gemi ve 13 yelkenli gönderilmişti.⁵⁶

Ayrıca, Osmanlı hükümeti Kırımlı Müslümanların naklini Türk donanmasına ait gemilerle de gerçekleştiriyordu. Bu nedenle, Osmanlı donanmasının üçte ikisi Tatar muhacirlerin taşınması için kullanıldı. 1860'ta Türk hükümeti Kırımlı 300 Tatarın daha uyruğuna geçmesine izin verdi.⁵⁷ Sadece 1860'ın Nisan-Ağustos ayları arasında Kırım'dan göç eden Tatarların sayısı 100 bindi.⁵⁸ Rus yazarı A. Andreyev'in yazdığına göre, "Ellilerin sonu ile altmışlı yılların başlarında (XIX. yy.- A.A.) Tatar sürgünü çok büyük boyutlara ulaştı: Tatarlar yığınlar halinde çelik çubuklarını bırakıp adeta Türklere koşuyorlardı. 1863 yılına doğru, sürgün bittiğinde, yarımadadan gidenlerin sayısı uzadıkça uzuyordu. Yerel bir istatistik komitesine göre, gidenler, her iki cinsiyetten 141 bin 667 kişiydi. Tatarların ilk göçünde yer alanların çoğu dağlıydı, ama bu kez sürülenlerin neredeyse tamamı düzlük yerlerdendi".⁵⁹ Türk tarihçisi Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na yığmsal sürgünlere ilişkin araştırmasında, "Kırım savaşından 1860 yılına dek (yarımadadan - A.A.) göç edenlerin sayısının en azından 141 bin 667 kişi olduğunu" belirtmektedir. "1862 yılına gelindiğinde muhacirlerin sayısı 369 bin 28'e ulaşmıştır. Bu sayıya sadece Kırım'dan gelenler dahildir."⁶⁰ Türk tarihçi Kemal Karpat'ın verilerine göre, 1783-84 yıllarında Kırım'dan Osmanlı İmparatorluğu'na 80 bin civarında Tatar göç etmiş ve bunlar Besarabya, Dobruca ve Anadolu'da iskân edilmişlerdi.⁶¹

1861-64 yıllarında Kırım'dan 227 bin 627 kişi daha göç etti (126 bin 2 erkek ve 101 bin 605 kadın).⁶² Kemal Karpat, 1783 ile 1922 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiş olan Kırım Tatarlarının toplam 1 milyon 800 bin kişi olduğu sonucuna ulaşmaktadır.⁶³

Kırım İstatistik Komisyonu'nun resmî verilerinde, sadece yasal yollarla göç etmiş olan Tatarların, yani pasaport almış olanların sayısı görünüyordu. Bunlardan bazıları daha sonra geri dönmek istemişti. Bunun üzerine, 7 Mayıs 1860 tarihinde, Dışişlerinden İstanbul'daki Rus Sefaretine geri dönmek isteyen Kırım Tatarlarına vize verilmesi talimatı gönderildi.⁶⁴

Kırım Tatarlarının ardından, Nogay ve Kuban steplerinden Nogaylar da, Gunib köyünün Ruslara geçmesi ve Şamil'in tut-sak edilmesine sert tepki göstererek, Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettiler. Nogayların toplu olarak Osmanlı İmparatorluğu topraklarına resmî göçü, 1860 yılında, hacca giderek Kâbe'yi tavaf etmek bahanesiyle yapılmıştır. Nogaylardan Galauz-Sablinlerin, Beştovokumların ve Galauz-Cemboylukların tamamı Türkiye'ye göç etmişlerdir.⁶⁵ Çoğu Rusya'ya birkaç kez geri dönüp tekrar göç ettiklerinden, Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Nogayların sayısını tam olarak tesbit etmek zordur. Türk araştırmacı Kemal Karpat'ın verilerine göre, bunların sayısı 46 bin ile 50 bin arasındadır.⁶⁶ Rus yazarı Tomilov'un verilerine göre ise, Kırım Savaşı'nın ardından 20 bin Nogay ailesi Rusya'yı terketmiş ve bunlar Adana ovasına yerleştirilmişlerdir. 1904 yılında Türkiye'de sadece 2 bin Nogay ailesi kalmıştır.⁶⁷

Çerkeslerin yığılmsal göçlerinde, Kırımlı Tatarlar ve Nogayların Osmanlı İmparatorluğu'na gelmelerinin belirgin bir rolü olmuştur. Herşey bir yana, Kırımlı Tatarlar ve Nogaylar, Kuzey Kafkas Müslüman boylara öncü ve örnek olmuşlardır. Bazı Türk uyruklu Tatar ve Nogaylar, önce kendi kendilerine, sonraları ise

Osmanlı hükümetinin teşvikiyle, kendi örneklerini izleyerek hak dininin halifesinin ülkesine göç etmeleri için, Kuzey Kafkas boyları arasında hararetle bir ajitasyon başlattılar. Bu propaganda amacına ulaştı ve dağlıların çoğu İslâm halifesinin ülkesinde mutlu bir yaşam rivayetine kandı. Meselâ, 1864 göçü sırasında pek çok mahrumiyete katlanan Çerkeslerin çoğu, kendilerini, “İslâm halifesinin ülkesinde hepimizi bir tas pirinç bekliyor” düşüncesiyle teselli ediyorlardı.⁶⁸

Çar hükümeti, Kırım Savaşı’nın ardından dağlıların sürülmesine yönelik projeleri müzakere etmeye koyuldu. Bu projeler özellikle Doğu Kafkasya’nın tam anlamıyla teslim alındığı 1859-60 yıllarında gündeme geldi. Batı Kafkasya Ordugâh Kurmay Başkanı 20 Eylül 1860 tarihinde şöyle diyordu: “Dağ kavimlerinin deniz kıyısına sıkıştırılmaları, onları (aralarında hiçbir bağ olmasa da) bizim sunacağımız şartlara boyun eğmeye zorlayacak ve yaklaşan kış harekâtı sırasında birliklerimizi dağların tepelerine yığmamız Kafkasya’nın sağ cenahının yatıştırılması için çok yardımcı olacaktır.”⁶⁹ Başlangıçta dağlıların göçertilmelerine ilişkin tartışılan birkaç proje vardı. Bunlar dağlıların yalnızca Türkiye’ye değil, düzlüklere ve Rusya’nın iç bölgelerine de yollanmalarını öngörüyordu. Batı Kafkasya’nın fethine ilişkin tartışılan projelerde öne çıkan ortak özellik, hepsinin yerleşik halktan kurtulma gereği ve Rus ya da Hristiyan öge ile değişiminin kaçınılmazlığını temel almasıydı. Dağlıların sürgün edilmesinden başka alternatif öngörülüyordu. Çar hükümeti ve Kafkasya yöneticileri bundan kaçınıyorlardı. General L. Fadeyev, Rusya İmparatorluğu’nun o zamanki yöneticilerinin düşüncesini, *Kafkasya’dan Mektuplar*’ında şöyle ifade etmişti: “Doğu ve Batı Kafkasya arasında köklü bir fark vardı: Çerkesler, denize açık konumlarından dolayı, asla, hem ana yurtlarında kalmayı sürdürüp hem de Rusya’nın arkasında sağ-

lam bir dayanak oluşturmazlardı. Karadeniz’de patlayacak ilk silahın onları yeniden ayaklandıracağını bile bile, bir dönemcik olsun barış için, Kuban ötesi halkını Rus yönetimine boyun eğdirmek için, sürekli, kanlı, olağanüstü pahalıya mal olacak bir savaşın sürdürülmesi gerekirdi. Halkı yeniden eğitmek asırlar sürecek bir işti. Oysa zaman, Kafkasya’nın dize getirilmesinde asıl önemli ögenin ta kendisiydi. Karadeniz’in batı kıyısını Rus toprağına dönüştürmemiz gerekiyordu. Bunun için de bütün sahili dağlılardan arındırmalıydık.”⁷⁰

Böylelikle, Rus siyasi çevrelerinde, Kuzey Kafkasya’nın fet-hinin baş koşulunun, o bölgenin yerli halktan arındırılması olduğu kanaati oluştu. Bununla birlikte, generallerden bazıları, özellikle Kafkasya savaşına katılmış olanlar, böylesi bir önlemin dağlıların şiddetli tepkisine davet olduğu ve savaşı kanlı, uzlaş-masız bir mezbahaya çevireceği uyarısında bulundular. 1857’de Tuğgeneral Milyutin, Savunma Bakanına ilettiğı “Rus Kazak-larının Kafkasya’da iskânı ve bazı yerli boyların yerlerinin değıştirilmesinde izlenecek yollar” hakkındaki notta, düşman kabilelerin topraklarının Kazaklara devredilmesini, buradaki yerli halkın da, Don birliklerinin topraklarına gönderilmesini ve oralarda dağlılar için “koloni benzeri özel yerleşim yerleri” kurulmasını tavsiye etmekteydi.⁷¹ Bu not, Milyutin’in teklif ettiğı bu tedbirin dikkate alınması için, Kafkas ordusu birlikle-rine kumanda eden Çar Yaveri General Koçebu, Çar Yaveri General Homutov ve Tümgeneral Wolf’a yollanmıştı.⁷²

Tümgeneral Wolf’un verdiği yanıtta, “Tuğgeneral Milyu-tin’in pusulasının, Kafkasya’yı tanımış olan bir insanı şaşırtma-masının olanaksız olduğu; teklif edilen önlemlerin katı ve zor-baca olmasının yanısıra pratikte uygulanmasının kolay olma-dığı”, belirtiliyordu. “Dağlıyı bilen, onun, yurduna, dağlı değer-lerine ve yaşam tarzına derin bağlılığını ve düzlüğe taşınacağı-

na ölümü tercih edeceğini de bilirdi. Bir tekinin bile bu şartlara boyun eğmeyeceğini kesin olarak söylemek mümkündür. Gerçekte istenen (bu fikrin altında yatan ve bu arada açıklanmayan niyet) dağlıların tâbi olmaları değil, telef olmalarıdır.”⁷³

Çar Yaveri General Koçebu da, cevabında, “Milyutin tarafından önerilen tedbir, yani bütünüyle bir boyun Don bölgesine nakledilmesi, Kafkasya’yı kazandırmakla noktalanacak yerde, Kafkasya çöle döndürülmedikçe sona ermeyecek ve her zamankinden daha şiddetli bir savaşa yol açacaktır. Dağlıların, üstelik sadece cemaatlerin değil, sahipsiz tek tek ailelerin bile bu şartlar karşısında boyun eğmeleri beklenemez... Kafkas boylarının Rusya’ya gönderilmesi teklifine kesin olarak itiraz ederek, Kafkasya’nın yatıştırılması görüntüsü altında bu önlemi tehlikeli bile bulmaktayım”⁷⁴ diyordu.

Ancak bazı generallerin isteksizliği ve olumsuz yaklaşımları, hükümetin Kafkasya’nın batısındaki boyları anayurtlarından etme kararını değiştiremedi. Nitekim, Kuban bölgesi ordu komutanı ve Kazak birliklerinin başı olarak atanan Graf Evdokimov, Kasım 1860’ta, bu yörede bir inceleme gezisi gerçekleştirerek Kafkas ordusu başkomutanına, bölgenin istilası yöntemine ilişkin kendi görüşlerini özetleyen bir rapor sundu. Evdokimov’a göre kesin çözüm, “Byelaya ve Laba nehirleri arasındaki alanın tamamı ile Karadeniz’in batı kıyısına Kazak köylerinin iskân edilmesi, dağlılara da düzlüğe inmelerinin ya da çekip Türkiye’ye gitmelerinin teklif edilmesi” idi.⁷⁵ Evdokimov’un önerileri, Kafkas Ordusu Başkomutanı Baryatinski’nin taktirini kazandı. Doğu Kafkasya’da Lezgilere ve Çeçenlere boyun eğdiren bu general, Batı Kafkasya’da böylesi bir uygulamanın kaçınılmaz olduğunu varsayarak, “Batı Kafkasya’da savaşın nihai hedefi olarak, Çerkeslerin dağlardaki sığınaklarından kayıtsız şartsız kovalanmasını” istiyordu.⁷⁶ 1860 yılında, Rusya İmpara-

torluğu Dışişleri Bakanlığının Kafkasya Müslümanlarının Türkiye'ye göçertilmesi konusunda Savunma bakanına gönderdiği yazılardan birinde, "Prens Baryatinski'nin, devletin yararını gözeterek, Kafkas sıradağlarının kuzey yamacındaki Müslüman boyların Türkiye'ye göç etmeleri için kesin ve açık olarak emir vermiş olduğunu ve bu arada dağlıların, Rusya'ya karşı dinî bir tahammülsüzlük ve düşmanca bir yaklaşımla doldukları Türkiye'den geri dönüşlerini de tehlikeli bulduğunu eklediğini" belirtti.⁷⁷

Temelde tartışılan sorun şuydu: Yerlerinden sürülenlere, Kuban, Don ya da Rusya'nın iç vilayetlerinde toprak mı verilmeliydi yoksa Türkiye'ye göç etme hakkı mı tanınmalıydı? Bu nedenle daha 1857'de İmparator II. Aleksandr döneminde Kafkasya Komitesi kurulmuştu. Bu komite bünyesinde kurulan bir alt birim (bazen ayrı bir komisyon olarak da tanımlanıyordu) Kuban ötesi bölgenin kolonizasyonu ile ilgiliydi. Kafkas Komitesi'nin çözümlemesi gereken sorunlardan biri de, Rusya İmparatorluğu'nun, sürülen dağlıların yeniden iskân edilmesine ayrılacak yeterli toprağı olup olmadığının araştırılmasıydı. Kafkas Komitesi bu konudaki düşüncelerini Bakanlar Kurulu'na sundu. Dağlıların göç ettirileceğı yeter miktarda boş toprak sorununa Rusya İmparatorluğu Bakanlar Kurulu'nda 25 Temmuz 1861'de özel bir oturum ayrılmıştı. Sonuçta Bakanlar Kurulu'nun konuyu görüşmesinin ardından, "Sadecce Ural ve Orenburg Kazak birliklerinin, büyük dağlı cemaatlerini, Rus yerleşimlerinin arasına yerleştirmeye yeterli olacak büyüklükte topraklarının olduğu", ortaya çıktı.⁷⁸ Bakanlar Kurulu kararının II. Aleksandr tarafından onaylanmış olduğuna bakılmaksızın, koca dağ boylarının göçertilmesine ilişkin büyük mali giderler ve Sibirya'da bir Kafkasya yaratmak gibi bu kadar geniş çaplı bir planın gerçekleşmesinin büyük zorlukları göz önüne alı-

narak, her halukârda Baryatinski, Evdokimov vb.'nin planları üzerinde durulması kararı alındı: Dağlılara Kuban'a taşınmak ya da Türkiye'ye göç etmeyi teklif etmek. Evdokimov bu konuda, "insanlığı önce kendi adamlarımıza; en son Rus'un menfaati tatmin olduktan sonra, geriye, dağlıların önüne kismetlerine ne kalırsa koyma hakkını kendimde görüyorum" diyordu.⁷⁹

Batı Kafkasya'nın fethine ilişkin sunulan plana nihai onayı vermek ve durumu şahsen yerinde görmek için İmparator II. Aleksandr 1861 yılı Eylül ayında Kuzey Kafkasya'ya geldi. Daimi yerleşim yeri olan Memruk Ora'da, çarın huzuruna, Şapsuglar, Abazalar, Ubıhlar ve başka bazı Batı Kafkas boylarından bir delegasyon çıktı. Heyet, Rus yönetimine sadık kalacaklarına yeminle söz vererek, çardan onları doğdukları yerlerden sürgün etmemelerini istedi. Çarın verdiği yanıt ise şuydu: "Size bir aylık bir süre tanıyorum. Abazalar, ebediyen hükümrân olacakları, kendilerine millî düzenlerini ve mahkemelerini kuracakları toprakların verileceği Kuban'a göçmek isteyip istemediklerine karar versinler. Yoksa Türkiye'ye gitsinler."⁸⁰

Batı Kafkasya'nın fethi operasyonunun bitirilmesine hazırlık amacıyla ve Türkiye'ye gitmeleri için son formaliteleri tamamlamak üzere dağlıların Karadeniz kıyılarına gönderilmeleri örgütlenirken üç kol oluşturulmuştu: Adagumlar, Şapsuglar, Abazalar. Bu adlardan, hangi boyları kapsadıkları belli.⁸¹

Dağlıların toplu olarak sürgün edilmeleri düşüncesini mümkün kılan nedenler ve şartlar üzerinde kısaca durulmasının tam yeridir.

Dağlıların toplu olarak gözden çıkarılmasının asıl nedeni, Rusya'nın rahat durmayan, savaştan, cesur ve çenesine kadar silahlı dağ sakinlerinden kurtulma isteğidir. Bölge, insanlar boyun eğmek istemediği için, sürekli bir istikrarsızlık ve dalgalanma odağı olarak ortaya çıkıyor, çar hükümetini Kuzey

Kafkasya'da oldukça büyük bir ordu tutmak zorunda bırakıyordu. Bu da büyük masraflara yol açıyordu. Ayrıca, Rusya'nın hedefi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Kafkas Müslüman halklarını akın akın iskân ederek topraklarındaki İslâm nüfusunu çoğaltmaya yönelik politikasına denk düşüyordu.

Kırım Savaşı, imparatorluk savunmasının en zayıf bölgelelerinden birinin Karadeniz kıyıları olduğunu göstermişti. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Kafkasya'daki etkisi ve dağlılarla bağları göz önüne aldığı anda, yeni bir Türk-Rus savaşı çıktığı takdirde Türk çıkarma birliklerinin Karadeniz'in batı kıyısını işgal edeceklerini ve 1877-78 Türk-Rus Savaşı'nda Abhazya'da sık sık görüldüğü gibi Kuzey Kafkasya'da bir kez daha genel bir isyanı tahrik edeceğini hesaba katmadan edemezdi. Kuzey Kafkasya tepeleri, zor ulaşılan dağ köylerinin varlığı, dağlılara karşı koyma imkânı veriyordu. Bundan dolayı, Kafkas savaşı bittikten sonra bile, Kuzey Kafkas Müslüman halklarının Rus yönetimine karşı için için direniş politikalarını sürdürdüklerini kanıtlayan bir başka olgu da, Çeçenistan ve Dağıstan'da, yiğitlik ve kahramanlık kisvesi altında Ruslara karşı savaş eğitimi veren tarikatlerin öğretilerinin müthiş yaygın olmasıdır. Bu şartlarda, çar hükümeti egemenliğini sağlamlaştırmak için en sert önleme başvurmak zorunda kaldı: Kazak köylülerinin iskân edilmesi yoluyla Kuzey Kafkasya'nın ruslaştırılması. Rusya İmparatorluk yasalarına göre her Kazak için 30 desyatın (1 desyatın=1,09 hektar) toprak gerekiyordu.⁸² Oysa Rus Kazak birliği 6 bin kişiden oluşuyordu ve Kuzey Kafkasya'daki toprakların azlığı, sorunun dağlıların topraklarına el koymaktan başka bir şekilde çözülmesine izin vermiyordu.

Batı Kafkasya'nın jeostratejik konumunu ve denize çıkışının oluşunu dikkate alan Rus yönetimi, çabasını öncelikle Kafkasya'nın bu kısmında sağlam bir iktidar kurmaya yöneltmişti. Bu nedenle de dağlıların sürgün edilmesi ve Kafkasya'nın rus-

laştırılması politikası yoğun bir biçimde başlatıldı ve asıl olarak Batı Kafkasya'da sürdürüldü. Rus yönetimi 1865-66 yıllarında ise, (başta Çeçenya olmak üzere) Doğu Kafkasya'yı ele geçirdi.

Çar hükümeti Kuzey Kafkasya'nın batı bölümündeki dağlıların toplu olarak sürülmesine karar verdiğinde, kendini bir tercih yapma zorunluluğu önünde buldu: Bu boyları Kuban'a sürmek ya da onlara Türkiye'ye gitme hakkı tanımak. İkinci seçenek, göç edenlerin yerleştirilmesi için ek harcama yapılmasını ve onlara yetecek toprak, evlerin inşası için para ayrılmasını gerektirmeyeceği için, tercih nedeniydi. Bütün bu giderler Türk hükümetinin omuzlarına yükleniyordu. Etrafları Rus yerleşimleri ile çevrilse ve düzlüklere ayrı boylar halinde yerleştirilseler bile, dağlıların kendi aralarında yeni yeni kargaşaların ortaya çıkmayacağına dair çar hükümetinin elinde hiçbir garanti yoktu. Tüm bu koşullar, çar hükümetinin ikinci seçeneği tercih etmesinde belirleyici oldu.

Öte yandan, karşı tarafın, Kuzey Kafkas boyları ve halklarına sığınak sunacak hükümetin rızası olmadan dağlıların Türkiye'ye göçünün organize edilmesi olanaksızdı. Bu göçün örgütlenmesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun rolü Rusya'nınkinden az olmadığı gibi muhtemelen daha da fazladır. Bazı tarihçiler göç sırasında Rusya'nın rolüne değinirken, aslında göçe ilham verenin, amacı olabildiğince çok Çerkes'i kendine çekmek olan Türkiye olduğunu belirtirler.⁸³ Osmanlı İmparatorluğu, asrı aşan bir süre boyunca alttan alta dağlıları Rusya'ya karşı savaşa kıskırttı; para ve silah yardımıyla bulundu. Çerkes boyları, İstanbul ve Trabzon'da daimi temsilci bulunduruyorlardı. Dağlıların Osmanlı İmparatorluğu'yla ticarî, dinî, siyasî ve askerî bağları, onların Türklerin yardımına bağladıkları umudu arttırmıştı ve Çerkesler halifenin şahsında tüm Müslümanların hamisini görüyorlardı. Yaklaşık yarım yüzyıl süren bir savaş boyunca hezimete katlandıkları için, kalan tek umutları, Türkiye

idi. Rus yazarı N. Dubrovin, “Çerkesler Türkiye’nin, nüfusu ve sathı ile dünyanın en kudretli süper gücü olduğuna açık yürekle inanmışlardı” diye yazıyor ve şöyle devam ediyor: “Onlar sultanın tüm Avrupa devletlerine hükmettiğine ve son savaşı başlatıp Müslüman tebaayı rahatsız etmemek için Fransızlara ve İngilizlere Rusları kovmalarını emretmiş olduğuna, inanırlardı.”⁸⁴ Türk tarihçi Abdullah Saydam, “Artık silahla karşı koyacak halleri kalmadığından, yakınlarının, tanıdıklarının yaşadığı ve hükümdarına da ‘halife’ olarak saygı gösterdikleri Osmanlı İmparatorluğu’na göç, bu halklar için tek kurtuluş çaresi sayılıyordu” diye yazmıştı.⁸⁵ Paris’te yayımlanan *Mousoulmanine* (Müslüman) adlı gazetenin başyazarı Mehmet Eceruh, bu duruma ilişkin gözlemini “Kafkas Dağlılarının Türkiye’deki Rolü” adlı makalesinde, “Osmanlı’nın temsilcisi olup, pratikte kıyı köylerinin amiri de sayılan Anapa paşasının şahsında Türkiye ile ticarî ve idarî anlamda sürekli ilişki içinde olan Çerkesler, Türkiye’yi, tehlike anında kendilerine destek çıkacak öz devletleri olarak görmeye alışmışlardı” diye yansıtmaktadır.⁸⁶

Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuzey Kafkasyalıların kendi topraklarına akınından çıkarı, Çerkesleri kullanarak çözeceği aşağıdaki stratejik amaçlarla açıklanabilir:

- 1) Hristiyan halkın yaşadığı yerlerde Müslüman varlığının artırılması;
- 2) Çerkeslerin, egemenlik altındaki halkların milli kurtuluş hareketlerinin bastırılmasında askerî güç olarak kullanılmalari;
- 3) Türk ordusunun savaş yeteneğini arttırmak ve özellikle de, Rus Kazak birliklerine karşı koyabilecek sipahi birliklerinin yaratılması için Çerkeslerden yararlanmak.

Böylece, dağlıların Kafkas savaşı sonrasında kitlesel sürgününde temel etken, Rusya ve Türkiye’nin izledikleri siyasetler ile bu konuda çıkarlarının çakışması olmuştur. Avrupalı güç-

lerin, dağlıların sürgün sonunu karşısında aldığı tavrın başlarda Türkiye'ninkiyle aynı olduğunu belirtmek ilginç olacaktır. İngiltere ve Fransa Kafkasya'dan yerlilerin göçünü teşvik ediyorlardı. Bununla Rusya'yı zayıflatıp Türkiye'yi güçlendirmeyi amaçlıyorlardı. Ancak dağlıların göçü genel bir hal alıp ardından oraya Rus toplulukları yerleştirilince, yani Rusya'nın bu bölgeyi daha güçlü olarak kendi arkasına alabileceği tehdidi doğunca, Kırım koalisyonunun üyesi de olan Avrupalı güçlerin yaklaşımı değişti ve dağlıların Türkiye'ye gönderilmesi konusunda binbir engel çıkarmaya başladılar. 1864 Mayıs'ında Lord Stradford Redcliff İngiliz Parlamentosu'nda dağlıların göç ettirilmesi sorununu gündeme getirdi. Redcliff, İngiliz hükümetinden, "sürgün edilenlerin acılarını yatıştırmak amacıyla gerekli önlemleri alması" için Rusları uyarmasını talep etti.⁸⁷ Buna rağmen, ne İngiliz, ne de Fransız hükümetleri bu konuda hiçbir etkin girişimde bulunmadı.

Dağlıların göçüne ilişkin Rusya ve Türkiye'nin izlediği resmî politikaların dışında, göçün çapının bu denli geniş olmasına yol açan başka etkenler de vardır. Bunlar:

- 1) Türk görevlilerinin dinî propaganda ve ajitasyonu;
- 2) Mekke'ye hacca gitme görüntüsü altında Türkiye'ye taşınma;
- 3) Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu ile şahsî ilişkileri (harem politikası ve akrabalık bağları);
- 4) Çerkeslerin sosyal yapısı;
- 5) Dağlılara, Türkiye'ye özel serbest geçiş hakkı tanınması;
- 6) Savaşın sonra çarlık memurlarının ve Kazakların Çerkeslere kötü muamelesi.

Bunlardan bazıları üzerinde durmak gerekir:

Din ortaklığı Türk sultanının bu konudaki eğilimini güçlendirdi: O aynı zamanda, İslâm dinine mensup Kafkas boylarının da halifesiydi. Öte yandan, "dağlıların padişahı Müslü-

manların başı olarak kabul etmeleri, onun siyasi erkine boyun eğmeleri için yeterliydi".⁸⁸ Bu durum (din ortaklığı ve halifelik), görevlileri yoluyla dağlıları "Müslüman kardeşliğine" çağıran ve "sürgün halinde her türlü ihsan vaadeden" Türk hükümetinin işine yarıyordu.⁸⁹ Türk hükümeti, göç sırasında bile hiç ara vermeksizin, dağlılar arasında mollalar ve ajanları aracılığıyla, aşağıdaki iddialarla, ajitasyonu sürdürüyordu:

1) Kâfirlerin ülkesinde, onların egemenliği altında yaşamak imkânsız. Bu durumda ya savaşıp ölmek ya da Müslüman ülkelere göç etmek gerekir.

2) Göç etmek, alnımızın yazgısı. Allah'ın emri ile asla çelişmez; Muhammed, Mekke'den Medine'ye göç ederek, İslâm'da hicreti daha baştan kendi başlatmıştır;

3) Müslüman ülkelere hicret edin. Sonra geri gelip anavatanınızı kurtaracaksınız;

4) Gâvur ülkesinde ölmek ve islâmi ritüeller olmadan cenaze kaldırılması Müslümanlığa aykırıdır. Bu durumda, ölenlerin ruhu şad olmaz.⁹⁰

Kuzey Kafkas halklarının Türkiye'ye göçünde dinî propagandanın etkin bir rolü olmuştur. Rus tarih biliminin bazı temsilcileri, özellikle de Türk tarihçileri, Çerkeslerin kitlesel olarak Osmanlı İmparatorluğu'na göçmelerinde din faktörünün rolünü biraz fazla büyütmektedirler. Oysa Ahmet Çalikov'un isabetli tesbitine göre, "dinî fanatizm ona yüklemeye çalıştıkları rolü oynasaydı, o takdirde, dağlıların göçü öncelikle dinciliğin daha derin kökler saldıgı Dağıstan'da olurdu. Orada şariat azatlığı yenmişti, oysa Çerkeslerde şariat asla azatlığı kıramamıştı".⁹¹

Göçü hazırlayan koşullara, Türk görevlilerinin, sadece dinî değil, daha iyi bir kader umudu aşılayan ve göçe açık çağrı olan sosyal amaçlı dinî propagandası da eklenebilir. Sürgün sırasında, 1 Haziran 1863 tarihinde, Türk görevli Muhammed Hasaret

Çerkeslere bir haber getirdi: "Ailelerinizi ve gerekli eşyalarınızı alın, çünkü hükümetimiz sizlere cv inşa etmeye uğraşüyor, tüm halkımız da bu işe katılıyor. Uzayan işleriniz sizleri bahara kadar buralarda tutsa da, bitirir bitirmez sizden öncekiler gibi hevesle taşınmak için acele edin."⁹² Yine o 1863 yılında Türk hükümeti Kafkasya'dan göç edecekler için bağış kampanyası ilân etti.⁹³

Dağlıların göçünün bir başka biçimi doğrudan dinî faktörle ilişkilidir: Mekke'ye giderek hac görevini yerine getirme görüntüsü altında Osmanlı İmparatorluğu'na göç. Başlarda bu gerekçeyle kitleler halinde ilk göçenler Nogaylar olmuştur. Sonraları Kafkas yönetimine Çerkeslerden de bu doğrultuda pek çok istek gelmeye başladı. Hacılar, altı aylık yurtdışı pasaportlarını elde eder etmez, Türkiye'ye yollanıyorlardı. Burada pasaportları zaman aşımına uğrayınca yetkililere teslim ediyor ve yerine "hamidiye"lerini alıyorlardı.⁹⁴ Göç edecek olanlar haccı ileri sürerek yurt dışına çıkmaya daha yatkındılar: Altı ay süreyle Rus yurttaşı sayıldıkları için isterlerse vatanlarına dönebileceklerdi.⁹⁵ Halbuki Türk yetkililer, genellikle daha geçerlilik süresi dolmadan bu pasaportları ellerinden alıyor, onları "muhacir" ilân ediyorlardı.⁹⁶ Türk hükümeti, Kuzey Kafkasyalıların yasal olmayan yollardan göçü konusunu açtığında, Çar II. Aleksandr'ın direktifine uyan İstanbul'daki Rus elçisi, Türk yönetimine resmen şu bilgiyi verdi: "Müslümanlarımız, kendilerine nakilhane yapmak üzere değil Kâbe'yi tavaf etmek için verilen izinle Türkiye'ye gelmekteler. Biz, dinî inancın gereği olan bu isteğin yerine getirilmesine karşı koymayı istemediğimiz gibi karşı çıkamayız da."⁹⁷ Bunun yanı sıra Rus hükümeti, büyük bölümünün geri dönmediğini göz önüne alarak, hacıların hacca gitmeden önce tüm vergilerini ve borçlarını ödemesi gerektiğine dair bir kararname çıkardı. Tersî durumunda

her hacı, süresi içinde dönmediği takdirde, ardından borç ve mükellefiyetlerinin ödeneceğine dair cemaatinin kefaletini bırakmalıydı.⁹⁸

Göçe yol açan faktörlerden biri de, dağlıların Osmanlı İmparatorluğu ile asırlardır varolan ilişkisiydi. Birçok Çerkes, eskiden beri, daha XIX. yüzyıl öncesinde bile, Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek görevler edinmişti. 1584-85 yıllarında sadrazam mevkiinde bulunan kişi, ordusu iki kez (1578 ve 1585 yıllarında) Kafkas ötesine saldırıda bulunmuş ve hattâ Tebriz'i ele geçirmiş olan Özdemiroğlu Çerkes Osman Paşa'ydı.⁹⁹ Daha sonraları ise, Batı Karadeniz kıyılarında birkaç askerî harekâtın başını çeken Çeçenzade Hacı Hasan Paşa Trabzon valisi olarak atandı.¹⁰⁰ XIX. yüzyılın ilk yarısında ordu ve devlet çarkındaki pek çok yüksek görevi Çerkesler doldurmuştu. Hattâ II. Mahmut'un ölümünden sonra, kısa bir süreyle ülke yönetimi Çerkes ordu komutanlarının eline geçti.¹⁰¹ Abdülmecit döneminin ünlü mareşallerinden ikisi, Çerkes Hafız Mehmed Paşa (ölümü 1866) ve Çerkes İsmail Paşa (ölümü 1861) Kafkas kökenliydi.¹⁰² Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılda ünlü siyasi kişiliği Hüseyin Mehmet Paşa, Abaza kökenli olup, esir olarak satın alınmış, Sultan III. Selim'in saltanatı sırasında (1789-1807) Osmanlı Donanması Başkomutanı düzeyine yükselmiş, II. Mahmud döneminde Osmanlı Ordusu Başkomutanlığına getirilmiş, Abdülmecit döneminde ise 1855'te ölümüne dek sadrazamlık yapmıştı.¹⁰³

Çerkeslerin Osmanlı sarayında sözlerinin o kadar geçmesinde etkili bir başka özel neden de, "harem politikası" olarak adlandırılan siyasetti. Kuzey Kafkasya, Mısır'da Memlûkluların yönetiminde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, köle-halayık sağlayan başlıca ticarî kaynak olmayı sürdürmüştür. İkisi arasındaki fark, Memlûklulara koruma görevi için genc

erkekler sunulurken, sultan ve paşa haremeleri için Osmanlı İmparatorluğu'na kız çocukları ve genç kızların ihraç edilmesi idi. A. Dubrovin, "Haremleler, satın alınmaları temelde Anapa ve Suhumi kalelerindeki Türkler yoluyla daha da hareketlenen Çerkes kızları ile dolup taşıyordu. Türkiye'ye kadın nakli öyle büyük sayılara ulaşyordu ki, bazıları Türk neslinin ıslahını Çerkes kadınların varlığına bağlar" diye yazmaktadır.¹⁰⁴ Kuzey Kafkas kadınları yoluyla "Türk ırkının iyileştirilmesi" fikri Mehmet Eceruh'ta da yansımasını bulur: "Dağlılar ve Çerkesler Osmanlı tipini asilleştirerek, canlı bir damarı devlet yönetimine de sokmuşlardı."¹⁰⁵ Çerkes kadınları, İttihat ve Terakki iktidarının haremlelerin dağıtılmasına ilişkin emrine (1909) kadar, Osmanlı haremlelerindeki üstün konumlarını korumuşlardır. Kafkas yönetiminin resmî verilerine göre, her yıl Çerkesistan'dan Türkiye'ye 4 bin kadın ve erkek köle gönderiliyordu.¹⁰⁶

Haremlelerde Çerkes kızlarının çoğalması, III. Mustafa'dan (1757-1773) itibaren Osmanlı sultanlarının neredeyse tamamının Çerkes kadınlarıyla evlenmelerine yol açmıştı. III. Selim'in (1789-1807) annesi, II. Mahmut'un (1808-1839) karısı ve aynı zamanda Sultan Abdülmecit'in (1839-1861) annesi, Abdülaziz'in (1861-1876) annesi ve V. Murat'ın (1876) annesi olan Abdülmecit'in karısı ve II. Abdülhamid'in (1876-1909) karısı hep Çerkes'ti.¹⁰⁷

Osmanlı sultanlarının kendilerini Çerkeslerle çevrelemeleri, bazı tarihçilere göre, iktidarın belli bir istikrara kavuşmasına yol açmıştır. Çerkeslerin kana kan geleneğinin Osmanlı sarayında da benimsendiği dikkate alındığında durum daha iyi anlaşılır. XIX. yüzyılda sultanın zorla tahttan indirilme olayı sadece bir kez' olmuştur (1876'da Abdülaziz). Buna karşın, komploya karışanların hepsi, Mithat Paşa'nın evinde toplantı yaptıkları bir sırada devrik sultanın akrabası olan Çerkes Hasan tarafından

öldürüldüler.¹⁰⁸ Çerkeslerde kan bağlarının güçlü olması, Türkiye’de saygın bir mevki sahibi olmayı başaran bir Çerkes’in akrabalarını etrafına toplayıp, onlara olabildiğince iyi bir yaşam düzeyi sağlamaya gayret etmesini gerektiriyordu. Yeni gelen akrabalar da, yaşam koşulları düzelişle sıra kendilerine geldiğinde, geride kalan akrabalarını yanlarına çekiyorlardı. Karadeniz kordon boyunda görevli bir komutanın kölelerin Türkiye’ye nakli konusundaki 6 Kasım 1843 tarihli raporunda belirttiği üzere: “Başlangıcı tarihin derinliklerine uzanan bu utanç verici ticaret, dağlılara, Türkiye’de sadece sıradan kişilerle değil Babi-âli’nin ileri gelenleriyle de bağlantı kurma olanağı sağlamıştır. Dağlılar tarafından küçük bir bedel karşılığında satılan erkek çocuklarının yüksek makamlara yükselmeleri ve Osmanlı İmparatorluğu’nda yüksek düzeyde devlet adamı olmaları az rastlanan bir durum değildi. Anapa civarlarından bir Natuhay olan Hafız Paşa ve Gelencik berisinden bir Şapsug olan Halil Paşa buna örnektir.”¹⁰⁹ Kafkas Genel Valiliği tarafından Çerkesistan’da 1837’de hazırlanan bir raporda, “Türkiye’de önemli devlet görevlilerinin Çerkesistan’da eş durumundan akrabaları bulunduğu” önemle belirtiliyordu.¹¹⁰ Bu nedenle Kafkasya ile kaçak ticaret, Babiâli’nin koyduğu yasak fermanlarına rağmen, üst düzey yerel yöneticiler tarafından gizlenip, üzeri örtülerek kolaylık görmekteydi.

Kuşkusuz, damarlarındaki Çerkes kanı, Osmanlı sultanlarının dağlıların Türkiye’ye nakli karşısındaki tutumlarının oluşmasında kendisinden beklenen rolü yerine getirmiş; Çerkeslerin Osmanlı sarayında önemli makamları ele geçirmelerinde, devlet çarkında ve orduda göçe yaklaşılmada en önemli faktörlerden biri olmuştur. Bu subjektif yaklaşım, Türk tarih yazımında, dağlıların Osmanlı İmparatorluğu’na göçlerinin bir nedeni olarak işlenmektedir. Ancak, Türkiye’deki Kuzey Kafkas dias-

porasının bazı yayınlarında, dağlıların Türklerle yoğun bağlarının olması ve Türklerin göçü teşvik etmeleri, “Osmanlı yönetiminin göçe daveti” olarak değerlendirilmektedir.¹¹¹

Çerkeslerin göçünün yığınsallığının nedenlerinden biri olan Kuzey Kafkas boylarının sosyal yapıları üzerinde özellikle durmak kaçınılmaz olmaktadır. Bütün öteki Kuzey Kafkas boylarında olduğu gibi, Çerkes halkının da köylüler ve köleler üzerinde yükselen kendi aristokratları (Doğu Kafkasya’da prensler, uzdenler-saraylı sınıfı) vardı. Bu yapıya ilk darbe, çar yönetiminin köleliğin lağvı emriyle vurulmuştur. Son darbe ise, Çerkes soylularına kölelerini azad etmeleri konusunda verilen talimat oldu. Ancak Çerkes cemaatine asıl darbe, Rusya’daki feodal hakların iptali ve Çerkes prenslerinin ve uzdenlerinin köylülere özgürlüklerini iade etmek zorunda kalmaları olmuştur. Bu dönemde birçok Çerkes derebeyi, rızalarıyla köylülerini azad etmekten kaçınmak için, tebaalarıyla birlikte Türkiye’ye göç kararı almışlardır. Bir Çerkes prensinin, yetiştirilmesi için oğlunu yolladığı köylük yöre, geleneklere göre ona akrabalık bağlarıyla bağlı sayılırdı. Bundan dolayı prens ve uzden ile birlikte birkaç köyün bütünüyle göç ettiği görülmüştür. Kafkas savaşlarında yer almış olan General R. Fadeyev’in de kabul ettiği gibi: “Türkiye’ye göç eden dağlılara derebeyliklerinin mensuplarını da toplu olarak yanlarında götürmelerine izin vererek, aynı zamanda kendimizi, çalışkan, barışçıl ve asla tehlikeli olmayan insanlardan oluşan iş görebilir bir kitleden mahrum ediyorduk.”¹¹² Abaza Prensi Açıba Türkiye’ye göç ettiğinde, onu bin “akraba” köylü izlemişti. 1864 yılında Kafkas iktidarında Abhazya’nın yöneticisi Mihail Şirvaşidze’nin, yanına 20 bin Açıba’yı alarak Osmanlı İmparatorluğu’na göçmeyi planladığına dair bir şüphe uyanmıştı.¹¹³

Çerkes asillerinin buna benzer geçişleri, dağlıların gidişini

çıkarma gören Kafkas iktidarının, Türkiye'ye kitlesel olarak geçiş girişiminde bulunmalarına engel çıkarmaması ile daha da kolaylaşıyordu. Hattâ kruvazör tatbikatı sırasında, Türk kervansaraylarında mahsur kalan dağlıları götürecek olanlara geçiş izni verilmesi için Rus gemilerine talimat verilmişti.¹¹⁴

Göçü elverişli kılan faktörlerden sonuncusu da, Kazak çavuşların ve yerli Rus polis yetkililerinin, özellikle Kafkas savaşı bittikten sonra işgal altındaki yerli halka yönelik davranışlarındaki zorbalıktır. Kazakların, basit suçlar yüzünden Çerkesleri öldürdüğü, ancak cezasız kalmış cinayet sayısının hiç de az olmadığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Çerkesler, kendilerini pek de dikkate almayan Rus makamlarına şikâyetle bulunmaktan çekiniyorlardı. Savunmasız kalmışlık duygusu, Kafkas savaşı bittikten yıllar sonra bile, Kuzey Kafkasyalılar arasında Türkiye'ye göç etme isteğinin canlı kalmasına yol açmıştır. Halk içinde, savunmasız bir biçimde Rus komşularının zulmüne terkedilmiş oldukları kanaati kök salıyordu. Bu durumda tek kurtuluş Türkiye'ye göç olabilirdi. R. Fadeyev, "Çerkes nüfustan arta kalanları kovmak gerekseydi, hükümet, adalet duygusunu zedelemeyen başka yöntemler de bulabilirdi" diye yazmıştı.¹¹⁵

Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel göçlerinin temel nedenleri ve bunu kolaylaştıran faktörler bunlardı.

Dağlıların zorunlu sürgün kararı alındıktan sonra, çar hükümeti bu uygulamanın diplomatik altyapısını oluşturmaya yöneldi. Bu hazırlığa, 1858'de, ilk gönüllü göçmen gruplarının Anadolu'ya geçişiyle birlikte girişildi.¹¹⁶ 1859 Haziran'ında, Osmanlı İmparatorluğu Dışişleri Bakanı, İstanbul'daki Rus Elçisi Prens Lobanov Rostovski'yle yaptığı görüşmede, "Son zamanlarda olağanüstü ivme kazanan ve Babilî'de sıkıntı yaratan", Müslümanların Rusya'dan Türkiye'ye göç serbestisinin sınır-

landırılması konusunda ricada bulunmuştu.¹¹⁷ Görüşme sırasında bakan, Rus hükümetinin, göç ve Rus Müslümanlarının Türk uyruğuna geçişleri konusundaki niyetini anlamak istemiş ve muhacirlerin ara vermeksizin hızlanan sel gibi akışı karşısında endişelerini belirterek, “bundan böyle göçün bir düzen dahilinde yapılmasını, her iki hükümetin önceden karşılıklı anlaşması olmaksızın gerçekleşmemesini” talep etmişti.¹¹⁸ Bu görüşmeyi Osmanlı İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı resmî notası izledi. Bu notayla Türk hükümeti, Rus tarafının, Kafkas Müslümanlarının göçü ve Türk uyruğuna kabul edilmeleri durumunda Rus vatandaşlık haklarını kaybedip etmeyecekleri konusunda görüşünü bildirmesini resmen istedi.¹¹⁹

Çarlık hükümeti, bu notayı Türk tarafıyla Kuzey Kafkas Müslüman halklarının Türkiye’ye göçü hakkında anlaşma sağlayacak görüşmeler için uygun bir araç olarak değerlendirdi. Sorun İmparator II. Aleksandr ve Kafkas Ordusu Başkomutanlığı’nın incelemesine sunuldu. Ardından 26 Ocak 1860’ta, Rusya’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki temsilcisine, Türk hükümetinin notasına verilen yazılı cevap geldi. Elçiye hitaben yazılan önyazıda ayrıntılarıyla şunlar belirtiliyordu:

“Haşmetmeapları, aşağıdaki maddelerin cevap olarak kabul edilmesini buyururlar:

1) Biz hiçbir zaman, bizim dışımızdaki devletlerin, hükümetimizin izni olmaksızın bizden ayrılanları tebaalarına alma haklarını tartışmadık ve hâlâ da bu iddiada değiliz.

2) Bizim Müslümanlarımız, oraya yerleşmek üzere değil de, Kâbe’yi ziyaret etmek için Türkiye’ye çıkış izni talebinde bulunuyorlar. Biz, dinî inancın bir gereği olan bu isteğin yerine getirilmesine karşı duramayız, durmayı da istemeyiz.

• 3) Devletimizin hükümetinin onayı olmaksızın gidip herhangi bir devlete yerleşmek olmaz. Burada bunun uluslararası

hukuk ilişkileri kapsamında açığa kavuşturulması gereksizdir.

4) Göç izni, alışılmış yurtdışı pasaportu ile değil, daima yazılı özel bir belgeyle verilmektedir.

Göç daima süresiz bir zaman için gerçekleşmektedir.

Bir kişiye izin verilmiş olmasının anlamı, o kişinin kendiliğinden Rus tebaasından çıkmış olduğudur.

Bu kurallar ayrıca tasdik gerektirmez.

... Hükümdar İmparator'un yukarıda işaret ettiklerine bir ekleme daha yapmak uygun düşer:

Arzu ederiz ki, bizden ayrılanlar sınırlarımıza yakın yerlere yerleştirilmesin.

Babıâli ile olan dostluk ilişkilerimize dayanarak söz konusu girişimi önlemeye çalışınız. Türk hükümeti böyle bir şeye karar verirse, bizim de haklar konusunda telâşlanmamız gerekmecektir."¹²⁰

Lobanov Rostovski, bu yazıyı aldıktan sonra Türk hükümeti ile Çerkeslerin göçü konusunda görüşmelere başladı. 1863 baharında da Feld Mareşal Baryatinski, Karadeniz kordon boyunun sol yamacından 3 bin dağlı aileyi Osmanlı İmparatorluğu'na göndermeyi öngördü.¹²¹

Türk hükümeti ile Kuzey Kafkas Müslüman halklarının ve boylarının göçüne ilişkin görüşmeleri hızlandırmakla özel olarak görevlendirilen Tuğgeneral M.T. Loris-Melikov İstanbul'a gönderildi. Ad. Berje'nin de tanıklık ettiği gibi, "Ona verilen görev, Babıâli göçmenleri kabul etmediği takdirde önümüze çıkabilecek zorlukların neler olabileceği konusunda çarın temsilcisi Prens Lobanov Rostovski'yi aydınlatmaktır. Tuğgeneral M.T. Loris-Melikov bu görevi mükemmel bir biçimde yerine getirdi ve Prens Lobanov Rostovski'yle birlikte, Türkiye'nin sınırlarımızdan uzağa yerleştirmeyi taahhüt ettiği 3 bin aile için gerekli izni Babıâli'den kopardı. Bunun ardından, göç 1860,

1861 ve 1862 yıllarında da diplomatik yazışmaya gerek olmaksızın sürdü".¹²²

Türk hükümetinin başta 40 bin ile 50 bin dağlının göçüne, göçün aşamalı olarak cereyan etmesi şartıyla, onay verdiğini belirtmek gerekir.¹²³ Ancak, Türkiye Göç Komisyonu'nun verilerine göre, sadece 1863 yazında Anadolu limanlarına ulaşan göçmen sayısı 80 bindir.¹²⁴

16 Ocak 1860 yılında Osmanlı hükümetinin girişimiyle özel bir göç komisyonu, Muhacir Komisyonu, kurulmuştu. Bu komisyonun başına Çerkes asıllı Trabzon Valisi Hafız Paşa getirildi. Muhacir Komisyonu, kurulduğu andan itibaren Ticaret Bakanlığı'nın yönetimine bağlandı. Ama Temmuz 1861'den itibaren buradan koparak, bağımsız çalışmaya başladı.¹²⁵ Hafız Paşa'dan sonra komisyonun başına Trablus Valisi İzzet Paşa getirildi. Yönetim kuruluna ise birkaç Çerkes ağayla birlikte, aynı zamanda Edirne mutasarrıfı da olan Bidcan Paşa girdi.¹²⁶ Komisyonun görevleri arasında, Kafkas muhacirlerin geldiği tüm limanların kontrolü, göçmenlerin yaş ve ibadeleri ve yerleştirilecekleri yerlerin tayini de vardı.¹²⁷ 19 Mart 1875 tarihinde komisyon lağvedildi ve İçişleri Bakanlığı bünyesinde bir müdüriyet oldu.¹²⁸

Dağlıların sürgünü konusunda diplomatik altyapı hazırlanırken, Rus hükümetinin önündeki başlıca sorunlardan biri de, göç sonrasında, muhacirlerin geriye dönüşünü engellemeye yönelik alınacak önlemlerin geliştirilmesi olmuştu. Kuban yöresi yöneticisi, göç etmiş şahısların Kuban bölgesine geri gelmelerinin, buradaki dağlı nüfusun zihnini bulandıracaklarını düşünüyordu.¹²⁹ Rus hükümeti, Türk propagandası ve Rusya'ya karşı büyük düşmanlık aşılarmış olduğu ve bunun dağlılar arasında yeni çalkantılara neden olacağı düşüncesiyle, Türkiye'ye yer-

leşmiş olan Çerkeslerin geri dönmesinden sakınıyordu. Ancak muhacirler, Türk makamlarının vaatlerini yerine getirmediğini gördükleri için, göçten hemen sonra geri dönme isteğinde bulunmuşlardı. 6 Haziran 1861 tarihinde Kafkas Ordusu Komutanı Prens Orbeliani Savunma Bakanlığı'na sunduğu bir raporda şunları yazıyordu: "Türkiye'ye farklı zamanlarda ve hatırı sayılır kitleler halinde gönderilmiş olan Kuzey Kafkas sakinlerinden göçmenlerimizin büyük bölümü, beklenildiği üzere, Babiâli'nin himayesi altında çıkar ve rahatlıklar konusunda verilen vaatlerle aldatılmışlardır ve bu nedenle de son zamanlarda, ısrarla, yurtlarına dönmek için fırsat arayışı içindedirler."¹³⁰ Hattâ 1902 yılında, bir Çerkes topluluğu, Kafkasya'ya gönderilmeleri talebiyle Samsun'daki Rus Konsolosluğunu işgal etmişti.¹³¹

Rusya'nın İstanbul Elçisi İgnatyef ve Trabzon Konsolosu Moşnov dağlıların geri dönme isteklerini rapor ediyorlardı. İgnatyef'in Çerkeslerin Kafkasya'ya geri dönme talepleri konusundaki bir raporu üzerine çar, 18 Mart 1865 tarihinde bu işe bir nokta koydu: "Dağlıların geri dönüşü söz konusu bile edilemez." Bunun üzerine İgnatyef'e, konsoloslara dağlıların geriye göçünü reddetmeye yönelik, buna uygun önlemler alma emrini vermesi için talimat verildi.¹³² 3 Nisan 1865'te İgnatyef, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rus konsoloslara Çerkes muhacirlerin geri dönüşünü kesinlikle yasaklayan bir talimat gönderdi.¹³³ İgnatyef'in talimatından sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rus konsoloslukları, Türk tebaasındaki Çerkeslerin pasaportlarına vize vermemeye başladılar. Çerkeslere Rusya İmparatorluğu topraklarında kısa süreli bulunma izni bile verilmedi. Bir Çerkes muhacirin böyle bir talebi üzerine İstanbul'daki Rusya Başkonsolosu konuya son noktayı koydu: "Reddedildi. Başkonsolosluk muhacirlerle hiçbir şekilde

muhatap olmayacaktır.”¹³⁴

1883 yılında İstanbul’daki Rusya Elçiliği konsoloslara yeni bir talimat gönderdi: “Rusya’ya gidecek olan Türk tebaalılarının pasaportlarına vize verilirken, Türk vizesi edinen Kafkas çıkışlıların, bu konuda ilgili makamların bir ön pazarlığı olmaksızın, sınırlarımıza geri dönmemeleri için olağanüstü bir dikkat gösterilmesi...”¹³⁵ 1861’den itibaren, Rusya İmparatorluğu Bakanlar Kurulu kararına uygun olarak, Türkiye’den yasadışı yollardan dönüş yapan dağlıların geri gönderilmelerine ya da, Ural’a veya Orenburg’a yerleştirilmelerine karar verilmişti.¹³⁶ Bazı dağlılar kendi başlarına Kafkasya’ya dönüyorlardı. Kafkas Ordusu Başkomutanı Büyük Prens Mihail, bu tanıklığı abartılı saysa da, Kafkas ordusunun istihbarat birimlerinin verilerine göre, 1860-65 yılları arasında, bu yolla 200-300 kişi geri dönmüştür.¹³⁷ 22 Eylül 1886 tarihinde, Kafkasya’daki Vatandaşlık Dairesi Başmüdürü General Prens Dondukov-Korsakov, “Kafkasya Yöresi Valileri, Bölge ve Çevre Yöneticilerine Gizli Genelge” yayımladı. Bu genelgede, “Temelli yerleşmek üzere göç etmiş olan Kafkasyalı Müslümanların Türkiye’den geri dönüşleri hakkında son yıllarda ulaşılan istihbarî bilgiler göz önüne alınarak, Sayın Valilerden ve Çevre Yöneticilerinden, kendilerine bağlı yerel polis görevlilerine, sınırlarımız dahilinde ortaya çıkan herkesi sıkı bir biçimde gözetlemelerini önermelerini rica ederim. Amaç, daha önce geri gelmeme yükümlülüğü ile yurtdışına göç etmiş kişilerden geri dönenleri tesbit etmek ve bunları derhal bölgeden uzaklaştırmaktır” deniyordu.¹³⁸

Burada, Rusya’nın Kafkas muhacirlerinin geriye göçü konusunda takındığı tavrın Türk tarafının tutumuyla çakıştığını belirtmek gerekir. Aynı şekilde, Türkiye de, dağlıların Kafkasya’ya dönüşlerinin engellenmesine yönelik önlemler alıyordu.

.. Mülteciler arasında gelişmekte olan memnuniyetsizlik ve geriye

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranfey.o>

dönme isteklerini ifade etmelerine had safhada olumsuz yaklaşıyordu.¹³⁹ Meselâ, 1865 yılında, Ardahan bölgesine yerleştirilmiş olan bin 200 Çerkes Kuzey Kafkasya'ya geri dönme girişiminde bulunduğunda, Türk makamları bunların üzerine düzenli birlikler yolladı.¹⁴⁰ Bundan öte, olabildiğince çok Müslümanı kendi topraklarına çekmekte çıkarı olan Türk makamları, usulüne uygun altı aylık pasaportlarla Türkiye'ye gelmiş olan diğer Rus Müslümanları bile pasaportlarına el koyarak muhacir ilân ediyorlardı.¹⁴¹

Kuzey Kafkasyalıların Türkiye'ye göç ettirilmelerinin diplomatik hazırlık aşamasında, Türk ve Rus tarafları arasında şiddetli görüş ayrılığı ve tepki yaratan konu, Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleştirilecekleri yerlerdi. 1864-66 yıllarındaki Çeçen göçü sırasında özel bir güncellik kazanmış olan bu sorun, iki devlet arasındaki diplomatik yazışmanın ana konularından biri olmuştu.

Osmanlı hükümetinin, Çerkeslerin Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelere ve Rus sınırı yakınlarına yerleştirilmesinden çıkarı vardı: Bir savaş durumunda, Rusya'ya karşı düşmanlık duyguları ile doldurulan Kafkasya dağlıklarının savaş deneyiminden yararlanacaktı. Dağlıkların imparatorluk sınırı yakınlarına yerleştirilmelerinin ardındaki tehlikeyi farkedenden Rus hükümeti, bu uygulamaya olabildiğince karşı koydu. Rusya'nın sert ve olumsuz tepkisinin başlıca nedenlerden biri de, bütün Türk-Rus savaşlarında, Rus ordularının Asya savaş sahnesindeki başarılarını, Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin Hristiyan sakinlerinin yardımına borçlu olduğunun bilincinde olmasıydı. Kafkas Müslümanlarının bu bölgelere yerleştirilmesi böylesine önemli bir stratejik dağılımı değiştirecek güçte bir tehditti. Rusya'nın diplomatik baskısı sayesinde, 1860-64 yıllarında, muhacirlerin önemli bir bölümünün Küçük Asya'nın iç

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.o>

taraflarına ve Balkanlara yönlendirilmesi sağlandı. Buna karşın, Türk hükümeti Kafkas makamlarına, 1864-66 yılları arasında göçecek olan 5 bin Çeçen ailesini, Erzurum ve Kars vilayetleri dahilinde Soğanlık sıradağlarından Van gölüne kadar uzanan alana yerleştireceğini bildirdi. Bu, Rus tarafının şiddetli tepkisine yol açtı. Kafkas Ordusu Karargâh Komutanı General Kartsev, 1864 yılı Kasım ayında Tersk yöresi yöneticisi ve Çeçen (Karabulaklar ve Nazranovlar) göçünün organizasyonunda başı çekenlerden biri olan General Loris Melikov'a, "Gelecek Çeçen göçmenlere Erzurum Paşalığının ötesine, Erzincan ve Diyarbakır sınırları dahilinde ve asla bizim sınırimıza komşu olmayan bir toprağın tahsisi için Türk hükümetinin fikrini değiştirmesi yönünde her türlü gayreti göstermesinin" İstanbul'a gönderilen Rus elçisine tembih edildiğini bildirdi.¹⁴² Ancak, Babîâli, Rus elçisinin ileri sürdüğü hiçbir gerekçeye aldırmadan bu talebi reddetti ve Çeçenlerle Osetlerin bir bölümünü Soğanlı sıradağlarının (Sarıkamış) civarına yerleştirdi.¹⁴³ Bu bilgiyi alan çar hükümeti Çeçenlerin göçünün bütünüyle durdurulması tehdidinde bulundu ve hattâ bu konuda gerekli talimatları yayımladı. İstanbul'daki elçi İgnatyev'in de bildirdiği üzere: "Ali Paşa'ya,¹⁴⁴ tekliflerim kabul edilmezse Kafkas Genel Yönetiminin tek bir Çeçen'i bile Türkiye'ye göndermeyeceğini bildirerek, son kozumu kullanmaya karar verdim. Bu bildirim beklenen etkiyi gösterdi. Türk bakan nihayet bana Babâli'nin yukarıda anılan 5 bin Çeçen aileyi sınırlarımızdan uzağa, Halep civarına yerleştirmeyi kabul ettiğini haber verdi..."¹⁴⁵ Varna viskonsülünün açıkladığına göre: "Çerkeslerin Rusya'dan Türkiye'ye göçlerinin Çar Hazretlerince durdurulmasının ardından Türk hükümeti, Bulgaristan'a eskiden yerleştirilmiş olan Çerkesleri göndermeye başladı. Çeçenlerin Erzurum vilayetinden uzaklaştırılacakları ve

bu arada muhacirlerin gönderilecekleri başka yerlerin bilgisi bu ilin valisi tarafından Rusya'nın Erzurum Konsolosu'na resmen iletilmiştir. İstanbul'dan aldığım talimatlarda görüldüğü üzere, bu göçmenlerin Viranşehir ve Konya civarlarına iskân edilmeleri için gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Bu göçmenlerin yirmi gün önce Karahisar üzerinden Sivas'a gönderildiklerini size bildirmeyi dostluk görevi sayarım."¹⁴⁶

Çeçenlerin Sarıkamış'tan Res-ul Ayn'a naklinin ardından Dağıstanlılar ve Osetler Soğanlı sıradağları civarında kaldılar. Bunların oradan gönderilmesine yönelik diplomatik çabalar 1870 yılına dek sürdü.¹⁴⁷ Erzurum'daki Rus konsolosunun bildirdiğine göre, Diyarbakır ve Sivas vilayetlerine gönderilen muhacirler, yerleşmek üzere bütün aile efradlarıyla Erzurum ve Kars'a geliyorlardı.¹⁴⁸ Erzurum vilayet yetkilileri ise, Babı-âli'nin, "Muhacirlere Erzurum vilayetinde yerleşmeyi yasaklayan ilgili anlaşmaların sadece Çeçen ve Lezgileri kapsadığı; Dağıstanlı boylara ve Kabartaylılara ise arzuladıkları yerlere yerleşme izni verilmesi" konusundaki direktiflerine dayanarak muhacirlere göz yumuyorlardı.¹⁴⁹ Rus konsolosun raporunda belirttiği gibi, "Boylar arasında yapılan böyle bir ayırım, Türklerle, hem Çeçenleri hem de Lezgileri, 'Dağıstanlı ve Kabartaylı adı altında' yerleştirme olanağı veriyor"du.¹⁵⁰

Rus konsolosunun da dediği gibi, Türk makamları çıkarlarına uygun gördüklerinde, evrensel olarak kabul gören "Çerkes" terimini gözardı ediyor ve Kuzey Kafkas halkları arasında ayırım yapıyorlardı.

Sonuç olarak Rus hükümeti, dağılıların Türkiye'ye sürülmesinin diplomatik hazırlık aşamasında üç sorunu çözmüş oldu:

1) Dağılıların kabulü ve iskânı konusunda Türk tarafının onayını aldı.

.. 2) Dağılıların geri dönüşünü engellemeye yönelik önlem aldı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.o>

3) Sürgün edilen dağlıların Rus sınırı yakınlarına yerleştirilmemelerini ve hali hazırda Rus İmparatorluğu sınır boyundaki vilayetlere yerleştirilmiş bulunan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç bölgelerine kaydırılmalarını sağladı.

Dağlıları Kafkasya'dan sürgün etme siyasetinde en önemli safha diplomatik hazırlıktı. Dağlıları sürgün etme siyasetine Kabartay'dan başlanmıştı. Daha 1780-1800 ve 1812-15 yıllarında, buradan 60 bin civarında Çerkes, küçük gruplar halinde Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmişti.¹⁵¹ 1837 yılında Kabartay'dan ve Çerkesistan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden 370 aile, Karadeniz kıyısına yerleştirildi.¹⁵² İ.V. Bentkovski'nin iddiasına göre, 1860'a dek, Kabartay ve Laba arasındaki neredeyse tüm dağlı ve Nogay nüfus Türkiye'ye göçertilmiştir. "Sorun böylece azalırken, iki mesele öne çıktı: Kalan dağlıların, Kuban nehrinin sol kıyısındaki zengin düzlüklere gönderilmesi ve Kafkasya'nın en önemli dağ dizisinin önünün, köyler dolusu Kazak'ın yerleştirilmesi suretiyle savaşkan Rus öge tarafından iskânı."¹⁵³

1860 yılında Kabartay'dan Türkiye'ye 237 aile göç etti. Oysa göç etmeyi isteyenlerin sayısı bini aşıyordu.¹⁵⁴ Kafkas yönetiminin resmî verilerine göre, 1860-61 yılları içinde Osmanlı İmparatorluğu'na, her iki cinsten 10 bin 343 kişiden oluşan 941 Kabartay ailesi göçmüştü.¹⁵⁵

1860 yılından itibaren muhacirlikte bir hareketlenme gözlenmektedir. Kafkasya Ordu Komutanlığı dağlıların Türkiye'ye gönderilmesi sürecini iki aşamada öngördü:

1) Türkiye'ye göç etme isteği gösteren ya da mecbur edilen Çerkeslerin dağ boğazlarından ve Kuzey Kafkas boylarının yoğun olarak yaşadığı Karadeniz kıyılarındaki yerleşim yerlerinden sürülmeleri;

2) Dağlıların deniz yoluyla Türkiye'ye götürülmeleri.

Malvarlıklarının bir kısmını, asıl olarak da sürülerini yarılarında götürememeleri için, dağlıların Kafkas dağlarını aşarak kara yoluyla göçü yasaklanmıştı.

Muhacir gruplarının yurtdışına çıkarılması için ayrılan limanlar, Suhumi, Soçi, Tuapse, Novorosiysk ve Anapa idi. Buralara Türk nakliye gemileri ve özel tekneler yanaşabiliyordu.¹⁵⁶ 1863 yılında Kafkas üst yönetimi gayri resmî yollardan göç edilmesine engel olunmaması yönünde emir verdi. Böylece Türk kaçakçıları kıyıya yanaşma ve dağlıları götürme olanağı bulmuş oldu.¹⁵⁷

1860 yılında Kafkas ordusu Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na göçünün ilk aşamasını gerçekleştirmeye girişti ve onları dağlardan kıyılara sürdü. Bu amaçla ve eş zamanlı olarak Adagum, Şapsug, Abadze ve Dahovsk birliklerinin Çerkes köylerine baskınları başlatıldı. Yıllar süren savaşta güçleri tükenen Kazılbeygiller, Başılbeygiller, Tamovgiller ve Beslenlerin bir kısmı 1859 Şubat'ında boyun eğeceklerini ilân ettiler; 1859'da Biceduklar, Ağustos'ta Temirgoylar, Mahoşevler, Egeruklar, Beslenler, Şakirevgiller ve Kuban ötesinden Kabardinler; Kasım'da Abazalar; 1860 Ocak ayında Natuhaylar ve Pshovlar tamamen teslim oldular.¹⁵⁸ Bu boyların hepsi, nakledilmek üzere Karadeniz kıyılarına sürüldüler. Beslengiller sürgün edilmeye inatla direndiler, ancak 20 Haziran 1860'ta aniden kuşatıldıklarında teslim olmak zorunda kaldılar ve 4 bin Beslen ailesi öteki dağlı sürgünlere katıldı.¹⁵⁹

Yukarıda adı geçen boyların sürülmesinden sonra, 12 Temmuz 1861'de, Kafkas Ordusu Başkomutanı Büyük Prens Mihail, Savunma Bakanı'na şu bilgileri veriyordu: "Büyük ve Küçük Zelencuk, Urupa, Laba ve Hodz nehirlerinin yukarılarında yaşayan ve sayıları çok fazla olmayan dağ boyları, adlarını tam vermek gerekirse, Kazılbeygiller, Başılbeygiller, Bagov-

giller, Şakirevgiller ve Tamovgiller, kendilerine Türkiye'ye taşınma izninin verilmesi talebiyle Kuban ve Tersk bölgesi ordu komutanlığına başvurmuşlardır. Bize düşmanlık besleyen ve yağmalama alışkanlığı olan bu boyların, dağlardaki bize ait Kazak yerleşimlerini sürekli endişe ve kaygı içinde bırakan üstünlükleri dikkate alınarak, ücra dağlık yerlerden düzlüklere sürülmeleri ancak silah gücü kullanarak mümkün oldu. Yukarıda anılan boylardan Türkiye'ye gitmeyi isteyecek olanlara yol vermesi için General Graff Evdokimov'a izni, onlara göç öncesinde Şebelda üzerinden Suhum-Kale'ye yol almaları iznini, insan ve zaman kaybı olduğunda sorulacağı açık olduğu için, ben verdim. Kendisine Kutais Genel Valiliği görevi verilen kişiye de, onların Türkiye sınırlarına geçirilmesine yönelik üzerine düşen bütün önlemleri alması için emir verdim.¹⁶⁰

1864 Mart'ına doğru Rus birlikleri Çerkeslerin Kafkas dağlarının kuzey yamacı ve Pseuapse'ye kadar olan kıyı bölgesinden sürülmesini tamamladı.¹⁶¹ Mayıs 1864'te Batı Kafkasya'nın bütün Çerkes boyları, artık kontrol altına alınmış, büyük çoğunluğu Karadeniz kıyılarına gönderilmiş ve Türkiye'ye götürülmeyi bekliyordu. Bunun ardından çar hükümeti, ikinci aşama olan Çerkeslerin Türkiye'ye gönderilmesi safhasına el attı. Türkiye'ye göçmeyi tercih edenlerin dışında, Kuban'a yerleştirecek pek fazla kişi kalmamıştı. Kafkas makamlarının resmi verilerine göre, sadece 130 bin dağlı Kuban bölgesine gitmiş, diğerleri Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşme isteği göstermişti.¹⁶² Öte yandan, Kuban'a yerleştirilmiş olanlardan bir bölümü de sonradan Türkiye'ye göç etme talebinde bulundu. 1864 yılında onlar da gittikten sonra, Kuban bölgesinde kalan dağlıların sayısı 100 bin ile 80 bin kişiye düşmüştü.¹⁶³ 1865 yılının verilerine göre ise, Kuban bölgesinde sadece 60 bin dağlı kalmıştı.¹⁶⁴

Dağlıların Türkiye'ye nakledilmesinde başlıca engel, taşımak için yeterince tekne bulunmamasıydı. Bu yüzden Çerkesler, aylar boyunca Karadeniz sahilinde açık havada beklemek zorunda kalıyorlardı. Bu da, birçok dağlıyı, özellikle de kadın ve çocukları telef eden salgın hastalıkların yayılmasına neden oldu. 1864 Mart'ında Büyük Prens Mihail Savunma Bakanı'na şu bilgiyi aktarıyordu: "Kafile başkanlarından alınan istihbarata göre, taşınma, şimdilik Türk takaları ve Trabzon konsolosunun bize göndermiş olduğu tek bir Türk gemisi ile gerçekleştirilmekte. Söz konusu araçlar bu denli sınırlı olsa da, sadece Tuapse'den, geçtiğimiz ay 14 bin can yollanmıştır. Cuba nehri ağzında, Konstantinovsk, Anapa ve Taman'daki takviye ile, nakliye ufak ufak da olsa, epeyce anlamlı boyutlarda sürmektedir."¹⁶⁵

4 Nisan 1864 tarihli telgrafta Prens Mihail, çardan şu ricada bulunuyordu: "Fetih işi, yurtdışına çıkarma işleminin kolaylaştırılmasına sıkı sıkıya bağlıdır. Kumpanya ve savaş gemilerinin bu işte kullanılması için ısrarla izninizi rica ederim."¹⁶⁶ 6 Nisan 1864 tarihinde, Savunma Bakanı General Milyutin, Prens Mihail'e çarın cevabını iletiyordu: "Hükümdar İmparator'un, İmparatorluk Alteslerinin Karadeniz'in batı sahilinin asi yerleşimcilerden nihai olarak arındırılması konusundaki çağrınızı özel bir memnuniyetle okuduğunu, Cihanşümül Lütüfkârın, Haşmetmeaplarınızın, göç eden dağlıların Türkiye'ye nakli için gereken harcamaların yapılmasına izin verilmesini buyurduğunu, bununla birlikte, masrafların olabildiğince kısıtlı tutulmasına özel bir ilgi atfedileceğinden bütünüyle müsterih olduğunu, bilgilerinize sunarım."¹⁶⁷

Bu amaçla Rus Gemicilik ve Ticaret Şirketi ile yapılan görüşmeler başta iyi gitti ve dağlıların nakli için üç büyük gemi ayrıldı: "Anapa", "Elbrus" ve "Redut-Kale". Ancak sonraları anlaşma bozuldu. Rus Gemicilik ve Ticaret Şirketi'nin bu işten

vazgeçmesinden sonra, Kafkas yönetimi, Kuzey Kafkasyalıların Türkiye'ye nakli için donanmaya ait gemilerin kullanılmasına niyetlendi. Bunun için gemilere ticarî bandıra çekilecekti. Ancak bu konuda görüşü sorulan Amiral Glazenapa'nın, "Ticarî bandıra çekilmesi son derece zordur: Gemi evraklarının bağımsız özel bir kişi ya da kuruluş üzerine yapılması gerekir. Taşıma Türk gümrük muhafızlarının kontrolüne tâbi olacak ve onların devlet malı olduklarını gözden kaçırmak mümkün olmayacaktır" cevabı vermesi üzerine bu önlemden de vazgeçilmek zorunda kalındı.¹⁶⁸

Sonunda Kafkas yönetimi şu karara vardı: Dağlıların nakledilme işini Türk gemilerine teklif etmek ve özel tekneler kiralamak. 17 Nisan 1864'te çar hükümeti, Kafkasya Genel Valisinin dağlıların nakli için Türk gemilerini kullanma önerisine, "silahlı olmamaları" (söz konusu tekneler - A.A.) şartıyla izin verdi.¹⁶⁹

Özel teknelere gelince, 1862 yılında Kerç'te, buharlı gemiler kişi başına 4 ruble 40 kuruş, yelkenli gemiler ise kişi başına 4 ruble taşıma fiyatıyla kiralanmıştı.¹⁷⁰

Batı Kafkasya dağlılarının göçü tamamlandıktan sonra, Rus hükümeti Doğu Kafkasya'dan, özellikle de Çeçenistan'dan benzer bir sürgün başlatmaya niyetlendi. Bölgede, boyunduruk altında ancak tam anlamıyla barışçılılaşmamış ve Rus yönetimine sürekli huzursuzluk kaynağı olan müthiş kalabalık bir nüfus vardı.¹⁷¹ Çeçenler ve İnguşlar arasında ülkeden göçüp gitme hareketliliğini yaratan girişim Tersk bölgesi yöneticisi Tuğgeneral Loris Melikov'dan geldi. Eskiden çar ordusunda hizmet etmiş bir subay olan ve Türkiye'de yaşayan General Musa Kunduhov bu işte ona yardımcı olmayı vaad etmiş, 3-4 bin Çeçen ailesini Osmanlı İmparatorluğu'na göçmeye ikna edeceğine söz vermişti.¹⁷²

Kunduhov'un ajitasyonu, Çeçen nüfusun tam da Rus yöne-

timine daha tehlikeli görünen ve sürgün edilmek üzere mimlenmiş olan kesimi arasında başarılı olmuştu. Çalikov, “ustalıkla yerleştirilen ağa düştüler” diye yazar.¹⁷³

Loris Melikov ve Musa Kunduhov’un marifeti sonucunda 1865-66 yıllarında, her iki cinsten 23 bin 57 kişiden oluşan 4 bin 989 Çeçen ailesinin (Karabulaklar ve Nazranovlar) Türkiye’ye göçü başladı.¹⁷⁴

Son olarak, Osmanlı İmparatorluğu’na göç ettirilen Kuzey Kafkasyalıların niceliğine ilişkin verileri gözden geçirmek kaçınılmazdır. Çerkes halklarının tarihine “İstambılak İueşhue” (Büyük Göç) adı ile kazanmış olan 1857-1864 göçünden sonra Batı Kafkasya nüfusu yüzde 90 azalmıştır.¹⁷⁵ O dönemin resmî belgeleri göçmenleri üç kategoriye ayırıyor:

1) Taman, Anapa, Novorossiysk ve Tuapse’den, Özel Komisyon denetiminde göç edenler. Bu kategoride olanlar parasal yardım alıyorlardı.

2) Batı Karadeniz’in farklı noktalarından Türk tekneleriyle Kafkasya’yı terkeden göçmenler. Bunların sayısının ancak bir kısmı tesbit edilebilmiştir.

3) Resmî makamların denetimine tâbi olmaksızın Türk tekneleriyle Tu, Neçepsuho, Cuba ve Pşadı nehirleri yoluyla giden muhacirler.¹⁷⁶

Kafkasya Genel Valiliği’nin resmî verilerine göre, 1863-64 yıllarında Batı Kafkasya’dan Türkiye’ye 312 bin kişi götürülmüştü.¹⁷⁷ Kuban bölgesinden (Büyük ve Küçük Kabarda ve Don Rostov’una kadar olan topraklardan) 1858-64 yıllarında götürülenlerin sayısı yaklaşık 398 bin kişi olarak kabul ediliyor.¹⁷⁸

Resmî verilere göre, 1858-64 yıllarında, Kuzey Kafkasyalıların göçüne ilişkin toplam harcama, önemli bölümü tekne sahiplerine ödenmiş olan 289 bin 678 ruble 17 kuruştur.¹⁷⁹

R. Fadeyev’in verilerine göre, 1864 yılında Türkiye’ye

göçmüş olan dağlıların sayısı (gözden kaçan 15 bin göçmen dahil) 210 bin kişidir.¹⁸⁰ Ona göre, 1865 yılında, 40 bin civarında insan sürgün edilmişti ve gidenlerin sayısı genel olarak 250 bin kişiye ulaşmaktaydı.¹⁸¹ *Birleşik Kafkasya* gazetesinin, 1964'teki birinci sayısında tercümesi yayımlanan, R. Fadeyev'in "Çarın Generali Kafkasya'da" adlı makalesinde, bu sayı 1 milyon kişiye çıkmıştı.¹⁸²

Ad. Berje, 1858-64 yılları arasında Türkiye'ye 493 bin 194 dağlının göçmüş olduğunu söylüyor.¹⁸³ Ad. Berje'nin belirttiğine göre, 1864 yılında, "Gagra'dan Kuban nehri ağzına kadar Kafkasların başlıca dağ dizilerinin tüm sakinleri Osmanlı İmparatorluğu'na yollanmıştı..."¹⁸⁴

Rus ve bu arada Sovyet tarih bilimi, göç eden Kuzey Kafkasyalıların ortalama sayısının tesbiti için, Kafkasya Genel Valiliği'nin resmî istatistik verilerini temel alıyorlardı. 1864'ten sonra göç eden dağlıların sayısı, L.G. Lopatinski'ye göre 500 bin kişiyi aşmaktadır.¹⁸⁵ A.H. Kasumov, 1858 ile 1867 arasında resmî kayıtlarda da 500 bin olarak gösterilen ve 470 bini Adige-Çerkes olan Türkiye'ye göç eden Kuzey Kafkasyalı dağlı sayısını şüpheli bulduğunu açıklayarak, XIX. yüzyıl ortalarına doğru Kuzey Batı Kafkasya'da bir milyondan fazla Adige'nin yaşadığına, "Kafkas Savaşı ve Türkiye'ye sürgün sona erdikten sonra ise bu halktan sadece 100 bin kişi kaldığına" işaret ediyor.¹⁸⁶ Tarihçi ve etnograf D.E. Eremeev, 1.8 milyona yakın dağlının Türkiye'ye göç ettiğini, ancak taşınma esnasında zor koşulların ve alışkın olmadıkları iklimin yarattığı hastalıklar nedeniyle önemli bir bölümü telef olduğu için, 1875-76 yıllarında 1 milyon civarında olduklarını hesaplamaktadır.¹⁸⁷ Ancak başka bir araştırmacı, Alexandre Grigorianz'a göre ise, 1863 yılında, birkaç ay içinde Türkiye'ye gönderilmek üzere 500 bin

civarında Çerkes ve 120 bin Abaza toplanmıştı ve göçmenlerin toplam sayısı sadece 1864 yılında 750 bin kişiydi.¹⁸⁸ Resmî verilere göre, 1883'te Kafkasya'da, sadece 56 bin 423 Çerkes, ki bunlardan 16 bini Abaza'ydı, 12 bin Biceduh ve ancak 2 bin 500 Şapsug yaşıyordu.¹⁸⁹

Çağdaş Rus yazarı R.G. Landa, farklı kaynaklara dayanarak, göç eden Kuzey Kafkasyalıların sayısının 1 ile 3 milyon arasında gidip geldiğini söylemektedir.¹⁹⁰ Aynı yazar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda göçmenlerin, XIII. yüzyılda gitmiş olan Türkmenlerin, Kırım Tatarlarının iyi kötü, ama en çok da Çerkeslerin, millî bilinçlerini koruduklarını" da yazmaktadır.¹⁹¹

Başka iki Rus yazarı, V.E. Davidoviç ile S.Y. Suşçiy, *Güney Rusya'nın Kültür Oluşumunda Etnik ve Yöresel Faktörler* adlı ortak araştırmalarında, birçok araştırmacıdan edindikleri verilere göre, farklı etnik topluluklara ait 350 bin ile 700 bin kişinin Rusya'yı terkettiğini belirtmektedirler.¹⁹²

Bu suretle göçen dağlı sayısı, Rus ve Sovyet tarih yazımında 500 bin ile 1 milyon arasında görünmektedir.

Osmanlı hükümetinin Kuzey Kafkasya'dan gelen muhacir sayısına ilişkin resmî verileri *Takvim-i Vekayi* gazetesinin bir sayısında yayımlanmıştı.¹⁹³ Gazetenin verdiği bilgiye göre, padişahın, 1870 yılında, Babiâli'ye ziyaretlerinden birinde, ülkenin genel gidişatı tartışıldığı sırada, ona Kafkas muhacirlerine ilişkin özel bir rapor sunulmuştu. Bu rapora göre, boylar halinde göçen ve 1272 (13.IX.1855-31.X.1856)'den 1280 (17.VI.1863)'e dek Osmanlı İmparatorluğu vilayetlerine yerleştirilenler toplam 311 bin 333 kişiydi.¹⁹⁴ 1280 (18.VI.1863- 18.VI. 1864)'de gelmiş olan muhacir sayısı 283 bindi.¹⁹⁵ Böylece resmî Osmanlı verilerine göre, göçmenlerin sayısı 1864 Haziran'ına dek 595 bin kişiyi bulmuştu. Bu sayıya sadece yerleştirilmiş olanlar dahildir.

Halbuki, o sırada, 1281 (6.VI.1864-26.V.1865) yılında Anadolu'ya 87 bin muhacir daha gelmişti.¹⁹⁶

Türk tarih yazımında, (bu ülkede yaşayan Kuzey Kafkas cemaatinden araştırmacıların çalışmaları da dahil) Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden dağlıların sayısının 1 milyon ile 2 milyon kişi olduğu kabul edilmektedir. Türk tarihçi Ali Meram Kemal, "Sadece 1860 ile 65 yılları arasında Kafkasya ve Kırım'dan 1 milyon insanın sürgün edilmiş olduğunu ele alırsak, Balkanlara gönderilmiş olan 300 bin muhacir ile Suriye'ye ve Ürdün'e nakledilenler çıkarıldığında, sadece Anadolu'da 600 binden çok göçmenin yerleşmiş olduğu ortaya çıkar" demektedir.¹⁹⁷ Kafkasya tarihi araştırmacısı General İsmail Berkok, bu sayıyı 1 milyon kişi olarak belirlemektedir.¹⁹⁸ Bir başka Türk yazarı Erel Şerefettin de bu sayı için, 1 milyon kişi der.¹⁹⁹ Araştırmacı Fuad Dündar'a göre, "1859-1879 yıllarında Kuzey Kafkasya'dan 2 milyon dağlı ayrılmış, bunlardan sadece 1,5 milyonu Osmanlı topraklarına ulaşabilmiştir".²⁰⁰

Kemal Karpat'ın kanaatine göre, 1859'dan 1879 yılına dek olan dönemde, çoğunluğu Çerkes, 2 milyon insan Rusya'yı terketmiş, bunlardan ancak 1 milyon 500 bini hayatta kalabilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleştirilmişti. 1881'den 1914'e kadar bir kez daha Rusya'dan, çoğu Kuzey Kafkasyalı olan, Kazanlı Tatarlar ve Ural Müslümanlarından 500 bin kişi ayrılmıştı.²⁰¹

Türk tarihçi Ahmet Hazer Hızal, Osmanlı İmparatorluğu'na 1 milyon 500 bin kişinin göçtüğünü kabul ederken,²⁰² Ahmet Cevad Eren sadece 600 bin demektedir.²⁰³ 1865-66 yıllarındaki Çeçen göçünün başını çekenlerden biri olan Musa Kunduhov'un anılarında da, 600 bin sayısı ile karşılaşılır.²⁰⁴

Rumeli'den Türk Göçleri adlı kitabı hazırlayan Bilal Şim-

şir'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'na 1 milyon 500 bin Çerkes göçmüştü.²⁰⁵ Kafkas kökenli Türk araştırmacı General Salih Polatkan, "1 000 000 civarında insan yurdunu terketmek zorunda kalmıştı" demektedir.²⁰⁶ Türk tarihçi Ahmet Cemal Şener, bazı kaynaklarda göçmenlerin sayısının 500 bin kişi, bazılarında ise 2 milyon kişi civarında verildiğini yazmakta.²⁰⁷

Bir diğer Türk tarihçi olan Abdullah Saydam, Osmanlı hükümetinin istatistik verilerini temel alıp muhacirlerin yüzde 25-30'lara ulaşan ölüm oranını ve 1865 sonrasında gelenleri de ekleyerek, Osmanlı İmparatorluğu'na 1856-1876 yılları arasında Kırım ve Kafkasya'dan 1 milyon - 1 milyon 200 bin muhacirin geldiğini hesaplamaktadır.²⁰⁸

Türkiye'de yayımlanan *İslâm Ansiklopedisi* ile *Türk Ansiklopedisi*'nde verilen sayıların oldukça farklı olması ilginç bir olgudur. *İslâm Ansiklopedisi* sayıyı 1 milyon 500 bin göçmen olarak verirken,²⁰⁹ *Türk Ansiklopedisi*'nde sadece 500 bin kişiden söz edilmektedir.²¹⁰ Türk dergisi *Nokta*'da, "Büyük göç sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'na 2 000 000 kişi göç etti" denmiştir.²¹¹

Türkiye'de ve Ortadoğu'da yaşayan Çerkes yazarların açıkladıkları sayıları ayrıca ele almak gerekir. Önemli Çerkes tarihçilerinden, aynı zamanda Türkiye'deki Kafkas diasporasının faal bir öncüsü olan İzzet Aydemir, *Göç / Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi* başlıklı araştırmasında sayıyı 1 milyon 500 bin kişi olarak verir.²¹² Kafli Kadircan, Anadolu'ya 1 milyon 616 bin Kuzey Kafkasyalının geçtiğini hesaplar.²¹³ Psimaho Kosok (Ketsev), Kuzey Kafkasya'dan ancak 1 milyon Çerkes muhacirin ayrıldığını ve 200 bin kadar Oset ve Çeçen muhacir olduğunu tahmin etmektedir.²¹⁴ Vassan Giray Cabagi, sayıyı, diğerlerinden biraz eksik, 780 bin kişi olarak veriyor.²¹⁵ *Çerkes*

Tarihi'nin yazarları Hayri Ersoy ve Aysun Kamacı, yaygın olan verilerin 1 milyon ile 1 milyon 500 bin göçmenden sözettiğini belirtmektedirler.²¹⁶

İttihat ve Terakki döneminde İstanbul'da çıkan Çerkes gazetesi *Guaze*'nin yazdığına göre, 1 milyon 760 bin Çerkes, Osmanlı İmparatorluğu'nda ikinci bir anavatana kavuşmuştu.²¹⁷

Ürdün'de yaşayan Çerkes yazarı Mohammad Kheir Haghandoa ise, 1858-78 yılları arasında Kuzey Kafkasya'dan 1 milyon 500 bin muhacirin ayrıldığını ve bunlardan 600 bininin Çerkes olduğunu tahmin etmektedir.²¹⁸ Shaukat Mufti (Habjoko) sayıyı 500 bin olarak belirtse²¹⁹ de, Hayati Bice'ye göre, 1859-79 yıllarında Anadolu'ya göç eden Kuzey Kafkasyalıların sayısı 2 milyondur.²²⁰ Bu sayı, Nihat Berzeg'in saptadığı sayıyı tutmaktadır.²²¹

Çerkes araştırmacı R. Traho'nun ilk kez 1959 yılında Münih'te yayımlanan *Çerkesler* adlı kitabında, 1859-1864 yılları arasındaki göçmenlerin 1 milyondan fazla olduğu belirtilmektedir.²²²

Batı tarihçiliğinde, 1859-1864 yılları arasındaki Kafkas muhacirlerinin sayısının 1 milyon kişi olduğu görüşü hâkimdir. Peter Alford Andrews de, *Türkiye Cumhuriyetinde Etnik Gruplar* adlı çalışmasında, sayıyı 1 milyon göçmen olarak belirler.²²³ R. Konqvest ise, Kafkasya'dan 600 bin kişinin ayrılmış olduğunu hesap etmiştir.²²⁴ Alman yazar Saks da aynı sayıyı vermektedir.²²⁵ Amerikalı yazar Justin Mc. Carthy'nin verdiği bilgiye göre, Rusya ve Balkanlardaki bütün muhacirlerin gitmesiyle birlikte Anadolu'nun Müslüman nüfusu 1878'den 1911'e dek yüzde 50 oranında artmıştı.²²⁶

En düşük göçmen sayısı, 200 bin kişi, İran kaynaklarındadır.²²⁷

Böylece, ortaya farklı veriler koyup, birçok da kaynak incelendiğinde, yolda ve Karadeniz'in Anadolu kıyılarındaki geçici muhacir kamplarında telef olanlar da hesap edilince, 1857-1866 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmiş olan Kuzey Kafkasyalıların sayısının 1 ila 1,5 milyon kişi olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Kuzey Kafkasyalıların Osmanlı İmparatorluğu'nda Yerleştirilmeleri

Türk hükümeti Kuzey Kafkasya göçmenlerini karşılamak üzere şu limanları açmıştı: Trabzon, Samsun, Sinop, Akçakoca, Mudanya, Çanakkale, Gelibolu, Selânik, Köstence, Varna ve İstanbul.²²⁸ İstanbul limanı, sadece transit geçiş noktası olarak görev yapıyordu, çünkü 1865 yılında Türk hükümeti Çerkeslerin başkente girişini yasaklamıştı. Çerkes muhacirlerin buraya gelişlerinde, mutlaka, İstanbul'da ikamet edecekleri süreyi belirten bir özel izin belgesine sahip olmaları gerekiyordu.²²⁹

Trabzon çevresinde büyük bir muhacir kampı oluşturulmuştu. Nisan 1864'te buraya 18 bin Çerkes taşıyan 34 tekne yanaştı.²³⁰ Zaten o sırada limanda 20 bin muhacir bulunuyordu. Bu durum üzerine Vali Emin Paşa, sadece 6 bin Çerkes'e kıyıya inme izni verince izdiham yaşanmış ve 100 kadar insan ezilerek ölmüştü.²³¹ Buna rağmen, yeni gelen teknelerin çoğunda belirlenen sınırın iki misli yolcu vardı. Bu yüzden yolda yer darlığından havasız kalarak ya da ezilerek 134 kişi ölmüştü.²³² 1864 Mayıs ayında 27 bin kişi daha Trabzon'a geldi.²³³

Bu sırada ortaya çıkan tifo ve suçiçeği nedeniyle muhacirler arasında ölüm oranı çok yükselmişti. Trabzon'daki Rus konsolosu, 1864 yılında gönderdiği raporda, sürgünün başında Trabzon ve civarına 247 bin canın ulaştığını, ancak 19 bininin

öldüğünü, günde ortalama 180-250 kişinin ölmekte olduğunu, şimdilerde ise 63 bin 290 kişinin kaldığını bildiriyordu.²³⁴ Trabzon'a ulaşabilenler kara yoluyla Samsun ya da Erzincan'a yönlendiriliyorlardı.

Aşağıda verilen sayılar göç eden dağlıların ölüm oranını yansıtan sayısız göstergeyi kanıtlayan örneklerdir: 1864 yılında Trabzon'a gelen bir gemideki 600 yolcudan sadece 370 kişi canlıydı.²³⁵ Trabzon'dakinden sonra göçmenlerin toplandığı ikinci büyük kamp olan Samsun'da (110 bin kişilik) tifo salgını sırasında ölüm vakası günde 200 kişiye kadar yükselmmişti.²³⁶ Alman gazetesi *Allgemeine Zeitung*'ta şunlar yazılıyordu: "Ölümler, sadece Çerkesler arasında değil, yerli halk arasında da duyulmamış boyutlardaydı ve 50 000'e yakın ceset gömülmüştü."²³⁷ 1864 yılında Kıbrıs'a yanaşan gemide, "2 700 kişiden sadece 1 344'ü karaya inmişti, kalanı ise ya ölmüştü ya da geminin içinde ölmek üzereydi... Her gün, kırk elli yolcu ölüyordu; karaya çıkışların dördüncü gününde bile bu böyleydi".²³⁸

Çerkesler, varış limanlarındaki kamplarda bir süre tutulduktan sonra yerleştirilmek üzere iç vilayetlere yönlendiriliyorlardı. Daha önce üzerinde durulduğu gibi, padişah hükümeti, yerleştirilecekleri yerlerin seçiminde stratejik düşüncelerle hareket ediyordu. Hristiyanların yaşadığı vilayetlerde, Müslüman ögenin güçlendirilmesi ve çoğaltılması; savaşkan Çerkeslerin, egemenlik altındaki ulusların, öncelikle de Hristiyan olanların, kurtuluş hareketlerinin bastırılmasında kullanılması ve merkezî iradenin güçsüz ve padişah hükmü ancak temsili kaldığı için döğüşken yerli Müslüman halkın sürekli ihtilaf içinde olduğu yerlere Çerkeslerin yerleştirilmesi amaçlanıyordu. Avrupa'daki topraklar (Balkanlar), Ermeni vilayetleri, Mezopotamya ve Ortadoğu'nun bir kısmı böylesi bölgelerden sayılıyordu. Bununla birlikte, Çerkeslerin Anadolu'da iskânı sırasında Türk

hükümetinin bir başka duruma daha hâkim olması gerekiyordu: Muhacirleri sık bir hat içinde ve yoğun olarak yerleştirmemek. Bu, Çerkeslerin kendi aralarında dayanışma sağlayarak bir dirence yol açabilirdi. Bu nedenle Çerkesler adeta serpiştirilerek yerleştirildi.

Kafkas dağlılarının Osmanlı İmparatorluğu'na göçertilmesiyle birlikte, Türk hükümetinin karşısına, imparatorluğun ağır mali şartları içinde bir de muhacirlerin geçimlerini temin etme sorunu çıkmış oldu. Bu sorun, daha 1852 yılında İstanbul'a gelen 47 dağlının, Türk hükümetine kendilerine parasal yardım yapılması için müracaat ettikleri sırada Babıâli'nin görüşme gündeminde yer almıştı.²³⁹ 28 Ekim 1852 yılında (14 Muharrem 1269) Babıâli'den çıkan kararda, özellikle, "Bize gelen Çerkes muhacirler parasal yardım dileğinde bulunmaktalar. Ancak, gelmekte olan başka muhacirler için örnek teşkil eden bu yöntem hazine için ağır bir külfet getirecektir. Böyle bir tasarruftan kaçınmak şarttır. Bu nedenle gelenlere devlet mülkü (miri arazi)den boş toprak tahsis ederek, evlerini inşa etmelerine ve menkul mallar edinmelerine, meselâ 4-5 yıllığına kendilerini her türlü vergiden muaf tutarak yardımcı olmalı. Böylece hem onların maddî ihtiyaçları karşılanacak hem de boş topraklar ihya edilecektir" denmekteydi.²⁴⁰ Babıâli'nin aldığı bu karar, Çerkes muhacirlerin iskânında temel alınan siyaset oldu. Babıâli'nin kararı uyarınca Çerkes muhacirler, on yıl süreyle askerî yükümlülük ve vergiden muaf sayıldılar; kendilerine ev ya da inşaatının bedeli, aile başına da iki öküz verildi.²⁴¹ Ayrıca, göçmenlerin Hristiyan köylerinde meskun kişilerin evlerine yerleştirildikleri, yanlarına yerleştirildikleri ailelerin ise muhacirlerle meşgul olmaya, evlerini bedava inşa etmeye, ailelerinin bakımını ve taşınmalarını kendi ceplerinden sağlamaya zorlandıkları sık sık görülmekteydi.²⁴²

Türk hükümeti, Çerkes iskânını düzenlemek üzere üç komisyon kurdu: Balkanlar, Küçük Asya ve Ortadoğu ülkeleri iskân komisyonları.

Kafkasyalı muhacirlerin Balkanlara yerleştirilmesi işiyle Çerkes kökenli Nusret Paşa'nın öncülüğündeki bir komisyon ilgileniyordu. Onun çabaları ve becerikli yönetimi sayesinde Çerkeslerin Balkanlara yerleştirilmesi çok kısa süre içinde ve önemli bir kayıp olmaksızın gerçekleştirildi. Çerkesler Trabzon'dan Bulgaristan'daki limanlara ulaşıyor (özellikle de Varna'ya), buradan da yerleşmeleri gereken yerlere gidiyorlardı. Varna'ya 1864 Aralık ayı başında 7 bin, Aralık sonunda da 7 bin 400 Çerkes daha geldi.²⁴³ Göçleri sırasında herhangi bir ölüm vakası tesbit edilmedi.²⁴⁴

Kuzey Kafkasya Müslümanları, Balkanlarda Dobruca bölgesinin kuzeyine ve merkezine, Tulça, Babadağ, Boğazköy (Çernavoda), Köstence şehirlerinin civarıyla Varna yakınlarına, Tuna, Rusçuk, Nikopolis, Vidin, Silistre, Kolarovgrad şehirleriyle, Sofya ve Niş çevresine yerleştirilmişlerdi.²⁴⁵ Çerkesler, Makedonya ve Trakya'daki Selânik, Larissa ve Serez'e yerleştirildiler.²⁴⁶ Bunların dışında, Çerkesler ayrıca Kosova ve Filibe ovalarına da yerleştirilmişlerdi.²⁴⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki vilayetlerine yerleştirilen Kuzey Kafkasyalılar, Kemal Karpat'a göre, genel olarak 12 bin aile,²⁴⁸ İzzet Aydemir'e göre ise, 200 ile 400 bin kişilik 50 bin aileydi.²⁴⁹ Osmanlı'nın resnû istatistik kayıtlarında ise, Bulgaristan ve Sırbistan sınırına yerleştirilenlerin, 200 bin kişiden oluşan 70 bin aile olduğu belirtilmektedir.²⁵⁰

Kafkas göçmenlerinin büyük bir bölümü Küçük Asya, Anadolu'nun batısı ve ortasına yerleştirilmişti. Mc Carthy'nin de teyit ettiği gibi, aslında Çerkesler Anadolu'nun her tarafına

yerleştirilmişlerdi.²⁵¹ Halbuki, 1877-78 Rus-Türk Savaşı öncesinde Osmanlı makamları, Rus hükümeti ile yapılan anlaşma gereğince, Çerkesleri Rus sınırı yakınlarına ve Ermeni abalının yoğun olarak yaşadığı bölgelere iskân etmiyordu. Tek istisna, 1866-67 yıllarında Osetlerin (15 aile-350 kişi) Sarıkamış'a ve önemsiz sayıda Çeçen'in Kars ve Erzurum'a yerleştirilmesi idi.²⁵² Türk yazarı A. Saydam'ın da vurguladığı gibi, "Elimizde bulunan dönemin belge ve gazetelerinden edindiğimiz kanaat göçmenlerin gönderilmediği tek bir vilayet kalmadığıdır. Bir tek Kudüs, Basra, İskodra, Hersck, Yemen ve Hicaz'a gönderildikleri söylenemez. Bu vilayetlerin dışında kalan yerlere değişik sayıda muhacir gönderilmişti".²⁵³

Çerkesler Anadolu'da Erzurum, Sivas, Çorum, Çankırı, Adapazarı ve Bursa'ya gönderilmişlerdi.²⁵⁴ Kafkasya'nın farklı Müslüman halklarının Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleştirilişleri etnik açıdan ele alındığında ortaya çıkan tablo şöyledir:²⁵⁵

Abazalar	Samsun, Tokat, Sinop, Balıkesir
Şapsuglar	Samsun, Balıkesir, Bolu, Aydın, Sakarya
Ubıhlar	Balıkesir, Bolu, Sakarya, Samsun
Biceduhlar	Çanakkale (Biga)
Natuhaylar	Kayseri
Temirgoyevler	Bolu (Düzce)
Mahoşevler	Samsun (Alaçam)
Kabardinler	Kayseri, Tokat, Sivas
Beslenevler	Çorum, Amasya

1866 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden 4 bin 989 Çeçen aileden bin 200'ü Res-ul Ayn'a gönderilmiş, geriye kalanı ise aşağıda gösterildiği gibi yerleştirilmişlerdi:²⁵⁶

Sivas çevresine (Şarkışla, Aziziye, Elbistan bölgelerine)	47 aile
Amasya bölgesine	25 aile
Halep, Çardak (Habur) bölgelerine	90 aile
Adana bölgesine	46 aile
Erzurum ve Muş bölgelerine	14 aile ²⁵⁷
Hınıs bölgesine	24 aile
Kars bölgesine	47 aile ²⁵⁸

Çerkeslerin bir kısmı da Diyarbakır, Mardin, Halep ve Şam²⁵⁹ vilayetlerine ve 1868'de ilk Çerkes grubunun geldiği Ürdün'e²⁶⁰ yerleştirilmişlerdi. Göçmenlerin en kalabalık kısmı Şapsuglar, Kabartaylar, Abazalar ve Biceduhlardan oluşuyordu.²⁶¹ Göçmenler, Ürdün'e Beyrut üzerinden deniz yoluyla ya da Halep ve Şam üzerinden kara yoluyla ulaşıyorlar, Amman'a 50 km uzaklıkta olan Ceraş haricinde, Amman'ın 12-15 km yakınlarındaki her yere yerleşiyorlardı.²⁶² Çerkeslerin Ürdün'de kavimlerine göre yerleştirilmeleri şöyleydi:

Amman	Şapsuglar, Kabardinler, Abazalar
Bade Şehir	Şapsuglar, Biceduhlar, Abazalar
Sveley	Kabardinler
Ceraş	Kabardinler
Ruseyfa	Kabardinler
Zagra	Kabardinler (1902-05 göçünde)
Naur	Abazalar, Biceduhlar ²⁶³

Çerkeslerin Ürdün ve Suriye'ye yerleştirilmelerinin özel nedeni, padişah hükümetinin muhacirleri Bedevi kavimlerine karşı kullanmaya eğilimli olmasıydı. Çerkeslerin, resmen hazineye ait görünen ama aslında Bedevilerin olan topraklara yerleştirilmeleri, iki halk arasında düşmanlığın anında kıvılcımlan-

masına neden olmuştu.²⁶⁴ Çerkeslerin, padişah toprağını göçebe Bedevilerin akımlarından korumaları için kentlerin etrafında halka oluşturacak biçimde iskân edilmelerinin nedeni buydu. Aynı amaçla, sonraları Şam-Hicaz demiryolu boyunca da Çerkes yerleşimleri ortaya çıktı.

1867'den itibaren bir Kuzey Kafkas kavmi daha Türkiye'ye göçe koyuldu: Abazalar. Nisan 1867'de Türk hükümeti 4 bin Abaza ailesinin göç etmesine izin verdi.²⁶⁵ Abazalar Trabzon, Sinop, Samsun limanlarına getiriliyor, oradan da İzmit, Mudanya, İzmir, Mersin, Samsun, Silifke ve İskenderun üzerinden Kocaeli, Viranşehir, Karahisar, Kütahya, Manisa, Denizli, Niğde, Maraş, Kayseri, Erzincan, Maden, Konya, Burdur ve Urfa'ya doğru yönlendiriliyorlardı.²⁶⁶ Abazaların bir bölümü, bin 32 kişi, Bulgaristan'da iskâna tâbi tutulmuşlardı.²⁶⁷ 1867 yılında göç etmiş Abazaların sayısı genel olarak 10 bin 865 kişidir.²⁶⁸ Abazaların, Türklerin kışkırtması ile başlattıkları ancak başarısız olan isyanlarından sonra topluca (200 bin kişi) Türkiye'ye sürülmeleri ise 1878'de olmuştur. Ş.D. İnal-İpa'nın da belirttiği gibi, "muhacirlerin sürülmesinin ardından, bir tek Megreli sınırında Samurzakan Abazaları ile biraz Abzuy ve Bzıb kalmıştı".²⁶⁹

Böylece, 1857-66 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Çerkeslerden 200 ile 400 bini Balkanlara, 1 milyonu Anadolu'ya, 25 bini Suriye ve Ürdün'e, 10 bin kadarı da (aslında Cihetler, biraz da Ubih) Kıbrıs'a yerleştirilmişlerdi.²⁷⁰

Türk hükümetinin Kuzey Kafkasyalıları iskân planları Hristiyan tebaa arasında kuşkuyla karşılanıyordu. Rusya'nın Edirne konsolosunun 12 Aralık 1860'taki raporunda, vilayete Kafkas muhacirlerin gelmesinin "yerli Hristiyanlar arasında çok olumsuz bir izlenim yarattığını" belirtmesi buna bir örnektir. Konsolos, "Akıl mantık kalmadı" diye yazıyor, "iş geldi Rusya'ya

karşı mesnetsiz, kötü niyetli suçlamalara dayandı: Bir yandan, ülkede sönmekte olan Müslüman halk yerleşimini desteklemek ve Türkiye'yi taze bir orduyla donatmak, diğer yandan da Bulgarlara Rusya'ya göçmeleri için davet çıkarırcasına dalkavukluk ederek Hristiyanlığı zayıflatmak".²⁷¹

Yunanistan'ın Epir bölgesine bin Çerkes ailesinin iskân edilmesinin olumsuz sonuçlarına yöredeki Rus konsolosu şöyle işaret ediyordu: "Epir'de tamamen Hristiyan nüfus meskundur. Buradaki dağlıların arasına çok sayıda Müslümanın sokulması çok kötü bir etki uyandıracak ve akıllara durgunluk verecek sonuçları olacaktır."²⁷²

Endişe artıyordu; çünkü gelen muhacirler silahlıydı, yerel Türk makamlarının göz yummasıyla da, Hristiyanların diledikleri saldırı nesnesi olduklarını farkediyor, çapulculuk ve yağmalamaya girişiyorlardı. Varna'daki Rus konsolosu, bir grup muhacirin yerine ulaştığını bildirirken, "En kaygı verici olan gelen Çerkeslerin tutumu. Salınmış oldukları her yerden yağma ve zorbalık öyküleri duyuluyor. Gerçi Hristiyanlar adet olduğu üzere Türklerden daha çok çekiyor ama onlara da aman vermiyorlar" diyordu.²⁷³ Trabzon'daki Rus konsolosu, yerel makamların muhacirler karşısındaki iradesizliğini, "Çerkeslerin üzerinde hiçbir yaptırım yok ve yerel makamlar onlardan korkuyor" cümlesiyle ifade ediyordu.²⁷⁴ Bölgeye ulaşan çok sayıda silahlı Çerkes'in, iskânlarına ayrılan yerin garnizonunun yetkisine tecavüz ettiği, Larnaka'daki gibi olaylar da oluyordu.²⁷⁵

Kuzey Kafkasyalıların Osmanlı İmparatorluğu'na göç öyküsünde 1877-78 Türk-Rus Savaşı'nın ve ardından gelen 1878'deki Berlin Konferansı'nın anlamı büyüktür. Bu konferansta padişah hükümeti, Rusya'nın baskısıyla, daha önce Balkanlara yerleştirdiği Çerkeslerin yerini değiştirmek ve imparatorluğun iç bölgelerine, Anadolu'ya ve Yakın Doğu'ya

çekmek zorunda kalmıştı. Çerkesler de, bir kitlesel içgöç dönemi olarak tanımlanabilecek olan 1879'u "Göç Yılı" olarak kabul etmektedirler.²⁷⁶

1876'da Bulgaristan'da Türklere karşı, Türk orduları tarafından, oraya yerleştirilen Çerkeslerin de etkin desteğiyle, anında bastırılan bir isyan patlamıştı. Çerkesler, Dranov yakınlarında, Hariton isyanının başını çeken büyükçe bir Bulgar birliğini yok etmişlerdi.²⁷⁷ Tüm Hristiyanlara karşı düşmanlıkla dolu Çerkesler, koca koca köyleri kılıçtan geçirerek başkaldırı odaklarını acımasızca eziyorlardı. "Filibe sancağında Çerkesler ve başıbozuklar (Türkiye'nin düzensiz sipahi orduları) tarafından birkaç gün içinde 15 000 kişi kılıçtan geçirilmişti; öldürmelere eziyetler ve her türde kirletme eşlik ediyordu."²⁷⁸

Babîâli'nin, savaşkan ve kapalı bir topluluk olarak yaşayan Kuzey Kafkasyalılarla Balkanların demografik yapısını değiştirerek, Slav halklarının kurtuluş hareketlerini ezmek üzere tıkr tıkr işleyen bir düzenek kurma girişiminden zaten rahatsız olan Rus hükümeti, Çerkeslerin Balkanlar'dan uzaklaştırılması için bir bahane arıyordu. Filibe katliamı bu fırsatı yarattı. 18 Aralık 1876'da, İstanbul Konferansı'nın beşinci oturumunda Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki Rus sefiri Çerkeslerin Balkanlardan uzaklaştırılmasını resmen talep etti. İstanbul Konferansı tavsiye kararlarının dördüncü maddesinde, "Çerkeslerin Bulgaristan'da ikamet etmeleri men edilmektedir, daha önce yerleştirilen Çerkesler de Asya'daki vilayetlere gönderilmelidir" deniyordu.²⁷⁹

1877-78 Türk-Rus Savaşı'nda yenilgiye uğrayan Osmanlı İmparatorluğu muzaffer tarafın şartlarını kabul etmek ve Kuzey Kafkasyalıların Balkanlardan çekilmesi konusundaki isteğini yerine getirmek zorundaydı.

Berlin Antlaşması'nın imzalanmasının hemen ardından Çerkesler Balkanlardan sürülmeye başlandı. Sultan II. Abdülhamid,

anılarında Çerkeslerin Balkanlardan sürülmesi hakkında şunları yazıyordu: "Ben dindaşımız olan bu muhacirlerin iskânı ve müdafaası için elimden gelen herşeyi yaptım. İstanbul'dan Halep'e muhacir yerleşimleri kurdum. Onların yerleştirilmeleri için yapılan masrafların çoğunu feragatla kendi cebimden ödedim."²⁸⁰

Balkanlardan sürülen Çerkesler Edirne, Selânik ve Kosova vilayetine geliyorlardı. Edirne sürülenlerin toplama merkezine dönüşürken, Selânik limanından Anadolu limanlarına ve Suriye'ye gönderiliyorlardı. 1879 yılı Mayıs ayında Edirne'de 41 bin 38 kişi birikmişti. Bunlardan 176'sı Romanya'dan, 4 bin 352'si Bulgaristan'dan, 26 bin 613 kişi de Batı Rumeli'den geliyordu.²⁸¹

18 Nisan 1879'da Babiâli, imparatorluğun Asya vilayetlerinin valilerine, Çerkeslerin Balkanlara geri dönmesine engel olunmasını yazılı olarak bildirdi ve bir nota ile bu uygulamasını büyük devletlere duyurdu.²⁸²

Balkanlardan nakledilen Çerkeslerin sayısı genel olarak 300 bin kişiydi.²⁸³ Bunlar aşağıdaki vilayetlere ve bölgelere yerleştirilmişlerdi:

Aile Sayısı	İnsan Sayısı	Yerleşim Yeri
10 000	50 000	Halep, Deyr-Zor
5 000	25 000	Şam Vilayeti
5 000	25 000	Adana Vilayeti
2 000	10 000	Konya Vilayeti
2 000	10 000	Kıbrıs
1 000	5 000	Kastamonu
1 000	5 000	Ankara Vilayeti
900	4 500	Samsun ve Amasya ²⁸⁴
100	500	Cezayir

Balkanlardan göçen Çerkesler, bu yerlerin dışında ayrıca Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelere yerleştirilmişlerdi. Berlin Antlaşması'nın 61'nci maddesi uyarınca padişah hükümetinin Ermenileri Çerkes ve Kürt saldırılarından koruma yükümlülüğü olmasına rağmen, Ermeni vilayetlerindeki Çerkes sayısını arttıran bu son uygulama, Ermeni nüfus ve Patrikhanenin şiddetli protestosuna yol açmıştı. Bunun üzerine, 1879 Ocak ayında 40 bin Çerkes Diyarbakır üzerinden Res-ul Ayn'a gönderildi. Bu ailelerden 4 bin ile 5 bini Türk hükümeti tarafından Diyarbakır vilayetine yerleştirilmişti. Bu nedenle, Diyarbakır Ermeni Piskoposu İngiliz konsolosu ile buluştu ve ondan bu kararın geri alınması için uğraşmasını rica etti.²⁸⁵ Adapazarı'ndaki Ermeni ve Rum cemaatlerinin temsilcileri, kente 40 bin Çerkes'in yerleştirilmesinin önünün alınması için, Haziran 1879'da İstanbul'daki İngiliz Elçisi Layard'a müracaat etmişlerdi.²⁸⁶ Gene o sıralarda Muş'a 4 bin Kuzey Kafkasyalı'nın yerleştirilmesini protesto etmek için Ermeni Patriği Nerses de Layard'a başvurmuştu.²⁸⁷

Balkanlardan Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelere nakledilen Çerkeslerden Oset ve Çeçen olanlar Hınıs ovasına ve Varto kazasına, Çerkesler ise Malazgirt, Bulanık, Ahlat ve (Van'a bağlı) Adilcevaz kazalarına ve Bitlis'e bağlı Genç'e yerleştirilmişlerdi.²⁸⁸ Daha sonraki yıllarda Kuzey Kafkasya'dan gruplar halinde gelen yeni muhacirlerin hemen hemen hepsi Ermenilerin yaşadığı vilayetlere, öncelikle de Muş'a ve Muş sancağına yerleştirilmişti.²⁸⁹ Erzurum'daki Rus konsolosunun verdiği bilgiye göre: "Bütün Kafkasya kökenlilerin Erzurum vilayetinden gönderilmeleri konusundaki ısrarlı taleplerime hazırcı cevapla ve vaadle karşılık veriliyor ancak herhangi bir önlem alınmıyor; hattâ valilerin onların bu bölgeye taşınmasına vesayet ettiklerini bile söyleyebilirim."²⁹⁰

Aşağıda 1857-66 ve 1879 yılındaki göçlerinden sonra Kuzey Kafkasyalıların Küçük Asya'da yerleştirilmelerine ilişkin tablo verilmektedir:

Bölge	Sayı	Bölge	Sayı
Kars	5 000	Ankara	60 000
Bitlis	2 500	Konya	12 000
Muş	2 500	Bolu	32 000
Erzurum	3 000	Antakya	1 500
Mardin	1 000	Afyon	5 000
Gümüşhane	1 000	Eskişehir	14 000
Gaziantep	17 000	Sakarya	35 000
Sivas	49 000	Kütahya	3 000
Samsun	60 000	Bilecik	1 000
Amasya	6 000	Kocaeli	15 000
Tokat	33 000	Burdur	10 000
Hatay	1 500	İstanbul	100 000
Adana	13 000	Denizli	1 500
Kayseri	35 000	Balıkesir	35 000
Sinop	10 000	Manisa	2 000
Çorum	16 000	Aydın	9 000
Yozgat	7 000	Çanakkale	10 000
Mersin	1 000	İzmir	10 000
Kırşehir	2 000	Kastamonu	5 000 ²⁹¹

Karadeniz kıyılarına yerleştirilen Çerkeslerin sayısının Osmanlı İmparatorluğu verilerinde Lazlar ve müslümanlaşmış Mingreller (Gürcüler) de dahil edildiği için abartılı olması sık karşılaşılan bir durumdur. Bu iki halkın yaşam tarzı birbirine benzediği için Karadeniz'in Anadolu sahiline yerleştirilen Çerkeslerin bir kısmı Lazlarla karıştırılmıştı. 1881'de Lazların sayısı 200 bin kişiydi.²⁹² Lazların esas bölümü, nüfusun yüzde

11'ini oluşturdukları Trabzon vilayetinde yaşamaktaydı.²⁹³

Kafkas dağlılarının Osmanlı İmparatorluğu'na göçü sonraki yıllarda da sürdü ve 1917'ye dek devam etti. Kuzey Kafkasya Müslümanları fazla büyük olmayan gruplar halinde ya da 20-30 evlik küçük partiler halinde Türkiye'ye geçiş yapıyorlardı. Türkiye'nin görevlendirdiği kişilerin yaptığı propaganda, 1880-1917 arasındaki göçte önemli rol oynadı. Buna karşın Rus hükümetinin aldığı tavrı nedeniyle, artık bir daha dağlıların yığınsal olarak göç ettiği görölmedi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, 60'lı yıllarda dağlıların Anadolu'ya göç etmeleri konusunda çar hükümetinin takındığı tavrı esaslı değişiklik geçirdi. Kuzey Kafkasya'da koca bölgelerin bütünüyüle insansızlaşmasının ileride yaratacağı tehlikelere karşın, etrafı büyük bir Rus kitleleriyle çevrilen ve dağıtılan dağlıların artık eskisi gibi tehdit oluşturmaması bu siyasetin nedenini açıklamaktadır. 1867'de Kafkasya Genel Valisi Büyük Prens Mihail, Kuban bölgesindeki bir turunu, "Türkiye'ye göçün artık tamamen son bulması gerektiğini dağlılara şahsen bildirerek" noktaladı.²⁹⁴ Bundan sonra köylerin (avul) tamamının Türkiye'ye göçmek üzere izin talepleri Kafkasya makamlarınca kabul görmedi. Göç iznini ancak dağlı küçük gruplar koparabiliyordu. Bunun dışında, bazı Çerkesler kendi başlarına Türkiye'ye gitmeyi başarıyorlardı. Böylece 1873 sonbaharında Kuban bölgesinden 420 aile (3 bin 400 kişi) Türkiye'ye gitmek üzere sınır dışına çıktı.²⁹⁵ 15 Ocak 1890'da Trabzon'daki Rus konsolosu, "Batım yöresinden büyük partiler halinde göçmenlerin gelmekte olduğunu ve birkaç gcmnin bunları taşımakta olduğunu" bildirdi.²⁹⁶ Mart 1895'te sadece Tersk yöresinden 2 bin 108 aile (toplam olarak 16 bin 708 kişi) göç etmek için dilekçe verdi.²⁹⁷ Yine 1895 yılında Kuban yöresinden Karamurza, Urup, Konokov, Kuronov avulları (647 ev-2 bin 59 kişi) Türkiye'ye göç izni alabildiler.

Türk hükümeti bunları Boğazan'a iskân etti.²⁹⁸ Bir bölümü Bayburt'a yerleştirilmişti.²⁹⁹

Türkiye'ye göç etme taleplerinin artması Rus hükümeti telâşa düşürdü. 1899 yılı başında İçişleri Bakanlığı bünyesinde göçü zorlaştırmaya yönelik bir önlemler paketi üzerinde çalışacak olağanüstü bir danışma kurulu toplandı. Hazırlanmış olan Çar II. Nikola'nın 1901'de onayından geçen öncüleri uygulaması olarak, göçmek isteyenler, Türk hükümetinin kendilerini sınırlarına ve Türk tebaasına kabul ettiğini gösteren bir belge sunmalıydılar. Muhacirler ancak böyle bir belge edindikten sonra yerel valilik makamlarına dilekçe verip onay almak, Rusya'dan uyuğuundan çıkmak ve gitmeden önce arkalarında kalabilecek bütün borç ve vergilerini temizlemek durumundaydılar. Üstelik bütün taşınma masraflarını da kendi ceplerinden karşılamaları gerekiyordu.³⁰⁰

Danışma Konseyi'nin aldığı kararla sınır dışına çıkma süresinin zorlaştırılması bile göçe engel olamıyordu. 1900-1901 yılları arasında, Nalçik dolaylarından 4 bin 392 Kabartay Türkiye'ye göçmüştü.³⁰¹ 1901'de Konya'ya 242 Çerkes, Çeçen, Dağıstanlı, İnguş ve Kabartay ailesi (bin 210 kişi) geldi.³⁰² E muhacirlerden 20 aile Sivas'ta, biri Biga'da (Gelibolu), 12 Beyşehir'de (Konya'nın bir ilçesi), 19 aile de Niğde'de iskân edildi. Diğerleri Konya'da kaldı. II. Abdülhamid'in talimatıyla Konya'da kalan Çerkesler (Konya'dan başlayan) Bağdat demiryolu boyunca yerleştirildiler.³⁰³

25 Haziran 1901'de 2 bin Çeçen daha Rus hükümetinin verdiği sürekli ikamet izniyle Türkiye'ye gitti.³⁰⁴

1900 yılında Çerkes göçmenler Türkiye'ye vardıkları andan itibaren Şam'a yöneliyorlar, oradan da ya Şam vilayeti civarına da ya da Amman çevresinde yerleştiriliyorlardı.³⁰⁵

Kafkasyalıların Türkiye'ye böylesi kitlesel göçü ilk Rus burjuva devrimi yıllarında (1905-7) da görülmüştü. Çar hükümeti, 1905 Mayıs ayında 260 Kabartay ailesine Türkiye'ye gidiş izni vermişti. Bu ailelerin tümü Şam vilayetinde iskân edildiler.³⁰⁶ 1905 yılının Haziran-Ağustos aylarında İstanbul'a yasal olmayan yollardan bin 517 kişi (81 aile) daha ulaştı.³⁰⁷ Kafkas yönetimi onları istenmeyen kişi ilân edince, İstanbul'daki Rus konsolosunun çabalarıyla Türk makamları bu Çerkeslere Anadolu'da yerleşme izni çıkardı.³⁰⁸

1906 yılında Kafkasya'dan 200 Müslüman aile Bitlis vilayetinde iskân edilmişti.³⁰⁹

Kafkasya'da görülen sürekli göç süreci bu bölgenin gelişmesine büyük bir darbe vurdu. Buna karşın Türk propagandasının etkisinde kalarak göç eden Çerkesler, çok az istisnayla, çok çabuk düş kırıklığına uğradılar ve umduklarını bulamadılar. Osmanlı İmparatorluğu'na göç sorunu, gerek Avrupa'da gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nda yayımlanan (1908 Jön Türk darbesinden sonra) Çerkes gazetelerinin sayfalarında ve Çerkes yayınlarında durmadan işlendi. Paris'te yayımlanan *Mousoulmane* gazetesinin bir sayısında yer alan "Acı Soru" başlıklı makalede şöyle deniyordu: "Dağlı Müslümanların öz vatanlarında ekonomik durumlarını düzeltmelerini, eğitimi, kültürü ve herşeyi etkileyen başlı başına engel, geçen yüzyılın 60'lı yıllarından başlayarak düzenli olarak sürekli körüklenen Türkiye'ye göç sorunudur."³¹⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli mevki sahibi Kuzey Kafkas cemaatinden pek çok kişinin söylemleri, yurttaşlarının olmadık umutlara bel bağlamamaları ve göç etmemeleri konusunda uyarıcıydı. Bunlardan Muhammed Eceruh şöyle yazıyordu: "Benim birçok akrabam ve tanıdığım artık yeni hükümette mümtaz mevkiler tutmuş bulunuyor. Ancak buna

rağmen, hep dediğim ve durmadan yinelediğim gibi; sevgili d
kardeşlerim, Türkiye'ye göç etmekten sakının: Pek az bir ist
na dışında sizleri orada bekleyen tek şey soğuk bir mezard
Yeni bir hayatın göçmenlerle hiçbir alâkası yoktur... Olaylar
etkisi altında kalarak, belki de en temiz emellerle bize koşa
şimdi Boğaziçi sahillerine ayak bastıkları o güne lânet yağd
yorlar."³¹¹

Ancak, tüm uyarılara karşın, dağlıların Türkiye'ye göç
önemsenmeyecek sayılarda da olsa 1910'dan sonra da deva
edecekti.

Kafkas muhacirlerinin Türkiye'de meşguliyet alanları üz
rinde kısaca durmak gerekir. Muhacirler, göçten hemen son
Kafkasya'da sürdürmüş oldukları yaşam tarzını, yeni vata
larında tutturmaya yöneldiler. Çerkes yerleşimleri bu neder
içine kapanıklıklarıyla göze çarpıyordu. Kuzey Kafkasya'd
edindikleri âdetler, yaşlılara saygı vb. bu kapalı çevrelerde uz
yıllar boyunca aynen korundu. Köyde tüm sorunların çözümle
mesi için bir ihtiyar meclisleri vardı. Çerkesler, bu konuda zat
pek istekli olmayan yerel resmî makamların kendi toplulu
larının iç işlerine karışmalarını sınırlamaya çalışıyor
Dolayısıyla Çerkes köyleri kendine özgü bir iç özerkliğ
yararlandı.

Çerkesler temelde devlet görevlerinde yer aldılar, özellikle
de ordu, polis ve jandarmada. Osmanlı yönetimi onları bu t
işlere faal bir biçimde yönleltiyordu. 1867'de Varna'daki R
konsolosunun raporunda, "Türk ordusunun saflarına katılm
olanlar bir yana, Çerkeslerden çoğu yerli Türk konakların
koruma görevlisi olarak çalışmaktalar"³¹² deniyordu.

Çerkesler, tarım dışında hayvancılıkla (at yetiştirme) c
uğraşıyorlardı. Bu konuda, en çok da Çerkes atı ile yerli türle
melezleştirerek iki hara kurmuş olan Adana vilayetinde

muhacirler başarı kazanmışlardı.³¹³

Kafkas muhacirler Osmanlı İmparatorluğu'nda daha çok gözüpek eşkıya ve at hırsızı olarak bilinirlerdi. Rus Genelkurmay Albayı V.N. Filipov'un edindiği izlenim şöyleydi: "Dağlılar yerleşik bir yaşam tarzı sürdürmekte ve buğday ekimi ile meşguller; ancak herşeye rağmen hırsızlık önde gelen uğraşları, özellikle de, sistemleştirilmiş at hırsızlığı. Bu öylesine görkemli bir organizasyona dönüşmüş ki, örneğin Sivas'ta çalınan bir at, bir hafta sonra 400 verst (1 verst=1,06 km) uzaklıktaki Ankara'da ortaya çıkıyor".³¹⁴ 1904 yılında Adana vilayetinde bulunmuş olan Rus Genelkurmayından bir başka subay, Yarbay Tomilov da, "Dağlıların hırsızlık ve talana olan eğilimleri nedeniyle yerli nüfus tarafından sevilmediklerini" belirtiyordu.³¹⁵

Son olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus kayıtları dinî aidiyet kıstası gözetilerek tutulduğu için Çerkeslerin sayısı konusundaki bilgilerin de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer Müslüman halkları gibi nispi olduğunu dikkate almak koşuluyla, buralara gelmiş olan Avrupalı gezgin ve konsolosların verilerinden yararlanarak, Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde ve Kilikya'daki Çerkeslerin genel nüfusu üzerinde durmak yerinde olacaktır.

1912 yılında Averyanov ve Filipov'un verdikleri bilgilere göre Anadolu'daki Çerkeslerin toplam sayısı 400 bin kişiydi.³¹⁶ Ancak bu sayı oldukça az gösterilmiştir. Yarbay Tomilov'un kaydettiği verilere göre, Adana vilayetinde 13 bin 200 Çerkes yaşıyordu, ki bu genel nüfusun yüzde 3,2'siydi.³¹⁷ Aynı kaynağa göre, Çerkesler Kuzey Suriye'de genel nüfusun yüzde 2'sini oluşturuyorlardı. Çerkesler Habura semtinde, Çeçenler ise Resul Ayn'da yaşıyorlardı.³¹⁸ "Ayrıca", diye yazıyor Tomilov, "onlara birçok başka kentte de rastlanabilir: Çerkeslerin çoğu

ordularda subay ve de jandarma (zaptiye) olarak hizmet vermektedir".³¹⁹

Çerkesler, Halep vilayetinde aşağıdaki kazalarda yerleştirilmişlerdi:

Kaza	İnsan Sayısı
Kilis	1 500
Antakya	3 000
Harım	3 000
Membic	1 500
Toplam	9 000 ³²⁰

Çerkesler, Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Van, Bitlis ve Muş'a yerleştirildiler, Muş ovasındakiler 1894 ve 1904 Ermeni isyanlarından sonra Sasun'a iskân edildiler.

İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesinin verilerine göre, 1912-13 yıllarında Ermeni vilayetlerinde yaşayan Çerkeslerin sayısı 62 bindi.³²¹

Avrupalı yazarların ve konsolosların açıklamış olduğu çeşitli bilgi ve verilere dayanarak Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, 1913'te Çerkeslerin, Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde nereye, ne kadar yerleştirildiklerine dair bir tablo hazırlamıştı.

Yıl	İnsan Sayısı
Erzurum Vilayeti	
1881 yılı	1 202
1913 yılı	7 000
Sivas Vilayeti	
1881 yılı	88 820
1913 yılı	45 000
Diyarbakir Vilayeti	
1892 yılı	10 000
Bitlis Vilayeti	
1892 yılı	10 000
Van Vilayeti	
1881 yılı	750
1892 yılı	500
1899 yılı	122
1912 yılı	100 ³²²

Halbuki bu veriler, özellikle de Van vilayetine ilişkin olanlar, tam değildiler, çünkü Rusya Dışişleri Bakanlığı, araştırmacı Maevski'nin verdiği bilgilere dayanıyordu. Ona göre ise Çerkesler, Van vilayetinde sadece iki sancakta yaşamaktaydılar: Van ve Hakkari. Genel sayıları da 122 kişiydi.³²³ Bu arada, 1894 isyanından sonra Zeki Paşa'nın Van'a 500'den fazla Çerkes naklettiği bilinmektedir. Daha önce de, 1865'te Babıâli 5 bin Çerkes'in Van'da iskân edilmesine izin vermişti.³²⁴

1914'te çıkarılan bir başka istatistikte, Ermeni vilayetlerinde

yaşayan değişik halklar hakkında daha güvenilir veriler bulunmaktadır. Buna göre 1914 yılında Ermeni vilayetlerindeki Çerkeslerin dağılımı şöyleydi:

Yer	İnsan Sayısı
Erzurum Vilayeti	10 000
Bitlis Vilayeti	3 048
Bitlis sancağı	1 568
Muş sancağı	1 480
Van Vilayeti	
Van sancağı	976
Diyarbakir Vilayeti	10 000
Diyarbakir sancağı	3 334
Mardin sancağı	3 312
Argana sancağı	3 354 ³²⁵

Böylece 1914 yılı içinde Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki bütün vilayetlerde iskân edilen Çerkeslerin sayısının 70 bin kişi civarına ulaştığı görülmektedir. Ermenilerin yaşadığı bölgelere yerleştirilen muhacirlerin toplam sayısı konusunda, Türk araştırmacı Taner Akçam'ın *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu* adlı çalışmasında şöyle denmektedir: "Sadece 1878-1904 yıllarında yoğun olarak Ermenilerin yaşamakta olduğu bölgelere yerleştirilen muhacirlerin sayısının 850 bin kişiyi bulduğu akla getirildiğinde göçmen sorunu ve sonuçlarını algılamak mümkün olur."³²⁶ Ancak bu Türk tarihçinin öne sürdüğü veriler başka araştırmacılar tarafından desteklenmemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜMÜN NOTLARI

- 1 *Narodi Rossii*, Ensiklopedia, Moskva, 1994, s.395
- 2 N.G. Volkova, *Etonimi i plemeniye nazvaniya Severnogo Kavkaza*, 1973, s.23
- 3 *Geografiya*, Strabona v semnadsati knigax, Perevod s greceskogo s predisloviem i ukazatelem R.R. Mişenka, Moskva, 1879, s.503
- 4 M.V. Skrijinskaya, *Severnoye Priçernomoriye v opisaniï Pliniya Starşego*, Kiev, 1977, s.100
- 5 Şora Bekmurzin Nogmov, *Istoriya Adixeyskogo naroda, sostavlenaya po predaniyam kabardintsev*, Tiflis, 1861, s.21
- 6 Ş.D. İnal-İpa, *Voprosi etno-kulturnoy istorii abxazov*, Suhumi, 1976, s.189
- 7 İ.H. Kalmikov, *Cerkesi. Istoriko-etnografiçeskiy oçerk*, Çerkesk, 1974, s.37
- 8 L.İ. Lavrov, *Istoriko-etnografiçeskiye oçerki Kavkaza*, Leningrad, 1978, s.38
- 9 N.G. Volkova, *a.g.e.*, 1973, s.23
- 10 L.İ. Lavrov, *a.g.e.*, s.40
- 11 N.G. Volkova, *a.g.e.*, s.23
- 12 V.İ. Abayev, *Istoriko-etimologiçeskiy slovar osetinskogo yazika*, tom 1, Moskva-Leningrad, 1958, s.303
- 13 Aynı yerde
- 14 Max Fasmer, *Etimologiçeskiy slovar russkogo yazika*, tom IV., Moskva, 1987, s.344
- 15 J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, Leipzig, 1914, s.180
- 16 *ibid.*, s.180-181
- 17 Farsça'dan alınan spah=ordu. Metinde bu sözcük sipaga=savaşçı olarak geçer, Fars dilindeki sepahu=savaşçı, asker karşılığı.
Bkz. *Persidsko-Russkiy Slovar*, tom II, Moskva, 1970, s.19
Ermenice'de "spa" (aynı biçimde Farsça'dan alınma) - "subay-asker"
- 18 Emiddio Dortelli d'Askoli, "Karadeniz ile Tataristan'ın Betimlenmesi", *Adige, balkarci i karaçevci v izvestiyax evropeyskix* içinde, (Der.) V.K. Gardanova, Nalçik, 1974, s.63
- 19 Anlamlarından biri "şeytan" olan Türkçe "çer/çör" sözcüğünün yanlış yorumlanmasının bu durumda payı olduğu anlaşılıyor.
Bkz. *Türkçe-Rusça Sözlük*, İstanbul, 1994, s.199

- 20 *Voennyi sbornik*, SP 6, Mart 1870, no 3, s.147
 - 21 Bkz. *Adige, balkarci i karaçaeveci v izvestiyax evropeyskix*, s.38
 - 22 V.M. Atalikov, *Stranitsi istorii*, Nalçik, 1987, s.18-19
 - 23 volgare - İtalyanca
 - 24 Bkz. *Adige, balkarci i karaçaeveci v izvestiyax evropeyskix*, s.46-47
 - 25 Doğrusu, Farsça'da beş anlamında "pencj" olmalı.
 - 26 Bkz. *Adige, balkarci i karaçaeveci v izvestiyax evropeyskix*, s.104
 - 27 Evliya Çelebi, *Kniga puteşestviy*; vipuks 3, Moskva, 1983, s.40
 - 28 Stepanos Orbelyan, *Suniki patmutyun*, Erivan, 1986, s.322
 - 29 N.G. Volkova, *a.g.e.*, s.24
 - 30 Raşid-ad-Din, *Sbornik letopisey, tom 1 kniga vtoraya*, M.-L., 1952, s.68, 298
 - 31 Giovanni del Plano Carpini, *Istoriya mongalov*, Guillaume de Rubruque, *Puteşestviye v vostočniye strani*, Moskva, 1957, s.48, 72.
 - 32 Aynı yerde
 - 33 N.G. Volkova, *a.g.e.*, s.23
 - 34 V.M. Atalikov, *Stranitsi istorii*, Nalçik, 1987, s.22
 - 35 Rus tarihçi ve etnograf N. Dubrovin, "Kafkas savaşının raporlarını ve görgü şahitlerinin anılarını okurken, edinilen izlenim, Kafkaslar'da savaşmış olduğumuz yalnızca iki halkın yaşamakta olduğudur - bunlar dağlılar ve Çerkeslerdir" tespitinde bulunuyor.
Bkz. N. Dubrovin, *Çerkesi*, Nalçik, 1991, s.8
 - 36 Bkz. *Istoriya çeloveçestva*, tom 5, 1896, SPb, s.543.
 - 37 Bkz. *Narodi Rossii*, Enciklopediya, Moskva, 1994, s.76
 - 38 Bkz. *Nokta*, 17 Haziran 1990, yıl: 8, sayı: 24, s.18-19
 - 39 L.İ. Lavrov, *a.g.e.*, s.40
 - 40 Bilindiği üzere, Asur-Babil kaynaklarında ve *Tevrat*'ta "Arib" ve "Arap" sözcükleriyle çeşitli göçebe boylar, bu arada birbirlerinden hem coğrafi olarak uzak hem de birbirleriyle kan bağı ya da birlik ilişkileri bulunmayan topluluklar da kastedilir. Romalılar ve Bizanslılar "Arap" sözcüğünü, "göçebe savaşçılar" anlamında, bir savaş terimi olarak kullanırlardı.
Bkz. P.A. Gryazneviç, *Araviya i arabi* (k istorii termina al'arab) - v knige "İslam: religiya, obsestvo, gosudarstvo", Moskva, 1984, s.122-124, kitabındaki Al-Arab teriminin öyküsüne giriş.
- Ancak "Arap" terimi, coğrafyacılar ve tarihçilerin çalışmaları sayesinde çok sonraları bir etnik ad anlamı kazanmıştır.

Aynı şekilde, "Kürt" sözcüğünün de gelişimi, terimden etnonime doğru olmuştur. "Kerkeç-Çirçet-Çerkes" zincirinin benzeri, akademisyen N. Marr tarafından, fonetik olarak birbirine yakın etnik terimlerden, çok tutulan "Kard-Kurd-Gord" takımı şeklinde ortaya atılmıştı.

Bkz. O. Vilçevski, *Kurdi / Vvedenie v etničeskuyu istoriyu kurdsogo naroda*, Moskva-Leningrad, 1961, s.70

"Kürt" teriminin kaynağına ilişkin başka bir önermeye göre de, bu terim "Karduh" boyunun adından gelmektedir. O. Vilçevski ise, Kürt ve Karduh terimleri arasında yüzeysel bir ses benzerliğinin dışında hiçbir genetik bağ bulunmadığına dair ispatlayıcı kanıtlar ileri sürer.

Bkz. *a.g.e.*, s.112.

V. Minorski ve O. Vilçevski'nin ileri sürdükleri ve temellendirdikleri sava göre, başlangıçta "Kürt" terimi etnik bir adlandırma olmayıp sosyal anlam taşıyor ve aynı savaşçı kabile yapısı içindeki İran dili konuşan göçebelerin tamamını tanımlamaya yarıyordu. "Kürt" terimi, etnik isim olarak anlamını, ancak çok sonraları yaygınlık kazandığında edinmiş oldu.

41 İ.H. Kalmukov, *Çerkesi. İstoriko-etnografiçeskiy oçerk*, Çerkesk, 1974, s.36

42 V.M. Atalikov, *Stranitsi istorii*, Nalçik, 1987, s.58-59

43 İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, 1958, s.65

44 A.V. Kuşhabiyev, *Nacionalno-osvoboditel'naya voyna narodov Severnogo Kavkaza i problemi muxadjirstva* kitabında Çerkeslerin Suriye ve Ürdün'e yerleştirilmelerinin öyküsü, Nalçik, 1994, s.234

45 *Voenniy sbornik*, Kasım 1864, no 10, s.283; S.M. Solovyev, *Çteniya i rasskazi po istorii Rossii*, Moskva, 1989, s.696; R.A. Fadeyev, *Sobraniye soçineniy*, tom 1, SPb., 1889, s.3, 16

46 W.E.D. Allen, *History of the Georgian People, from the begining down to the Russian conquest in the nineteenth century*, London, 1932, s.209.

47 Aynı kaynak, s. 210

48. Dr. Abdullah Saydam, "Freedom Movements in Northern Caucasia", *Eurasian Studies*, cilt 2, no 1, 1995 Spring, s.93

49 Dr. Mustafa Budak, "The Caucasus in the Ottoman-Russian Relations", *Eurasian Studies*, cilt 1, no 4, 1995 Vinter, s.109

50 *Voenniy sbornik*, no 10, Kasım 1864, s.288

51 Rusya Devlet Askeri Tarihi Arşivi / RGVIA / F.38, Genelkurnay, op.7 d.167, s.22 arka tarafı /a.u/

- 52 Aynı kaynak, s.2
- 53 Aynı kaynak, s.17
- 54 Rusya İmparatorluğu Dış Siyaset Arşivi (AVPRİ), f.161, SPB Genel Arşiv I. -13, op.63, d. 1837 yılı, s.1-7
- 55 *Otčet po Glavnomu Upravleniyu Namestnika Kavkazskogo za pervoye desetiletiye upravleniya Kavkazskim i Zakavkazskim kraem Ego Imperatorskim Visočestvom Velikim Knyazem Mixailom Nikolayevičem*, 6 dekabrıya 1862 - 6 dekabrıya 1872, Tiflis, 1873, s. XVI
- 56 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, 1997, s.86
- 57 *Russkiy Vestnik*, tom 28, 1860, s.372
- 58 Abdullah Saydam, a.g.e., s.86
- 59 A.R. Andreev, *Istoriya Krıma. Kratkoe opisaniye prošlogo Krımskogo poluoostrova*, Moskva, 1997, s.200-201
- 60 Abdullah Saydam, a.g.e., s.86
- 61 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison, 1985, s.65
- 62 ibid
- 63 Aynı kaynak. Göçle gelen Kırım Tatarlarının büyük bölümü Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki vilayetlerine yerleştirilmişlerdi: Bulgaristan, Makedonya, Sırp sınırı yakınları ve Edirne vilayeti. Edirne'deki Rus konsolosunun belirttiği üzere: "Sultan hükümetinin çıkarına Tatarların Türkiye'ye göçünden daha uygun bir şey olamazdı: Bu Avrupa Türkiye'sinde Müslüman yerleşimlerinin yoğunluğunu artıran bir şeydi."
AVPRİ, Fasikül 149, Türk masası (eski), op. 502a, d.4467, 1857-67 yılları, ss.1-32 a.t.
- 64 AVPRİ, Fasikül 149, Türk masası (eski), op. 502a, d.4545, 1860 yılı, sayfa 1 a.t., 2
- 65 *Mousloumanine*, no 3, Paris, 1910, s.12
- 66 Kemal Karpat, a.g.e., s.66
- 67 *Otčet o poezdke po Aziatskoy Turtsii Generalnogo Ştaba podpolkovnika Tomilova v 1904 godu*, Sankt Peterburg, 1907, s.36
- 68 İkbine Doğru, 26 Ocak 1992, s.44
- 69 RGVIA, f. 450, Türkiye, op.1, d.64, s.79
- 70 R. Fadeyev, *Pisma s Kavkaza*, k Redaktoru "Moskovskix Vedomostey", SPb, 1865, 74-75

- 71 RGVIA, f.38, Genelkurmay Bölümü, op.7, d.351, s.4-29.
- 72 Aynı kaynak, s.3
- 73 Aynı kaynak, ss.34, 34 a.t.
- 74 Aynı kaynak, ss.30, 32 a.t.
- 75 Semen Esadze, *Pokoreniye Zapadnogo Kavkaza I okonçaniye Kavkazskoy voyni*, Tiflis, 1914, s.109
- 76 R. Fadeyev, *a.g.e.*, s.74
- 77 RGVIA, f.450, Türkiye, op.1, d.64, s.10
- 78 RGVIA, f.38, Genelkurmay bölümü, op.7, d.382, s.52 a.t.
- 79 R. Fadeyev, *a.g.e.*, s.76
- 80 Semen Esadze, adı geçen kaynak, s.119-120. Sonraları, II. Aleksandr için, Memruk Ora (Taman)'da, ön tarafındaki kitabede "16 Eylül 1861'de, bu yerde, Kuzey Kafkasya'nın fetih sistemi niyeti Hükümdar İmparator tarafından kesin olarak tasdik edildi" yazılı, bir anıt dikildi. Bkz. İ.V. Ventkovski, *a.g.e.*, s.14
- 81 Semen Esadze, *a.g.e.*, s.109-110
- 82 RGVIA, f.38, Genelkurmay bölümü, op.7, d.341, sayfa12 a.t.
- 83 G.A. Dzidzarya, *Maxadjirstvo I problemi istorii Abxazii XIX v.*, Suhumi, 1975, s. 9
- 84 N. Dubrovin, "Çerkesler", *Voennyi sbornik*, Sankt Petersburg, Nisan 1870, no 4, s.390
- 85 Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s.81
- 86 *Moussoulmanine*, Paris, 1910, no 6, s.12
- 87 *Ruskiy invalid*, 27 Mayıs (8 Haziran) 1864, no 118, s.3
- 88 AVPRİ, f.149, Türk masası (eski), op.502 a, d.4504, 1831-1868 yılları, s.14 a.t.
- 89 G.A. Dzidzarya, *Maxadjirstvo I problemi istorii Abxazii XIX v.*, Suhumi, 1975, s.199
- 90 *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul, 1977, s.137-138
- 91 Ahmet Çalikov, *a.g.e.*, s.14
- 92 Ad. Berje, "Dağlıların Kafkasya'dan Sürgünü", *Russkaya Starina* dergisi içinde, tom XXXIII, Sankt Peterburg, Ocak 1882, no 1, s.176
- 93 *Golos*, Sankt Peterburg, 12 (24) Ağustos 1876, no 221, s.1-4.
- 94 Türk Sultanı II. Abdülhamid'in adını taşıyan ve Rusya'dan göçenlere verilen Türk pasaportunun adı "Hamidiye" idi.
- 95 AVPRİ, f.249. İstanbul Başkonsolosluğu, op.616, d.814, 1904 yılı, s.8-

- 96 a.g.k., s.10
- 97 RGVIA, f.450, Türkiye, op. 1, d.64, s.11 ob.
- 98 A.H. Kasumov, *Razniye sudbi*, Nalçik, 1967, s.29.
- 99 Evliya Çelebi, a.g.e., s.311
- 100 Kemal Karadenizli, *Trabzon Tarihi*, Ankara, 1954, s.112-114.
- 101 S.H. Hotko, a.g.e., s.149
- 102 İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1940, s.94
- 103 Ali Kemal Meram, *Padişah Anaları ve 600 Yıl Bizi Yöneten Devşirmeler*, İstanbul, 1997, s.612-613.
- 104 A. Dubrovin, "Çerkesler (Adige)", *Voenniy sbornik* içinde, Sankt Peterburg, Nisan 1870, no 4, s.342.
- 105 Mehmet Eceruh, "Kafkas Dağlılarının Türkiye'deki Rollerini", *Mousoulmanine* dergisi içinde, no 6, Paris 1910.
- 106 Şamil-stavlenik padişahskoy Turcii i angliykix kolonizatorov. *Sbornik dokumentalnih materialov*, Tiflis, 1953, s.127
- 107 Ali Kemal Meram, a.g.e., s.545-627; S.H. Hotko, a.g.e., s.148
- 108 S.H.²Hotko, a.g.e., s.149
- 109 AVPRI, f.149, Türkiye masası (eski) op.502a, d.4504, 1831-1868 yılları, ss. 14 a.t.,15.
- 110 Şamil-stavlenik padişahskoy Turcii i angliykix kolonizatorov. *Sbornik dokumentalnih materialov*, s.127
- 111 *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul, 1977, s.139-140
- 112 R. Fadeev, *Sobraniye soçineniy*, tom I, Sankt Peterburg, 1889, s.69
- 113 *Materiyali I Zapiski po voprosu o vladelskix I imusetvenix pravax potomkov svet. Knyazya Mixaila Şirvaşidze, poslednego pravitelya Abxazii*, Venden, 1913, s.35
- 114 S. Smolenski, a.g.e. s.208
- 115 R. Fadeyev, a.g.e., s.71
- 116 Buna göre, 1859 Aralık ayında İstanbul'a Kuban'dan bin 60 Çerkes ve Nogay ulaştı. 19 Haziran-23 Kasım 1859 döneminde ise İstanbul'a vasil olup, Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerine sevk edilen Çerkes muhacirlerin sayısı ise 2 bin 727 hane (17 bin 971 kişi)'ye ulaşmıştır. Bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, 1997, s.85-87.
- 117 RGVIA, f.450,Türkiye, op.1, d.64, sayfa 9.
- 118 Aynı kaynak, s.9 a.t.

- 119 Aynı kaynak, s.11.
- 120 Aynı kaynak, ss.11-12 ob.
- 121 Ad. Berje, "Dağlıların Kafkasya'dan Sürgünü", *Russkaya Starina* dergisi, Sankt Peterburg, tom XXXIII, Ocak 1882, no 1, s.341
- 122 Aynı kaynak, s.341-342.
- 123 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison, 1985, s.67
- 124 ibid
- 125 Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s.106
- 126 *a.g.e.*, s.108
- 127 *Nacionalno-osvoboditelnaya voyna narodov Severnogo Kavkaza i problemi muxadjirstva*, Nalçik, 1994, s.76
- 128 AVPRİ, f.180, İstanbul Elçiliği, op.517/2, d.4805, 1892-1905 yılları, s.33
- 129 AVPRİ, f.249, İstanbul Başkonsoloslugu, op.616, d.79, yıl 1874, s.7
- 130 RGVIA, f.38, Genelkurmay bölümü, op.7, d.382, s.22
- 131 AVPRİ, f.180, İstanbul Büyükelçiliği, op.517/2, d.4312, yıl 1900-1902, s.11.
- 132 Aynı kaynak, s.1
- 133 AVPRİ, f.180, İstanbul Büyükelçiliği, op.517/2, d.4805, 1892-1905 yılları, s.97
- 134 AVPRİ, f.249, İstanbul Başkonsoloslugu, op.616, d.814, 1904 yılı, s.6
- 135 AVPRİ, f.180, İstanbul Büyükelçiliği, op.517/2, d.4805, 1892-1905 yılları, s.82
- 136 RGVIA, f.38, Genelkurmay, op.7, d.382, ss.44, 52 a.t.
- 137 RGVIA, f.38, Genelkurmay, d.499, 1865 yılı, ss.26, 26 a.t..
- 138 AVPRİ, f.180, İstanbul Büyükelçiliği, op.517/2, d.4805, 1892-1905 yılları, s.191.
- 139 RGVIA, f.38, Genelkurmay, ob.7, d.499, ss.2, 2 a.t.
- 140 A.H. Kasumov, *a.g.e.*, s.41
- 141 AVPRİ, f.249, İstanbul Başkonsoloslugu, op.616, d.781, 1903-1906, ss.73-74
- 142 G.A. Dzagurov, *Pereseleniye gortsev v Turtsiyu. Materiyyali po istorii gorskix narodov*, Rostov-Don, 1925, s.35-36
- 143 AVPRİ, Türk masası (eski) op.502 a, d.4468, 1861-70 yılları, ss.142, 142 a.t.
- 144 Osmanlı İmparatorluğu Dışişleri Bakanı

- 145 G.A. Dzagurov, *a.g.e.*, s.38
- 146 AVPRİ, f.149, Türk masası (eski) op.502 a, d.4468, 1861-70 yılları, s. 98, 101
- 147 RGVİA, f.450, Türkiye, op.1, d 533, s.52 a.t.
- 148 AVPRİ, f.149, Türk masası (eski) op.502 a, d.4468, 1861-70 yılları, s. 145
- 149 Aynı kaynak, s. 145 a.t.
- 150 Aynı kaynak
- 151 İzzet Aydemir, *Göç. Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, Ankara, 1988, s.129
- 152 *Şamil...*, s.127
- 153 İ.V. Bentkovski, *Imperator Aleksandr I v nižne-faroskom otryade, na Severnom Kavkaze, v 1861 godu*, SPb. 1887, s.3
- 154 A.H. Kasumov, *a.g.e.*, s.10
- 155 Kabardin-Balkar Cumhuriyeti Devlet Merkez Arşivi (MDAKBC) f.40, op.1, d.1, ss.28-29
- 156 *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul, 1977, s.145.
- 157 *Voennyi sbornik*, tom SH, no 7, Temmuz, SPb., 1876, s.208
- 158 Ad. Berje, *a.g.e.*, s.347
- 159 Semen Esadze, *a.g.e.*, s.110-111
- 160 RGVİA, f.38, Genelkurmay, op.7, d.382, ss.69-70
- 161 Ad. Berje, *a.g.e.*, s.351
- 162 RGVİA, f.38, Genelkurmay, op.7, d.382, s.10.
- 163 Aynı kaynak, s.10
- 164 Aynı kaynak, s.49
- 165 Aynı kaynak, s.6 a.t.
- 166 Aynı kaynak. Burada söz konusu edilen Rus Gemicilik ve Ticaret Topluluğu'nun gemileridir.
- 167 RGVİA, f.38, Genelkurmay, op.7, d.448, s.19
- 168 Aynı yerde
- 169 Aynı yerde
- 170 Ad. Berje, *a.g.e.*, s.350
- 171 RGVİA, f.38, Genelkurmay, op.7, d.470, s. 1 a.t.
- 172 Aynı kaynak, s.27
- 173 A. Çalikov, *a.g.e.*, s.21
- 174 G.A. Dzagurov, *a.g.e.*, s.147
- 175 *Nacionalno-osvoboditel'naya voyna narodov Severnogo Kavkaza I*

- problemi muxadjirstva*, Nalçık, 1994, s.76
- 176 N.G. Volkova, *Etničeskiy sostav naseleniya Severnogo Kavkaza v XVIII - načale XIX v.*, Moskva, 1974, s.221.
- 177 Gürcistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Tarih Arşivi (SGIA RG), f.416, op.3d. 146, s. 6
- 178 Aynı yerde
- 179 Y. Abramov, *a.g.e.*, s.7
- 180 R. Fadeyev, *a.g.e.*, s.152
- 181 Aynı yerde
- 182 *Birleşik Kafkasya*, İstanbul, 1964, no 1, s.12
- 183 Ad. Berje, "Dağlıların Kafkasya'dan Sürgünü", *Russkaya Starina* dergisi içinde, tom XXXIII, Sankt Peterburg, Ocak 1882, no 1, s.167
- 184 Ad. Berje, *Etnografičeskoe obozreniye Kavkaza*, Sankt Peterburg, 1879, s.12
- 185 L.G. Lopatinski, *Zametki o narode adige voobşe i kabardintsev v častnosti*, XII. Baskı, SMOMPK, 1891, s.5
- 186 A.H. Kasumov, *a.g.e.*, s.13
- 187 D.E. Eremeev, *Etnogenez turok*, Moskva, 1971, s.171.
- 188 Alexandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları, Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, İstanbul, 1999, s.96.
- 189 Aynı kaynak
- 190 R.G. Landa, *İslam v istorii Rossii*, Moskva, 1995, s.113
- 191 Aynı yerde, s.149
- 192 V.E. Davidoviç ve S.Y. Suşçiy, *Etničeskiye i regionalniye faktori v formirovaniyi kulturni yuga Rossii, Sivilizatsii i kulturni* kitabının içinde, 3. Baskı, Moskva, 1996, s.212
- 193 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, 1997, s.91
- 194 ibid
- 195 ibid
- 196 ibid
- 197 Ali Kemal Meram, *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, İstanbul, 1969, s.460
- 198 İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, 1958, s.529
- 199 Erel Şerefettin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul, 1961, s.128.
- 200 Fuad Dünder, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İstanbul, 2001, s.56
- 201 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and*

- Social Characteristics*, Madison, 1985, s.69
- 202 Hızal Ahmed Hazer, *Kuzey Kafkasya*, Ankara, 1961, s.49
- 203 Ahmed Cevad Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul 1966, s.34
- 204 Musa Kunduhov'un *Hatıraları*, İstanbul, 1978, s.15
- 205 *Rumeliden Türk Göçleri*, cilt 1-2, Ankara, 1989
- 206 General Salih Polatkan, "Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu: Yapılan Göçler", *Kuzey Kafkasya* dergisi içinde, yıl:11, sayı 66-67 Mart-Nisan-Mayıs 1987, s.7
- 207 Cemal Şener, *Çerkes Ethem Olayı*, İstanbul, 1997, s.22
- 208 Abdullah Saydam, a.g.e., s.91
- 209 *İslâm Ansiklopedisi*, "Çerkesler", s.354
- 210 *Türk Ansiklopedisi*, cilt 10, s.465
- 211 *Nokta*, 24 Haziran 1990, yıl: 8, sayı: 25, s.94
- 212 İzzet Aydemir, *Göç, Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, Ankara, 1988 s.109
- 213 Kafil Kadircan, *Türkiye'ye Göçler*, İstanbul, 1966, s.30
- 214 Psimaho Kosok, *Kuzey Kafkasya: Hürriyet ve İstiklal Savaş Tarihiinden Yapraklar*, İstanbul, 1960, s.31
- 215 Vassan Giray Cabagi, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul, 1967, s.73.
- 216 Hayri Ersoy-Aysun Kamacı, *Çerkes Tarihi*, İstanbul, 1994, s.119
- 217 *Guaze*, 10 Nisan 1911, yıl: 1, sayı: 2, s.2
- 218 Mohammad Kheir Haghandoqa, *The Circassians. Origin, History Customs, Traditions, Immigration to Jordan*, Amman, 1985, p.29
- 219 Shaukat Mufti, *Heroes and Emperors in Circassian History*, Beirut 1972, p.269
- 220 Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç*, Ankara, 1959, s.51-52
- 221 Nihat Berzeg, *Tehcir al-Sirakasat*, Amman, 1987, p.82.
- 222 R. Traho, *Cerkesi*, Münih, 1959, s.118
- 223 Peter Alford Andrews, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* Wiesbaden, 1989, s.237
- 224 R. Konqvest, *The Soviet Deportation of Peoples*, London, 1960, p.8
- 225 K. Saks, *Geschichte des Zerfalls die Türkei*, Vien, 1908, s.372
- 226 Justin Mc. Carthy, *Muslims and Minorities. The population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York-London, 1983, p.1
- 227 *Loghatname Dehkoda*, cilt 5, Tehran, 1373 (1995), s.2215
- 228 *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul, 1977, s.145

- 229 *Nikolayevskiy Vestnik*, 21 Haziran (2 Temmuz) 1865, no 46, s.194
- 230 *Ruskiy invalid*, 26 Mayıs (7 Temmuz) 1864, no 117, s.4
- 231 Aynı yerde
- 232 Aynı yerde
- 233 *Moskovskiy vedomosti*, 5 Mayıs 1864, no 99, s.3
- 234 *Russkaya Starina*, tom XXXIII, Sankt Peterburg, Ocak 1882, no 1, s.353
- 235 *Moskovskiy vedomosti*, 5 Mayıs 1864, no 99, s.3
- 236 *Russkaya Starina* dergisi, tom XXXIII, Sankt Peterburg, Ocak 1882, no 1, s.353
- 237 *Ruskiy invalid*, 23 Eylül (5 Ekim) 1864, no 10, s.3
- 238 *Ruskiy invalid* dergisine ek, Sankt Peterburg, 9 Kasım 1864, no 40, s.1-2
- 239 Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s.96
- 240 A. Saydam, *a.g.e.*, s.96
- 241 Averyanov, *Etnograficeskiy i voenno-političeskiy obzor aziatskix vladeniy Ottomanskoy imperii*, Sankt Peterburg, 1912, s.22
- 242 AVPRI, f.149, Türk masası (eski), op.502a, d.4467, 1857-67, s. 62. a.1.
- 243 Aynı yerde, s.51-53
- 244 Aynı yerde, s.53
- 245 Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s.69
- 246 ibid
- 247 *Nacionalno-osvoboditelnaya voyna narodov Severnogo Kavkaza i problemi muxadjirstva*, Nalçik, 1994, s.77
- 248 Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s.69
- 249 İzzet Aydemir, *a.g.e.*, s.136
- 250 *Vestnik Evropi*, tom III, Sankt Peterburg, Eylül 1867, no 9, s.84
- 251 Justin Mc Carthy, *a.g.e.*, s.7
- 252 AVPRI, f.149, Türk Masası (eski), op.502 a, d.4468, 1861-70, s.142 a.1.
- 253 Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s.152
- 254 Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s.70
- 255 İzzet Aydemir, *a.g.e.*, s.112, ayrıca, Hayri Ersoy-Aysun Kamacı, *a.g.e.*, s.121-132
- 256 General Salih Polatkan, "Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Yapılan Göçler", *Kuzey Kafkasya*, Mart-Nisan-Mayıs 1987, yıl 11, sayı 66-67, s.8

- 257 1872 yılında Rus hükümetinin baskısı sonucunda Türk makamları bu Çeçen ailelerini Suriye’de Der-es Zor bölgesine yerleştirdiler. Kaynak: AVPRİ, f.149, Türk Masası (eski), op.502 a, d.4468, 1857-67, s. 117.
- 258 General Salih Polatkan, *a.g.e.*, s.8
- 259 Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s.70
- 260 Mohammad Kheir Haghandoga, *The Circassians*, Amman, 1985, s.31
- 261 *ibid.*, s.31
- 262 *ibid.*, s.41
- 263 *ibid.*, s.41
- 264 *Otčet o poezdke po Aziatskoy Turtsii Generalnogo Ştaba podpolkovnika Tomilova v 1904 godu*, Sankt Peterburg, 1907, s.87
- 265 AVPRİ, f.149, Türk masası (eski), op.502a, d.4468, 1861-70, s.77.
- 266 Aynı yerde, s.78
- 267 Aynı yerde, s.80-80 a.t.
- 268 Aynı yerde, s.80 a.t.
- 269 Ş.D. İnal-İpa, *Voprosi etno-kulturnoy istorii abkhazov*, Suhumi, 1971, s.7-8
- 270 Salih Polatkan, *a.g.e.*, s.8
- 271 AVPRİ, f.149, Türk Masası (eski), op.502 a, d.4467, 1857-67, s.5
- 272 AVPRİ, f.149, Türk Masası (eski), op.502 a, d.4468, 1861-70, s.47
- 273 Aynı yerde, s.62.
- 274 *Russkaya Starina*, tom XXXIII, Sankt Peterburg, Ocak 1882, no 1, s.356
- 275 *Ruskiy invalid* dergisine haftalık ek, Sankt Peterburg, 9 Kasım 1864, no 40, s.2
- 276 *Rumeli’den Türk Göçleri*, cilt 2, Ankara, 1989, s.XXIII.
- 277 *ibid.*, s.GX.
- 278 *Istoriya diplomatii*, tom 2, Moskova, 1945, s.28.
- 279 *Rumeli’den Türk Göçleri*, cilt 2, Ankara, 1989, s.CLV
- 280 *Abdülhamid’in Hatıra Defteri*, İstanbul, 1996, s.17.
- 281 *Rumeli’den Türk Göçleri*, cilt 2, Ankara, 1989, s.294
- 282 *ibid.*, s.250
- 283 İzzet Aydemir, *a.g.e.*, s.137
- 284 Salih Polatkan, *a.g.e.*, s.10
- 285 *Rumeli’den Türk Göçleri*, cilt 2, Ankara, 1989, s.124-126
- 286 *ibid.*, s.328

- 287 *ibid.*, s.330
- 288 Averyanov, *a.g.e.*, s.22
- 289 Aynı yerde
- 290 AVPRİ, f.149. Türk masası (eski), op.502a, d.4468, 1861-70, s.117 a.t.
- 291 Salih Polatkan, *a.g.e.*, s.9
- 292 G. Veşapeli, *Turetskaya Gruzıya. Lazıstan, Trapezund I Çoroxskiy kray*, Moskva, 1916, s.27
- 293 RGVİA, f.2000, GUGŞ, op.1 d.2140, s. 36.
Türkiye’de, Karadeniz kıyılarında yaşayan Müslüman millî azınlıkların (Laz ve Çerkeslerin) ortak bir adlandırma ile “Karadenizli” olarak tanımlandıkları son yıllarda gözlenen bir eğilim.
Bkz. *Nokta*, 3 Kasım 1991, sayı: 44, s.26-30.
- 294 *Russkaya Starina*, tom XXXIII, Sankt Peterburg, Ekim 1882, no 10, s.2
- 295 Aynı yerde
- 296 RGVİA, f.450 Türkiye, op.1, d.70, s.52
- 297 A.H. Kasumov, *a.g.e.*, s.23
- 298 *Murç*, Tiflis, Temmuz 1895, no 7, s.1038
- 299 *Murç*, Tiflis, 1895, Eylül-Ekim, no 9-10, s.1335
- 300 AVPRİ, f.180, İstanbul Büyükelçiliği, op.517/2, d.4312, 1900-1902 yılları, s.19
- 301 Kabartay Balkar Cumhuriyeti Devlet Merkez Arşivi, f.6, op.1, d.596, s.4
- 302 AVPRİ, f.180, İstanbul Büyükelçiliği, op.517/2, d.4805, 1892-1905 yılları, s.150
- 303 Aynı yerde, s.151
- 304 Aynı yerde, s.152
- 305 Mohammad Kheir Haghandoga, *The Circassians*, Amman, 1985, p.43
- 306 A.H. Kasumov, *a.g.e.*, s.27
- 307 AVPRİ, f. 249, İstanbul Başkonsoloslugu, op.616, d.893, 1905, s.8-9
- 308 Aynı yerde, s.9
- 309 RGVİA, f.2000, GUGŞ, op.1, d.1001, s.63
- 310 *Mousoulmanine*, Paris, no 10, s.15
- 311 *Mousoulmanine*, Paris, no 2, s.45
- 312 AVPRİ, f.149. Türk masası (eski), op.502a, d.4468, 1861-70, s.98
- 313 RGVİA, f.2000, GUGŞ, op.1, d.1000, s.3
- 314 RGVİA, f.450, Türkiye, op.1, d.533, s.53

- 315 *Otçet o poezdke po Aziatskoy Turtsii Generalnogo Ştaba podpolkovnika Tomilova v 1904 godu*, Sankt Peterburg, 1907, s.36
- 316 RGVIA, f.450, Türkiye, op.1, d.533, s.47
- 317 *Otçet o poezdke po Aziatskoy Turtsii Generalnogo Ştaba podpolkovnika Tomilova v 1904 godu*, Sankt Peterburg, 1907, s.87
- 318 Aynı yerde, s.105
- 319 Aynı yerde, s.228
- 320 Aynı yerde, s.436
- 321 AVPRİ, f.180, İstanbul Elçiliği, op.517/2, d.3733, 1913 yılı, s.43
- 322 *Reformi v Armenii 26 Noyabrya 1912-10 Maya 1914. Sbornik diplomatiçeskix dokumentov*, Petrograd, 1915, s.273-289
- 323 AVPRİ, f.180, İstanbul Elçiliği, op.517/2, d.3733, 1913 yılı, s.36
- 324 *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul, 1977, s.140
- 325 AVPRİ, f.151, Polit. Arşiv, op.482, d.4333, 1914, s.13
- 326 Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1999, s.149

İKİNCİ BÖLÜM

II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki Döneminde Osmanlı İmparatorluğu Devlet Erkinde Çerkesler

II. Abdülhamid'in Çerkes Siyaseti

Kuzey Kafkasya Müslüman halklarının Osmanlı İmparatorluğu'na toplu göçleri Sultan Abdülmecid (1839-1861) ve Sultan Abdülaziz (1861-1876) dönemlerine rastlar. Ancak Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu iktidar çarklarında güç kazanmaları II. Abdülhamid (1876-1909) dönemindedir ve bu, Türk padişahının uyguladığı, devlet yönetiminin her kademesinde, özellikle de tebaa halkların özgürlük mücadelelerinin bastırılmasında Çerkeslerin etkin olarak kullanılması politikasıyla da oldukça bağlantılıdır. Çerkeslerden etkin yararlanma politikasının temelleri her ne kadar önceki iki padişah döneminde atılmışsa da, II. Abdülhamid, Çerkeslerin devlet siyaseti düzeyindeki görevlere kabul edilmelerini düzene soktu. Bunun için önlemler alarak bu siyasete sistematik bir yapı kazandırdı. Kuzey Kafkasyalılar böylece, iç siyasi kararların uygulanma mekanizmasının önemli bir parçası haline getirilmiş oldular. Onun yönetiminde Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu içindeki rolleri önem kazandı; orduda ve hükümette yüksek görevlerin çoğu Kuzey Kafkasyalıların eline geçti. 1910 yılında *Mousoulmanine* gazetesinde şöyle yazılıyordu: "... dağlılar ve Çerkesler taze bir kaynak olarak devlet yönetimini ihya ettiler. En iyi ve en becerikli savaş komutanlarının hepsinin Çerkes olduğunu kim bilmez ki? Çağdaş Türkiye'nin herhangi bir kurumuna girin, Oset'ten başlayarak, Kumıklar da dahil olmak üzere mutlaka bir dağlı bulursunuz."¹ Gerçekten de, Abdülhamid'in "Çerkes siyaseti", onun

döneminde Çerkeslerin imparatorluğun en etkili, özellikle de padişaha en yakın Müslüman öge olmasıyla kendini göstermiş oldu. Türkiyeli Kuzey Kafkasyalıların kendileri bile, Türkiye’de “Çerkeslerin Altın Çağı” olarak andıkları Osmanlı İmparatorluğu’nun bu döneminin, aslında 1908 Jön Türk darbesiyle başladığını ve 1923’te Lozan Antlaşması’nın imzalanmasına kadar sürdüğünü savunurlar.² Bugün Türkiye’de Kuzey Kafkas diasporasının saygın ve etkin cemaat liderlerinden olan Müfit Kandemir de, “1923 yılına dek, bu islâmi unsurun (Kuzey Kafkaslılar kastediliyor. A.A.) çok önemli bir faktör olduğunu” belirtmektedir.³

Bilindiği üzere, II. Abdülhamid, hükümetteki bütün önemli memuriyetlere güvendiği üç Müslüman halktan önerilen kişileri tayin ediyordu; bunlar, Çerkesler, Arnavutlar ve Kürtlerdi. Çerkesler ve Arnavutlar padişahın yakın çevresini de oluşturuyorlardı. Türk yazarı Yılmaz Öztuna’nın da yazdığı üzere, “Padişahın sadece Müslüman azınlıkla iyi ilişkileri vardı. Kürtler, Çerkesler ve Abazalar II. Abdülhamid’i çok severlerdi”.⁴ Sultanın yakın çevresinde Müslüman azınlıkların ağırlıklı olması, Jön Türkler tarafından padişah aleyhtarı propagandada epeyce kullanılmıştı.

II. Abdülhamid’in Balkan halklarının ve Ermenilerin millî kurtuluş mücadelelerini ezme politikası, aslında bu halkların nefretini topluyordu. Bu yüzden Ermeni siyasî partileri birçok kez padişaha karşı suikast girişiminde bulunmuşlardı. İmparatorluk içinde özgürlükçü reformların bastırılmasına yönelik politika da, II. Abdülhamid’in yeni yeni doğmakta olan Türk (Anadolu) burjuvazisi ve aydınlarla ilişkisini germişti. Ayrıca, Yemen’deki savaş ve Arap ülkelerinde yürütülmekte olan böl ve yönet “divide et impera” politikası, sultanın Araplar arasında sevilmemesine neden oluyordu. Bu şartlar altında, sadece Çer-

kesler, Arnavutlar ve Kürtler, ilişkilerinde padişahın ezici değil de kayırmacı politika uyguladığı Müslüman halklar oldular. Bunun nedeni, bu halkların ayrılıkçı eğilimlerinin olmamasıydı.

II. Abdülhamid'in Çerkesleri kullanma amacı kendisinden önceki padişahlarıinkiyle aynıydı: Çerkesler aracılığıyla imparatorluğun Müslüman ahalisinin giderek çoğaltılması ve güçlendirilmesi; Hristiyan vilayetlerin müslümanlaştırılması; savaşkan ve gözüpek Kuzey Kafkasyalıların bünyesine alınarak ordunun güçlendirilmesi; Çerkesler aracılığıyla tebaa halkların millî kurtuluş hareketlerinin bastırılması ve dış politikada Rusya ile ilişkilerde kullanma. Çerkeslerin dışarıklı oluşu, II. Abdülhamid'in uyguladığı panislamizm politikası ve türkçülüğün temelleri çerçevesinde oldukça anlamlı bir olguydu. Böylelikle, padişaha şükran hissiyle bağlı ve onu "dini imanı olanların kalesi", "hak dininde olanların efendisi" sayan bir yabancı unsur olarak görülebiliyorlardı. Çerkesler arasında, ancak sadık hizmetleri karşılığında yüksek görevlere ve mevkilere ulaşabilecekleri fikri yaygındı. Saraya yakın Çerkes beyleri de yurttaşları arasında, "Osmanlı İmparatorluğu'nda hak dininin efendisinden başka Çerkeslere arka çıkacak kimse olmadığı" düşüncesini yayarak böyle bir hava estiriyorlardı.

Abdülhamid'in Çerkeslerle ilişkisini ve bu ilişki sonucunda ortaya çıkan siyaseti tahlil ederken, II. Abdülhamid'in her türlü iç muhalefet hareketine karşı, Hristiyan vilayetlerde ve Yemen'deki dalgalanmaları yatıştırmak için yürütmekte olduğu sert iç politika ile, çevredeki çeşitli vilayetleri Osmanlı İmparatorluğu sınırı dahilinde tutmak için türlü manevralar ve büyük devletlerin işine karışmasından, Avrupa devletlerini, birinin çıkarını ötekini önüne koyup karşı karşıya getirerek kaçınmaya yönelik dış politikasının ortak çizgisinin bu siyaseti yönlendirdiği sonucuna ulaşabiliriz. Temelde bu söylediklerimizden hareketle, Abdülhamid'in "Çerkes politikası"nı Çerkeslerin,

imparatorluğun devlet çarkında ve ordudaki rolünün güçlendirilmesinin de bir sonucu olarak yorumlamak kaçınılmaz olacaktır. II. Abdülhamid'in "Çerkes politikası"nın gidişatı şu hadiselerle özetlenebilir:

1. Çerkeslerin siyasi-idari çarklara etkin olarak dahil edilmemesine ve onların imparatorluk içinde bakanlık ve benzeri yüksek görevlere getirilmelerine yönelik siyaset;

2. Kuzey Kafkasyalı Müslümanların orduda ve jandarmada etkin olarak kullanılması, özel sipahi erkes birliklerinin kurulması, Çerkeslere generallik rütbesinin verilmesi politikası (bunun sonucunda yavaş yavaş Türk ordusunun kumanda kadrolarında Jön Türkler dönemindeki hatırı sayılır erkes tabakasının oluşmasının temelleri atılmıştı.⁵ Bu durum, bazı değişikliklerle yakın zamanlara kadar süregelmiştir ve Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiş Kuzey Kafkasyalıların torunlarının sayı bugünkü Türk ordusunun general kademelerinde de ağırdır.);

3. Kafkasya'dan yeni göçmenler çekmeye yönelik düzenlemeler ve Çerkeslerin Ermeni ve Arap vilayetlerine iskânı politikasının sürdürölmesi ve aynı zamanda onların egemenlik altına alınmış halkların milli kurtuluş mücadelelerini ezme işinde ve bu arada gerektiğinde Kürtlere karşı da etkin kullanılmaları;

4. Dış politikada, Rusya'da panislamizm fikirlerinin propagandasının yapılması işinde Çerkeslerden yararlanma.

Bununla birlikte, Çerkeslerin daha önceki padişahlar tarafından da devlet ve ordu görevlerine getirilmiş oldukları halde ne den özellikle II. Abdülhamid döneminde böylesine ayrıcalıklı bir konuma ulaştıkları incelendiğinde, bunu biçimleyen, bütün yönetim iplerinin şahsen padişahın ve sarayın ellerinde toplanmış olduğu yönetim tarzı olduğu görülür.⁶ Ülkede padişahın sert otoriter yönetimi altında kurulmuş olan bu rejim, "zulüm rejimi"

olarak adlandırılmıştı. Zulüm rejiminin özelliklerinden biri de, hükümetin işlevinin iyiden iyiye azalmış olmasıydı. Hükümetin rolünü, bakan olarak da tayin edilebilen ama genellikle onların yerini tutan ve sarayda görev alan padişaha yakın simalar yerine getiriyorlardı. İstanbul'daki Rus elçisi bu durumu şöyle anlatıyor: "Gerçi Türkiye'de resmî olarak bir hükümet ve bakanlar kurulu ve avrupai tarzda her yürütmenin başında bir bakan mevcut, ama gerçekte bütün işler sarayda, burada çalışan ajanların aracılığı ile kararlaştırılıyordu. Dış politika da, aynı şekilde doğrudan doğruya padişah tarafından, dışişleri bakanının gıyabında Türkiye'nin dışarıdaki temsilcileriyle alışveriş içinde ve birinci kâtabın yardımcılarıyla idare ediliyordu."⁷ Padişahın imparatorluk içindeki tüm sorunları kendi kontrolü altında tutma gayreti içinde olduğu bu dönemde, Babıâli, sarayda alınan kararların basit bir uygulayıcısına dönüşmüştü. Hükümetin işlevinin zayıflamasıyla, sultanın yakın çevresi ile danışmanlarının rolü güçleniyordu. Gerçekte imparatorluğu onlar yönetiyordu.

Böylece, bir dizi nesnel ve öznel neden, Çerkeslerin Abdülhamid sarayında önemli kilit mevkileri işgal etmelerine yol açtı. Bunlar arasında, Abdülhamid yönetiminde yer alarak tarihte iz bırakan Mahmut Cemalettin Paşa, Ahmet Paşa vd.lerini sayabiliriz.

Mahmut Cemalettin Paşa'nın annesi Abdülhamid'in süt annesiydi ve Mahmut Cemalettin Paşa çok erken yaşlarda "prensın oyun arkadaşı" sıfatıyla saraya alınmıştı. Mahmut Cemalettin Paşa temel eğitimi Abdülhamid ile birlikte sarayda almış, daha sonra ise subay okulunu bitirerek, mesleğinde, otuz yaşlarında Türk ordusunda general olacak kadar hızla yükselmişti. Mahmut Cemalettin Paşa, onu romanlarından birinin kahramanı yapan Claude Farrere sayesinde de Abdülhamid Türkiye'sinin seçkin siyasî simgesi oldu. Cemalettin Paşa'nın büyük oğlu Sabahattin, Jön Türk hareketinin ideologlarından

biriydi ve Jön Türk darbesinden sonra da İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı Ademi Merkezîyet Cemiyeti'nin lideri oldu.

Adige prensi Tarhan Hacımukov'un oğlu Hasan Hacımukov Mahmut Cemaleddin Paşa'nın himayesi altında Türkiye Askerî Okullar Genel Müdürlüğü'ne getirildi ve uzun yıllar bu görevde kaldı.⁸ Ordudaki Jön Türk gruplaşmaları Hasan Hacımukov sayesinde ortaya çıkarıldı ve birçok Jön Türk subayı Yemen'de hareket halindeki orduya gönderildi.

Padişahın gizli hafiye teşkilâtının başındaki Ahmet Paşa, Türkiye'ye genç yaşta göç etmiş ve özel yeteneği sayesinde sultanın gizli polis teşkilâtını yönetecek makama yükseltilmişti. Yardımcısı Ziya Bey'in naklettiğine göre, "Şapsuglar kavmin-den Çerkes kökenli Ahmet Paşa, görece kısa bir zamanda sultana en yakın kişi olmuştu ve bu yaşlı Çerkes'in her gün padişaha neler fısıldadığını kimse bilmezdi. Bakanlar ve genelde tüm memurlar bu gözde kişiden korkar ve bu ihtiyar hakkında padişahın önünde tek söz söylenemezdi".⁹

Ahmet Paşa uzun yıllar boyunca gizli polis teşkilâtının başında kaldı ve ülkede Abdülhamid'in otoriter yönetimini güçlendirmek için çok şey yaptı. Ahmet Paşa casus ağlarının genişletilmesine özel ilgi gösterdi. Onlar aracılığıyla kasıtlı hazırlıkları önceden öğrenir, tersine çevirirdi. Hattâ Ahmet Paşa'nın büyük güçlerin İstanbul'daki elçiliklerinde çalışan görevlileri bile satın aldığı ve bu ülkelerin atacağı adımları önceden öğrendiği de olurdu. Örneğin, İstanbul'daki Rus Sefareti tercümanı Rossolato aracılığıyla elçilikte olup bitenden haberdar oluyordu.¹⁰

Ahmet Paşa, Çerkesleri polis ve jandarma teşkilâtında toplamış, aynı zamanda Çerkesler, Kürtler ve Türklerden oluşan özel "değnekçi" taburları oluşturmuştu. Bunlar ihtiyaç halinde şehirlerdeki savunmasız Hristiyan ahaliye baskı yapmakla yükümlüydüler. Bir dizi şehirde Ermeni katliamını doğrudan

örgütleyenlerden biri, Ahmet Paşa'nın göreve aldığı Çerkeslerden, yardımcısı ve sonraları da hafiye teşkilâtının başına geçen Çerkes Ziya Bey'di. Abdülhamid döneminde İçişleri Bakanlığı görevinde, 1908 Jön Türk darbesinden sonra tutuklanmış olan Çerkes Memduh Paşa'nın bulunması da dikkat çekicidir.¹¹

Kendini bu kadar adanmış ve bu kadar sadık olmasına rağmen Ahmet Paşa'nın da Abdülhamid'in şüphecililiği ve evhamlılığından dolayı gözden düşmesi kaçınılmazdı. 1880 yılında "Saray Çerkeslerinin Komplosu" ortaya çıkarıldı. Padişahın korunmasından sorumlu saray muhafız komutanı, bir dizi yüksek mer-tebe Çerkes general ve devlet görevlisi de bu işe karıştırılmışlardı. Bu komplonun esası şuydu:

Sultan Abdülaziz zamanında, sarayın iç güvenliğini ve şahsen padişahın korunmasını "Dağıstan Taburu" denilen ve yalnızca Çerkeslerden oluşan bir birlik sağlıyordu. Dağıstan Taburunun subayları padişahın saygın maiyetini oluşturuyorlardı. Abdülaziz döneminde Sipahi Dağıstanlı Birliği'nin başında, Şamil'in mirli-va (tümgeneral) sınıfından büyük oğlu Gazi Muhammed bulunuyordu.¹² II. Abdülhamid'in yakınlarından biri olan Ali Said'in anlattıklarına göre, "Dağıstan Birliği'nin savaşçıları çok beceriklidir, atlılar aslan yüreklidir, şimşek hızıyla koşmakta olan bir atın sırtına sıçrarlar, hem önden hem arkadan silah çekebilir-ler, eğilip dörtnala giden atın böğrünün altına gizlenirler, at koşarken atlar, tekrar üzerine binerlerdi. Bunun gibi insanı hayrete düşüren birçok ustalık sergilerlerdi. Hepsi de seçilmişçesine uzun boylu ve güçlü beden yapısına sahipti. Dağıstan Birlikleri, kendisini tahttan indirmek üzere komploya katıldıklarından şüphe eden Abdülhamid tarafından dağıtıldı".¹³

Dağıstan Birliklerinin bir komplo kurduklarıma dair ilk söylentiler, daha 1880 yılında Abdülhamid'e ulaşmıştı. Buna göre, Dağıstan Birliklerinin komutanları, onu tahttan indirip yerine

kardeşi V. Murat'ı çıkarmak üzere bir komplo içindeydiler. Çevresindeki kişilerden birinin, Bakan Mahmut Nedim Paşa'nın çıkardığı ve Abdülhamid'e kadar ulaşan dedikodulara göre, sultanın yakın çevresinden yüksek düzeyde birçok kişi bu komploya dahildi. Sadrazam Küçük Said Paşa, gizli polis teşkilâtının başı Ahmet Paşa, Şapsug kökenli Mareşal Fuad Paşa vb. komplonun içinde sayılıyordu. II. Abdülhamid, Mahmut Nedim Paşa'nın ihbarına kanarak, yukarıda adı geçen zatların ev hapsinde tutulmasını emretti ve soruşturmaları bizzat kendisi yaptı. Vezir-i azam Küçük Said Paşa bu olayı şöyle nakleder: "Padişahın önüne çıkarıldığımda, hiç de alışmış olduğum ağırlamayı görmedim. Haşmetmeapları oturmamı buyurmadı, kendisi de ayakta kaldı. Bir çeyrek saat sonra beni sitemlere boğdu, soura da bir kâğıt uzattı. Bu, Cevdet Paşa'nın, Mahmut Nedim'in huzurunda kaleme aldığı ve bir gün önce sarayda tutuklanan hain Mareşal Fuad Paşa hakkında suçlamalar içeren bir soruşturma ve tahkikat iddianamesiydi. Daha bu belgeyi okumaya başlar başlamaz padişah aramızda bir adım kalıncaya dek hızla yanıma yaklaştı ve bana öfkeli bakışlar atarak hemen cevap vermemi talep etti."¹⁴

Tutuklandıktan 18 saat sonra, azledilen Sadrazam Küçük Said Paşa serbest bırakılmış ve görevine yeniden tayin edilmişti. Ahmet Paşa da aynı şekilde görevine iade edildi ve 1897'de azledilene dek bu yerini korudu. Azledilince yerine, eğitimsiz biri ve 1908 Jön Türk darbesine kadar gizli polis servisinin başında kalacak olan yardımcısı Ziya Bey getirildi. Dağıstan Taburu'nun kumandanı Mehmet Paşa azledilmiş ve Bağdat'a göreve gönderilmişti. Onun yerine sultana yakın bir Dağıstanlı olan Tahir Paşa atanmıştı.¹⁵ Ancak 1902'de saraydaki muhbirler, Abdülhamid'e, Tahir Paşa'nın rejime muhalif kişilerle ilişkide olduğunu, belki de padişah aleyhtarı bir komploda yer aldığını

jurnallediler. Bunun üzerine Abdülhamid, Tahir Paşa'nın gizlice boğdurulmasını emretti.

Abdülhamid döneminin etkin kişilerinden biri de, Tunus Vezir-i azamı ve 1861'de Tunus Anayasası'nın yazarı olan, ancak 1870'li yılların sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'na Sadrazam yapılan Abaza kökenli Hayreddin Paşa'ydı (Hayreddin at-Tunusi).¹⁶ Hayreddin Paşa'nın sadrazam olduğu sırada ve sonrasında da, deniz konseyinin ve deniz hukuku mahkemesinin başkanlıklarını Muhammet Paşa (Abaza Aşharua sülalesinden) yürütüyordu.¹⁷

II. Abdülhamid'in güvendiği kişilerden biri de, takma adı "Kabasakal" olan Çerkes Mehmet Paşa'ydı. Mehmet Paşa, 31 Mart 1909'daki gerici ayaklanmayı Abdülhamid adına örgütleyen ve İstanbul'un ayaktakımını kışkırtanlardan biri olarak ünlenmişti. Jön Türk ordusunun İstanbul'a ayak basmasından sonra yakalanmış ve Jön Türkler tarafından Sultan Beyazıt Meydanı'nda asılmıştı.¹⁸

II. Abdülhamid'in özellikle güvendiği bir kişi olan güvenlik şefi (Ser-hafiye-i Hazret-i Şehriyari) Birinci Ferik Ahmet Cemaleddin Paşa, Jön Türk hareketi tarihinde belirgin bir rol oynamıştı. Ahmet Cemaleddin Paşa, 1899 yılında özel bir görevle - Jön Türk hareketi saflarına ayrılık sokmak üzere - Paris'e gönderilmişti. Jön Türk liderleriyle buluşan Ahmet Cemaleddin Paşa, padişah adına onlara affedilme ve yüksek görevlere atanma önerisi getirmişti. "Paşa'nın gizli görevi başarı ile taçlandı. Jön Türk hareketinin birçok üyesi padişah tarafından önerilen mevkileri kabul ederek, teşkilâta sırtlarını döndüler."¹⁹

Ahmet Cemaleddin Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kuzey Kafkasyalı cemaatin yaşamında da çok olumsuz bir rolü oldu. II. Abdülhamid döneminde "Yeni Osmanlılar" hareketinin önde gelen kişilerinden biri olan tarihçi Ahmet Mithat (Şapsug

Hagur sülalesinden), kendi girişimiyle birkaç meslektaşını bir araya getirmiş ve Çerkeslerin tarihini yazmak üzere bir komisyon oluşturmuştu. Ancak Ahmet Cemaleddin Paşa'nın ihbarı sonucunda padişah bu girişimi engelledi.²⁰

Abdülhamid'in, Çerkesleri iktidar yapılanması içine çekme ve imparatorluktaki en yüksek görev ve makamlara onları getirme politikasına rağmen, Çerkeslerin padişah karşıtı hareketler içinde her zaman aktif olarak yer almış olduklarını belirtmek ilginç olacaktır. Kuzey Kafkasyalı aydınlardan çoğu, ülkede sertlik yanlısı otoriter bir rejimin yerleştirilmesinin, egemenlik altındaki halkların millî kurtuluş hareketlerinin ezilmesinin ve büyük dış güçler arasında çıkar entrikaları çevrilmesinin fazla uzun süremeyeceğini, ülkede hoşnutsuzluğun patlak vermesiyle çok kötü sonlanacağını anlıyorlardı. Hattâ yüksek mevkilerde bulunan Çerkeslerden bazıları, Abdülhamid'e karşı, ülkede reform vaadeden bir "Çerkes Partisi" bile kurmuşlardı.²¹ Bu "Çerkes Partisi"nin başında, Osmanlı İmparatorluğu'nun en yetenekli kuvvet komutanlarından biri olan Mareşal Fuad Paşa Thugo (Deli Fuad) vardı.

Mareşal Fuad Paşa, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kuzey Kafkas cemaatinin yöneticilerinden biriydi. 1861 yılında Suriye'de sipahi ordularına kumandan olarak tayin edilmiş, burada Bedevi kabilelerine karşı başarılı akınlar düzenlemişti. 1863'te İstanbul'a döndüğünde, Tophane'de toplanmakta olan "Çerkes Meclisi"nde yer aldı. Onun dışında bu mecliste, geçmişte Şamil'in naibi olan Muhammed Emin, son Kafkasya savaşında Kuzey Kafkas boylarının yöneticileri olan Zanoka Kara Batır, İsmail Barakay, Baş Hasan Efendi, Ahmet Ali İbn İkril ve İbrahim Ali vardı.²² "Çerkes Meclisi"nde, Kafkasya'da savaşmakta olan dağlılara yardım örgütlenmesi, Çerkeslerin Türkiye'ye göçü gibi konular görüşülüyordu. Fuad Paşa, bunun

ardından bir süre, İstanbul'da 1841'den 1922'ye dek etkin olan "Çerkes Komitesi"nin de başkanı oldu.²³

Fuad Paşa, daha 1896'da İstanbul'daki Ermeni katliamları sırasında Kadıköy semtinde bir kıyam düzenlenmesine izin vermediği için ilk şüpheyi üzerine çekmişti.²⁴ Padişah, emrine uymayan ve çok popüler olan mareşali yerinden etmeye bir türlü karar veremeyerek, sürekli göz önünde tutmak ve onun vasıtasıyla Çerkes beylerini kazanmak için yaver yaptı. Ancak Fuad Paşa, 1902 yılında, sultana hitaben, yürütülmekte olan siyasetin eleştirildiği ve ülkenin bu şekilde yönetilmesine tahammül edilemeyeceğini bildiren bir muhtıra metni hazırlayınca bütün görevlerinden azledildi, Şam'a gönderildi ve burada hapsedildi.²⁵ Fuad Paşa, altı yıl hapis yattıktan sonra, Jön Türk darbesinin ardından serbest bırakıldı ve bütün unvanları ve eski mevkii kendisine iade edildi.²⁶ Fuad Paşa'nın Şam'dan İstanbul'a dönüşü, adı zulüm rejimine karşı mücadele ile özdeşleşmiş olduğu için, gösteriye dönüşmüştü.²⁷ Fuad Paşa, İttihat ve Terakki döneminde Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti'nin başkanı olmasına rağmen, bir dizi sorun nedeniyle onun görüşleri Jön Türklerin kurduğu İttihat ve Terakki'ninkilerden hep farklı olmuştur.²⁸

Çerkes Partisi'nin etkinliği padişahı hissedilir biçimde rahatsız ediyordu. Abdülhamid sürekli olarak yaşamına kastedilmesinden korktuğu için, Çerkes Partisi üyelerinin kendisini devirmek amacıyla sarayın güvenliğini sağlayan bölüklerle ittifak kuracaklarını sanıyordu. Padişah karşıtı Çerkes eylem adamlarının yaptığı işlerin sonuçlarından biri de, Abdülhamid'in bir süre için birçok Çerkes beyine güvensizlik beslemesiydi. Halbuki Türkiye'deki Kuzey Kafkasyalıların genel durumu için bu söz konusu değildi. 1888 yılında Rus Genelkurmay Albayı V. Filippov'un istihbarat raporunda bu duruma dikkat çekiliyor: "Son zamanlarda, Çerkesler, hükümete karşı her komploda yer

alarak kendilerini sık sık itibardan düşürdükleri için, anlaşılacağı gibi, sultanın şüpheciligi ve güvensizligi nedeniyle, idari açıdan geçici bir takibata maruz kalıyorlar.”²⁹

Abdülhamid rejiminden memnuniyetsizliğin arttığı başlıca güç odaklarından biri de, Jön Türklerin güçlü etkisi altındaki orduydı. Geleneksel olarak orduda kilit mevkieerde bulunan Çerkes zadegan sınıfının temsilcilerinin, aynı biçimde güvensizlik havası içinde olmaları ve değişim istemeleri tesadüf değildi. Abdülhamid rejiminden hoşnut olmayan çoğunluğun pasif protestoların ötesine geçemeyerek padişahın siyasetini açıkça eleştirmedikleri koşullarda, padişah yaveri General İzzet Paşa'nın padişahın yürütmekte olduğu siyasete doğrudan eleştiri yöneltmesi toplumda büyük yankı uyandırmıştı.

Kasım 1896'da General İzzet Paşa padişaha bir yazılı rapor sundu.³⁰ Bu metinde, dal budak saran ihbar ve ispiyonculuk sisteminin ortadan kaldırılması ve 1876 Anayasası'nın yeniden uygulamaya konması zorunluluğuna parmak basılıyordu. Bu raporda, İzzet Paşa, danışmanlarının sürekli olarak padişahın yaşamına kast edileceğine dair temelsiz endişe uyandırdıklarını ve uzaklaştırılmaları gerektiğini de belirtmişti.³¹ İstanbul'daki Rus askerî ajanının bu konudaki sözleri şöyleydi: “İzzet Paşa Ermeni sorununu da anımsatarak Ermenilerin derin kültürlü oluşu ve Türklerin geri kalmışlığına değinirken, birincilerin taleplerinin haklılığını kabul eder gibiydi...”³²

İzzet Paşa bu muhtıra metni yüzünden tutuklandı ve olağanüstü askerî mahkemeye verildi. Mahkeme onun tüm unvanlarını elinden alarak, bir kalede ömür boyu hapse mahkûm etti. Ancak Savunma Bakanlığı'nda dört ay tutuklu kaldıktan sonra cezası hafifletilerek 5. Sipahi Bölüğü kumandanı olarak Halep'e gönderildi.³³

Çerkeslerin, Abdülhamid döneminde imparatorluğun idari

işlerinde ve iktidar yapısı içinde temsil oranları oldukça yüksekti; ancak hem savaşkan özellikleri nedeniyle, hem de izlenen politika gereği askerlik işleri, asıl etkili oldukları alan olarak kalmıştır. Babiâli'nin Çerkesleri askerî amaçla kullanma eğilimine, döneminde epeyce dikkat çekilmişti. Örneğin Averyanov, "Türk hükümeti Rus Müslümanlarını, özellikle de Kafkas dağlılarını kendine çekerek bu savaşkan ve fanatik unsurdan savaş alanında faydalanmayı hesaplıyordu; hattâ Türkler, 1877-78 yıllarındaki son savaşta Kafkas dağlılarından koskoca bir sipahi kolordusu kurabilmişlerdi. Babiâli, aynı zamanda Kafkas dağlılarından, sahnelenmesi olası savaş harekâtlarına etnografik hazırlık amacıyla da yararlanmakta" diye yazıyordu. Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel göçleri Bab-ı Şahane'ye mükemmel bir olanak sağlıyordu:³⁴ Savaş yeteneği olan harika birlikler, özellikle de savaşabilir atlı taburlar kurmak. Bu nedenle, Çerkesler 1864 yılında toplu olarak göç ettiklerinde Türk hükümeti bunlardan 25 bin kişilik bir keskin nişancı alayı oluşturmaya kararlıydı.³⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile savaş deneyimi Türk ordusunun en zayıf yerinin, Rusların Kazak birliklerine karşı durabilecek, savaş yeteneğine sahip bir süvari alayının olmaması olduğunu açığa çıkarmıştı. Bab-ı Şahane, 1877-78 Rus-Türk Savaşı öncesinde, hazırlık olarak, süvari birliklerinin oluşturulması için Çerkeslerin orduya yazılmasına hız verdi. Ruslarla savaş tecrübesi olan Çerkeslerle kara ordusunu da mükemmelleştirdi.

II. Abdülhamid yönetiminin ilk günlerinde, ferik unvanını alan Şamil'in oğlu Gazi Muhammed, Sadrazam Mithad Paşa'nın teklifiyle Çerkes gönüllülerden 11 bin süvarilik bir tümen kurmaya girişti.³⁶ Zaten kendisi de Anadolu ordusunda savaşmış ve Rusların zaferiyle sonuçlanan Bayazıd kalesi muhasarasına katılmıştı.

Karzck Dilaver Paşa'nın kumandası altında kurulan bir diğer Çerkes süvari kolordusu Balkan cephesinde kahramanca savaşarak, Silistre ve Plevne önlerinde Kazak birliklerine direnmişti. Rus Genelkurmayından Albay V. Filippov'un da şahit olduğu gibi, "Son savaşta bu kötü deneyim, Türk ordusundaki Çerkeslerin eşsiz süvariler olduklarını gösterdi".³⁷

Bu iki bölükten başka, sadece Trabzon'dan 21 bin Çerkes Türk ordusuna asker olarak kaydedilmişti.

Türk hükümeti, 1877-78 Türk-Rus Savaşı sırasında, Kafkas muhacirlerinden Dağıstan, Çeçenistan ve Abhazya'daki Rus Kafkas ordusu bünyesinde isyan-çıkararak için de yararlanmaya çalıştı. Gazi Muhammed bu amaçla, Erzurum'da, şehre gizlice gelen bazı Dağıstanlı liderlerle görüşmüş ve Türk ordusunun Kafkas ötesine baskın düzenleyip Suhum bölgesine çıkarma yaparak yardım edeceğini vaadedip onları ayaklanmaya teşvik etmişti. Türk hükümetinin vaatlerine kanan Dağıstan önderlerinden Şefi Bey, Kafkas halklarını Ruslara karşı ayaklanmaya çağıran özel bir bildiri bile dağıtmıştı.³⁸ Dağıstan kavimlerinin kışkırtılması için Kafkasya'ya Türk ordusundan muhacir subaylar gönderilmişti: Ahmet Bey, Ahberdil Muhammed ve Osman Bey. Bunlar Dağıstan'a sızdılar ve Gunib avulunun yakınlarında küçük bir yerleşim yeri olan Anada'da gizli bir toplantı düzenlediler. Birçok Dağıstan boyunun önderi bu toplantıya katıldı.³⁹ Türk tarih yazımında Türk ajanlarının etkinlikleri sıralanırken, bunların çoğunun, "Osmanlı İmparatorluğu'na İmam Şamil'in tutuklanmasından sonra göç etmiş ve Türk ordusunun bazı birimlerinde küçük görevlere getirilmiş kişileri oldukları, sontaları ise özel firmalar tarafından teçhiz edilip yanlarına bir miktar para verilerek Kafkasya'da istikrarlılık yaratmak için doğdukları şehirlerle geri gönderildikleri" belirtiliyordu.⁴⁰

Anada'daki toplantıda, Dağıstan'da bir ayaklanma düzenlen-

mesi için yapılacaklar belirlenmiş ve bu işi gerçekleştirecek kişiler seçilmişti. Bu kişiler, Şeyh Cemaleddin Gazikumuk'un halcfi olan Hacı Surgat ile Ali Elden'di. İsyan, 9 Mayıs 1877'de Rus garnizonuna yapılan baskınla patladı. Ayaklananların pek büyük olmayan Rus garnizonuna epeyce zarar vermelerine ve hattâ Gazi-Kumuh'u ele geçirmeyi başarmalarına karşın isyan kısa zamanda bastırıldı. Bu girişim, 600'den fazla köyün dağıtılması, 500 isyan liderinin cezalandırılması ve 10 bin kişinin Sibirya'ya sürülmesiyle sonuçlandı.⁴¹

Türk hükümetinin kışkırttığı bir başka isyan da Abhazya'da patlak verdi. Başını Hasan Bey çekiyordu. Gazi Muhammed Hasan Bey'e silah yardımı yapmıştı. Ayaklanma başlar başlamaz Suhumi'ye çıkarma yapan Türk birlikleri ile isyancı Abazalar *Suhumi ve civarını ele geçirdiler. Ancak esasında önemli olmayan bu başarı, savaşın gidişini etkileyemeyecek ve maceraya dönüşecekti. Bunun sonucunda ayaklanan köyler yıkıldı, Abazalar da toplu olarak Osmanlı İmparatorluğu'na göçtüler.*

1877-78 Rus-Türk Savaşı bitince Osmanlı hükümeti, olumsuz sonuçlarını ve *Türk ordusunun zayıf kaldığını hesaplayarak, orduda kaçınılmaz reformları gerçekleştirme kararı aldı. En başta da, "Hamidiye" Alaylarının kurulmasına ilişkin fermanda sözü edilen "Rus Kazak birliklerine kafa tutacak" hafif süvari alaylarını kurdu.*⁴² Gazi Muhammed, Musa Kunduhov ve sultanın akrabası olan IV. Ordu Komutanı Mareşal Zeki Paşa'nın hafif süvari alayı kurulması için ortaklaşa hazırladıkları proje sonunda Abdülhamid'e sunuldu ve onaylandı. Başka kaynaklara göre, Hamidiye Alaylarının fikir babası bir başka Çerkes, Mareşal Şakir Paşa'ydı. "Rus Kazak Birlikleri" konusunda uzman sayılan bu kişi, gerçekten de Hamidiye Alaylarının yaratılmasında çok etkin bir rol oynamıştı.⁴³

Bazı kaynaklardan anlaşıldığına göre, ilk başlarda ortaya

çıkan projede hafif süvari alaylarının Çerkesler ve Kürtlerden oluşması öngörülmüştü. Çerkes yerleşimlerinin imparatorluk sınırları içindeki dağılıklığını ve sayılarını göz önüne alan padişah hükümeti, bu tür alayları sadece Rus sınırında değil, Çerkes muhacirlerin yerleştirildiği ve Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerle, Şam, Halep ve Adana vilayetlerinde de kurma kararı aldı. Ancak, 1905 yılında Suriye Çerkeslerini askere alma girişimi bu kitle arasında dalgalanmaya yol açmış, padişah hükümeti de bu niyetinden vazgeçmek zorunda kalmıştı.⁴⁴ Bu nedenle Hamidiye Alaylarının kuruluşunda şu formül uygulanmıştı: “Çerkes Kumandan-Kürt Alayı”. A. Kasumov’un da belirttiği gibi, “olabildiğince fazla Çerkesi Hamidiye Alaylarına alabilmek için Türk hükümeti Çerkeslerin sözü geçen üst kesimleri ile daha sıkı bir ilişki içine girdi. Bunun için Çerkes asilzadelerine cömertçe mevkiler, nişanlar, unvanlar ve para ihsan edildi”.⁴⁵

Osmanlı hükümeti 1891 yılında Hamidiye Alaylarını kurmaya koyuldu. Müşir Zeki Paşa, IV. Ordu garnizonunu üç kez bizzat dolaşarak oluşturulan alaylara sancaklarını teslim etti.⁴⁶

1892 yılında, 35 Hamidiye Alayı için gerekli atlar zabıtla tavlalara alınmıştı.⁴⁷ 1899 yılı sonunda bunların sayısı 63 alaya (257x100) yükselmişti. Bu alaylardan 50’si (200x100) Kürtlerden, 9’u (40x100) Araplardan ve 1’i de (5x100) Türkmenlerden oluşuyordu.⁴⁸ Hamidiye Alaylarının varolduğu bütün zaman zarfında bir kerede bir alayın tamamının görevlendirildiği hiç olmamıştı. Barış zamanında sadece 10 alay, Beyazıt, Karakilise, Eleşkirt, Hasankale ve Erzurum’da konaklatılarak hazırda bekletiliyordu.⁴⁹ Bütün Hamidiye süvari sınıfının başma Çerkes Süleyman Paşa getirilmişti.⁵⁰ Daha sonra değiştirilerek, yerine yine bir Çerkes olan Ferik Hacı Ahmet Paşa getirildi ve 1908

Jön Türk darbesine kadar bu görevde kaldı.⁵¹ Zeki Paşa'nın nüfuzu sayesinde Hamidiye Alayları, vilayet valilerine değil doğrudan IV. Ordu Kumandanına tâbiydiler. Zeki Paşa'nın himayesi, barışçıl Ermeni nüfusa sayısız kötülük eden ve aynı zamanda Hamidiye Alaylarının içinde de birçok gaddarlığı görülen Kürtlerin cezasız kalmasına yol açtı. 1906 yılında İstanbul'daki Rus askerî ajanı şunları belirtiyordu: "Hamidiyeliler aynı zamanda sivil makamlar ve bütün ahali için katmerli bir cezaydı; Hamidiyelilerin zorbalığı ve soygunculuğuna maruz kalanlar artık sadece Ermeniler değil, Osmanlı Türklerinin bizzat kendileri de mağdur durumda. Çok ayrıcalıklı bir konuma sahip olan ve ancak askerî mahkemelerde yargılanabilen Hamidiye Kürtleri, alacağı kararların kendi çıkarlarına olacağından emin oldukları için, şimdilerde sadece müşiri kendilerine amir olarak görmektedirler. Onlara göre sivil makamlar, ki bunlara valiler de dahil (general valiler), kuru gürültü. Bu sadece aşiret beyleri için değil, en düşkün, baldırıçıplak, sıradan atlı Kürt için de böyle."⁵²

Hamidiye Alayları kurulduktan sonra Ermenilerin Kürtler tarafından yağmalanması ve Ermeni köylerine yapılan baskınlar aniden hızlandı.⁵³ Buna karşın Hamidiye Alayları onlara bağlanan umutları da boşa çıkarmıştı. Hiç de Rus Kazak Birliklerinin karşısına çıkacak kadar güçlü olamadıkları için, temelde Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki Ermeni halka karşı kullanıldılar. Ermenilerin buna karşı silahlanmaya ve isyana yöneldiği bölgelerde ise (Van, Muş, Sasun, Zeytun vb.) Türk hükümeti, bu başkaldırıları, sonuna dek "başbozuk" niteliğini koruyan Hamidiye Alayları ile değil ancak düzenli ordu ve topçular ile bastırabilmişti. Jön Türk devriminin ardından "Hamidiye"lere karşı tutum kısa zamanda değişti. Müşir Zeki Paşa, Hamidiye Alaylarında zor kullanımı soruşturmasına dahil

edilerek sorgudan geçirildi. 1908 Haziran sonunda İcişleri Bakanlığı'ndan IV. Ordu Kolordu Komutanlığı'na ulaşan bir tel-grafla, suç işlemiş Hamidiye subaylarının hepsinin mahkemeye verilmesi istenmişti.⁵⁴ Hattâ Jön Türkler bir ara Hamidiye Alay-larına çeki düzen verip, onları düzenli süvarilere dönüştürmeyi de tasarlamışlardı. Ancak 1909 yılında bu konudaki tüm giri-şimlerinden vazgeçtiler.⁵⁵ Abdülhamid'in politikasını aynen sürdüren Jön Türkler de, 1911'den itibaren Hamidiye Kürtlerini Ermeni ahaliye karşı kullandılar.

Türk hükümeti, neredeyse Hamidiye Süvari Alaylarının kurulmasıyla eş zamanlı olarak, Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki jandarma alaylarını yeniden düzenlemeye karar vermişti. 1876 Balkan olaylarında, milli kurtuluş hareket-lerinin ezilmesinde Çerkesleri bir araya getirmenin ne denli et-kili olduğu kanıtlanmıştı, bu yüzden, jandarma kuvvetlerinde Çerkesleri etkin olarak kullanma eğilimi aynı biçimde sürdü-rüldü. Yaşamakta oldukları bölge vilayetlerinden uzak yerlerde görev yapma konusunda tamamen isteksiz olan Kürtlerden fark-lı olarak, Çerkesler, imparatorluğun herhangi bir vilayetinde çalışmaya hazırldılar; üstelik, gerektiğinde Kürtlere karşı da kul-lanılabilirlerdi, örneğin, Musa Kunduhov'un ordularının çözüm-leyici bir rol oynadığı Şeyh Ubeydullah ayaklanmasının bastırıl-masında olduğu gibi. 1881 yılında Güzeldere (Bitlis)'te Kürtler ve Çerkesler arasında çatışma çıkmış, sonuçta bazı Çerkesler tutuklanmıştı. Bunun ardından, Çerkesler 150 kişilik bir çete oluşturmuş, Muş yolunun altındaki Rahva adlı bir yeri ele geçir-miş, iki vilayet arasındaki haberleşmeyi kesmiş, birkaç Kürt öldürerek Kürt atlılarının akınına püskürtmüşlerdi. Bunun sonu-cunda Bitlis'te, Çerkeslerin baskınından çekinen Kürt ahali arasında panik başgösterince, ilgili makamlar uzlaşmaya gitmek zorunda kaldılar.⁵⁶

Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki jandarma birliklerinin organizasyonunun yenilenmesine 1903 yılında başlandı. Padişahın özel emriyle jandarmanın bazı birimlerine yalnızca Çerkesler alındı. Erzurum'daki Rus Konsolosu N. Skriyabin'in gönderdiği istihbarat raporunda, "Bütün vilayet için, neredeyse hepsi Rusya'dan Türkiye'ye ya kaçarak gelmiş ya da göç ederek Türk tabiyetine geçmiş Kafkas kökenli Müslümanlardan 300 jandarma alınacak" deniyordu.⁵⁷ Bu girişim, hem merkezî idarenin Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki gücünü pekiştirmeyi, hem de Babıâli nezdindeki sayısız protestolarında, Kürtlerden oluşan jandarma makamlarının yandaşlarının Ermenilerin katledilmesine aktif olarak katıldıklarını tekrarlayıp duran büyük güçlerin konsoloslarını rahatlatmayı öngörüyordu. Jandarma subaylarının büyük bölümü eğitimsizdi, okuma yazma bilmezdi.⁵⁸

Filistin'de de Özel Çerkes Jandarma Birlikleri kurulmuştu. Çerkes Mirza Paşa, 1900'de Amman'a gitmiş, Amman-Medine demiryolu hattının korunması için Çerkes Jandarma Birlikleri kurmaya koyulmuştu.⁵⁹ İlginç bir nokta da, Şam vilayeti polis şefinin Çerkes Hüsrev Paşa olmasıydı.⁶⁰ Osmanlı hükümeti, Çerkesler sayesinde bu vilayetlerde demiryolu hatlarının inşasını tamamlayabilmiş ve Bedevi kabilelerini de hissedilir biçimde darbeleyerek etkisizleştirmeyi başarmıştı.

Çerkes Jandarma Birlikleri kurulduktan sonra padişah hükümeti, Kürtlerden vergi borçlarının tahsili işini de onların sırtına yüklemeye yeltendi, ancak bundan sonuç alamadı. Bu amaçla 1903 yılından itibaren IV. Kolordu tabur ve bölüklerinde Çerkes muhaciri piyade ve süvari neferleriyle özel birimler oluşturulmaya başlandı. Bunlar Ermeni Fedaî Birliklerini izlemek ve iç düzeni sağlamakla yükümlüydüler. Kürtlerin memnuniyet-sizliğinin bastırılması ve onlardan vergi toplanması da bu kap-

samdaydı.⁶¹ Çerkeslerin bu bölüklere akın etmesini teşvik etmek (Türkçe’de bunlara serbaz, atılğan deniyordu) ve “huysuzluklarını gidermek” için kişilerin malvarlığından kendilerini ödüllendirme hakkı tanınmıştı. Bu, bir anlamda, karşılığında ceza olmayan yağmalama hakkıydı.⁶² Birkaç “serbaz” bölüğü, Sasun civarında Zarikanlı ve Blikanlı Kürt aşiretlerinden haraç ve vergi borcu almaya yollanmışlardı.⁶³ Bu aşiretlerin ikisi de “Hamidiye”ye girmişlerdi. Bu girişim başarılı olmuş, “serbaz”lar birkaç yıllık haraç ve vergi borcunu tahsil edebilmişlerdi. Sadece Zarikanlı aşiretinden alınan para 1 milyon 70 bin liraydı.⁶⁴

Abdülhamid döneminde böylece, Çerkeslerin orduya celbi ve onların savaşkan niteliğinden yararlanmak üzere hafif süvari alayları oluşturulmasına yönelik etkin önlemler alınmış oldu. Bu girişim, sonraları Kürtlerden oluşan süvari Hamidiye Alaylarına ve jandarma bölüklerinin yeniden düzenlenmesine yol açmış, daha sonra sırası geldiğinde de, Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgeler, Suriye ve Filistin’de salt Çerkeslerden oluşan özel jandarma birlikleri kurulmuştu.

Osmanlı ordusundaki Çerkes subaylara gelince, bunların iki kategoride olduklarını görürüz: Rus ordusunda hizmet etmiş ya da Kafkas savaşına katılmış olup sonradan göç eden Kafkasyalılar, bir de Osmanlı İmparatorluğu’nda doğmuş, Harp Okulunu bitirmiş ya da çekirdekten orduda yetişmiş olanlar. Rus ordusunda hizmet etmiş olup Osmanlı İmparatorluğu’na göç eden Çerkesler, memnuniyetle Türk ordusuna alınıyor ve kendilerine otomatik olarak Rus ordusundaki rütbeleri veriliyordu. Örneğin Kafkas savaşına bizzat katılmış olan Kuzey Kafkas boylarının önderlerine paşa unvanı verildi. İlk kategoride, Gazi Muhammed, Musa (Kunduhov) Paşa, Zeki Paşa, Mehmet Fazıl Paşa, Mehmet Muzaffer Paşa, Abuk Ahmet Paşa gibi, Türkiye’de ün kazanmış generaller vardır. (Bkz. Ek.1)

Çerkeslerin Osmanlı ordusundaki rolleri ve terfi basamaklarını hızla tırmanışlarına bir dizi olgu eşlik etmekteydi. 1904 yılına dek Türk ordusunda üç general sıfatı vardı: mirliya, ferik ve müşir. 1904 Ocak ayında ferikten müşire geçişte, birinci ferik olarak adlandırılan yeni bir general unvanı tesis edilmişti.⁶⁵ Bu yeni unvana lâyık görülen ilk kişi Seyfullah Paşa oldu. Kafkas kökenli bu kişi iyi derecede Rusça, Fransızca ve Rumca konuşuyordu, von der Goltz Paşa'nın öğrencisiydi; Yunan-Osmanlı savaşı öncesinde Atina'da askerî ajan olarak bulunmuş, bu savaşta sahra karargâh komutan yardımcısı olarak yer almış, iyi hizmet etmişti.⁶⁶ Seyfullah Paşa, 1903 yılında 33. Redif Bölüğünün kumandanı ve III. Ordugâhın II. Sınıf Redif Bölüklerinin Genel Müfettişi olmuştu. "İşte bu görev ona tugay ferîği unvanını sağlamıştı."⁶⁷

1897 Türk-Yunan Savaşı sırasında, Yunanistan'da askerî ajan iken bir saldırı planı düzenleyen Türk Genelkurmay albayı Çerkes Ahmet Bey'in önemli bir rolü olmuştu. Ethem Paşa, onun planını uygulayarak Larissa'ya girmişti.⁶⁸

Osmanlı ordusunun subay yapısı incelendiğinde, Çerkes subayların olduğu gibi general rütbesindekilerin de, daha çok Ermenilerin ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki askerî birliklerde (IV. ve III. Ordularda) bulunduruldukları ve bu durumun milli kurtuluş mücadelelerinin bastırılması politikası ve II. Abdülhamid dönemindeki Ermeni katliamlarıyla doğrudan bağlantılı olduğu görülecektir. (Bkz. Ek.II)

Milli azınlıkları bastırma siyaseti Abdülhamid döneminde en yüksek noktasına ulaştı. Meselâ II. Abdülhamid, Ermeni ahâlinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin, bu halktan arındırılmasını amaçlamıştı. Bu, sadece her Ermeni'nin tek tek yok edilmesi yoluyla değil, onları göçe teşvik ederek de gerçekleştirilecekti.

Buna karşın, II. Abdülhamid'in Çerkeslerin bu işlerde kul-

lanmasında öncü olduğu söylenemez. Türk makamları, Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşamakta olduğu bölgeleri ele geçirdikten sonra, dağlık bölgeleri durmadan denetim altına almaya uğraşılar ama başaramadılar. Zeytun (Süleymanlı), Sasun ve Muş'taki Ermeniler vergi ödemeyip, yarı-bağımsız statülerini korumayı sürdürdüler. Osmanlı yönetimi, Kürt ve Türkmen aşiretlerinin yardımıyla, sürekli olarak Zeytun'a boyun eğdirmeye uğraştı. Ancak bu gayretler hep boşa çıktı.

Kuzey Kafkasyalılar yığınsal olarak Osmanlı İmparatorluğu'na göçünce, Türk makamları, dağlı Ermeniler üzerinde muktedir olmak için, onlara karşı kendileri gibi dağlı olan, dağ boğazlarında savaş yürütmeye alışkın olanları kullanarak yeni girişimlerde bulundu. 1858-1860 yıllarındaki ilk göç dalgasıyla gelen Çerkeslerin büyük bölümü, Zeytun'a yakın olan Maraş sancağında iskân edildi. Burada Çerkeslere verimli toprak ve tarlalar verildi. 1858'de Türk hükümetinin doğrudan kışkırtması ile Zeytun Ermenileri ve Çerkesler arasında 1860'da da süren, 1861-62'de güçlenen ilk çatışmalar alevlendi. Osmanlı ordusu hep Çerkeslerin yanında yer alıyordu. Ancak 1861-62 çatışmalarından sonra da Zeytun Ermenileri kendi konumlarını koruyabilmişlerdi.⁶⁹

Zeytun Ermenilerine karşı Çerkeslerin kullanılmasının, Kürtlerin ve Türkmenlerin vergi toplama sorununda kullanılmasından çok daha etkili olduğunu deneyimle gören Babiâli, bu uygulamayı, Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı başka bölgelere de, özellikle de Samsun, Muş, Van ve Erzurum vilayetinin birkaç yöresine daha yaydı. Sayılan bütün bu yerlerde, Ermeniler, başka halklara göre etnik çoğunluğu oluşturuyorlardı. Böylece bu bölge, Ermenilerin kaçırılması ve Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin müslümanlaştırılması politikasına karşı koyulan bir dayanak noktasına dönüştü. Bu nedenle Ermenilerin millî kurtuluş hareketinin

ezilmesinde darbeyi gene onlar yedi.

14-16 Ağustos 1896 tarihinde Taşnakların Osmanlı Bankası'nı işgal etmesinin ardından, İstanbul'daki Ermeni katliamının örgütlenmesinde başlıca rol Ahmet Paşa'nındı. Yardımcısı Ziya Bey, anılarında, "Ben, Ermenilerin kesilmesine izin veren meşhur Ahmet Paşa'nın yazıhanesinde çalışırdım" demektedir.⁷⁰

Bütün ünlü tarihçiler, Abdülhamid döneminde Ermeni vilayetlerindeki Ermeni katliamı ve sürgünlerinin örgütleyicisi ve yöneticisi olarak Müşir Muhammed Zeki Paşa'yı gösterirler. Zeki Paşa'nın adı, ilk kez 1890'larda, Ermenilerin sıkıştırıldığı olaylardan birinde duyulmuştu: Sahte bir ihbar nedeniyle Sanasar Okulu binasında arama yapılması Erzurum Ermenileri arasında infiale yol açmış, Ermenilerle Müslümanları karşı karşıya getirmişti.⁷¹ İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Zinovyev, Ekim 1901 tarihli acil notunda şöyle yazıyordu: "Edindiğim bilgilere göre, son zamanlarda Muş ve Sasun'un Ermeni ahalisinin maruz kaldığı zulmün başyöneticisi Zeki Paşa'dır. Zeki Paşa'nın hizmetlerine çok önem veren padişahın dikkatini bu duruma çekme fırsatını yitirmedim, buna karşın Muş ve Sasunluların Türk sınırı yakınına yığılmakta olduklarına dair söylentilerin, Ermenilere yönelik alınan sert önlemleri gözümüzde haklı çıkarmak üzere, IV. Piyade Kolordu komutanının telkini ile kasten uyduurulmuş olduğundan da hiç şüphem kalmadı."⁷² Zinovyev'in bu telgraf haberi Ermenilerin yoğun yaşamakta olduğu bölgelerin Rus konsoloslarından aldığı bilgilere dayanıyordu. Muş'taki Rus Konsolosu Tumanski, 1901 yılında şunları yazıyordu: "Türk askerî ve sivil makamların teşkilâtı son derecede kötü. Ermeniler üzerinde baskı kurulmasını teşvik edip, başka devlet makamlarının yerel yönetime iyi kötü bir düzen verme çabalarını önleyen Muş çevresinde yerleşik IV. Kolordu Kumandanı Zeki Paşa'nın, özellikle vilayet işlerinde çok kötü bir

etkisi olmaktadır.”⁷³ Erzurum Başkonsolosu Skriyabin de, 1902 yılında, “Burada, yörenin başyöneticisi, bizzat Erzincan’da yaşayan Müşir Zeki Paşa’dır. Onun ardından vilayette güç sahibi ikinci kişi de, Erzurum’da ikamet eden bölük komutanı General Münir Paşa’dır. Vali, bu iki kişinin denetimi olmadan tek bir şeye dahi karar vermemektedir. Bu nedenle de oldukça önemli birçok iş ya baştan sürüncemede kalmakta ya da vali Erzincan ile temasa geçmektedir. Bunun dışında, sınır işleri olarak adlandırılan konularda, validen tamamen bağımsız, Erzurum’da oturan ve müşirin doğrudan astı olan bir sınır komiseri, Tümgeneral Tevfik Paşa faaliyet göstermektedir” diye yazıyordu.⁷⁴

Sultanın himayesinden ve bölgedeki sonsuz yetkilerinden yararlanan Zeki Paşa, vilayetlerde ve valiler arasında işine gelen yönetim değişikliklerine de gitti. Böylece, Erzurum Valisi Hasan Hayri Paşa, Zeki Paşa’nın ısrarıyla 1892 yılında görevinden alınmıştı. Zeki Paşa, padişahın önünde Hasan Hayri Paşa’yı “Hamidiye”lerin kuruluşunda kendisine destek vermemek ve Müslüman din adamlarına kaba davranışlarda bulunmakla suçlamıştı.⁷⁵ Halbuki vali ile müşir arasındaki düşmanlığın asıl nedeni, Hasan Hayri’nin, vilayetin refah zincirinde önemli bir halka saydığı Ermenilerin ezilmesi politikasına karşı olmasıydı. Zeki Paşa, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerdeki önemli makamların tümüne ya kendi akrabalarını ya da kendisine şahsen sadık kişileri tayin etmeye çalışıyordu. Tabii bu işte köken de oldukça önemliydi. Böylece, 1889 yılında Bayazıd mutassarıflığına Zeki Paşa’nın kardeşi Ahmet Bey tayin edilmişti.⁷⁶ Trabzon valisinin Ermenilere müsamahakâr yaklaşımından haberdar olan Zeki Paşa onun azledilmesini sağladı. Yeni Trabzon valiliğine ise, 1895 yılında Trabzon’daki Ermeni katliamını hazırlayan eski Van valisi Çerkes Bahri Paşa getirildi. Bahri Paşa’nın Ermenilere karşı gaddarlıkları o kadar göze batıyordu ki, onun

valilikten alınmasında ısrarlı bazı İstanbullu çevrelerin hoşnutsuzluğunu çekmişti. Ancak Bahri Paşa, Zeki Paşa'nın himayesi sayesinde 1900'e kadar Trabzon valiliği makamında kalacak, ondan sonra da yine Zeki Paşa'nın emriyle Hamidiye Alaylarının başına getirilecekti.⁷⁷

Abdülhamid yönetimi sırasında, Ermenilerin milli kurtuluş hareketlerinin ezilmesi işinde Zeki Paşa'nın dışında, başka iki Çerkes daha önemli rol oynamıştı: Muş ve Sasun'daki ayaklanmaları (1904 yılında) bastıran Abuk Ahmet Paşa ve Salih Paşa.⁷⁸

Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin merkezi olan Erzurum vilayeti, Türk orduları ve Kürtlerin, Ermeni Fedaileriyle karşı karşıya geldiği başlıca merkezlerden biri olmuştu. Erzurum vilayetinde Fedai birliklerine karşı mücadeleyi Abuk Ahmet Paşa yürütüyordu.⁷⁹ Fedailerle sürekli savaşın ancak 18-25 Eylül 1903 tarihlerinde çıkmış olması çatışmaların yoğunluğu hakkında fikir vermektedir. Bu çatışmalarda Türk tarafının kaybı Hamidiye Alaylarından 200 Kürt, düzenli ordulardan ise 100 subay ve asker olmuştu.⁸⁰

1904 Sasun isyanının bastırılmasında temel rol Salih Paşa'nındı. Salih Paşa yönetimindeki Kürt Hamidiye Alaylarının gücü yetmediğinden, bu isyanın bastırılması için 14 piyade alayı istenmişti, ki başlı başına bu sayı bile isyanın ciddiyetini ve Türk yönetiminin kaygısını yansıtmaktadır.⁸¹

Abdülhamid'in Çerkesleri ve Kürtleri Ermenilere karşı kullanması, Çerkeslerin Arap ve Dürzilere karşı kullanılmasında da olduğu gibi, işgal altındaki halklara arka çıkmak üzere büyük batılı güçlerin işe karışmalarını engellemiş, aşırılık ve gaddarlığın tüm sorumluluğu, "vahşi ve savaşkan dağlı aşiretlerin" sırtına yıkılmıştı. Balkanlarda da görülen bu uygulama, ilk zamanlarda başarı kazanmış olsa da, Çerkeslerin bu bölgeden uzaklaştırılmasıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa vilayet-

lerindeki “Çerkes faktörü” son bulmuştu. Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki “Çerkes faktörü”nün çok sonraları da hizmeti geçmiş, 1878 Aya Stefanos ve Berlin antlaşmalarına da yansıtıldığı gibi, Türk hükümeti, Ermenilerin ezilmesinin başsuçlusu olarak, Çerkesleri ve Kürtleri öne sürmüştü.⁸² M. Kalman’ın da üzerinde durduğu gibi “Osmanlılar, Ermenilere yöneltilen şiddete ilişkin sorumluluğu Kürtlere ve Çerkeslere yıkarak kendilerini suçsuz gösteriyorlardı. Halbuki Osmanlı hükümeti, Ermenileri sıkıştıran ve öldüren Kürt beylerine hamilik ediyordu. Bunun dışında, bu bölgede, Osmanlı hükümetini temsil görevine tayin edilenler de ağalardı. Bu nedenle Ermeni milliyetçileri, Osmanlı hükümetine ve Avrupalılara tepki gösterirken, Çerkeslerin ve Kürtlerin, Ermenileri ayırmak üzere getirilmiş halklar olduklarını açığa çıkarmak gayretindeydiler”.⁸³

Son olarak, Çerkes unsurunun, II. Abdülhamid döneminde dış siyasî sorunların çözülmesinde kullanılmasının, Osmanlı İmparatorluğu’nun söz konusu dönemin dış politikalarında panislamizm doktrini ve de Rus etkisinin önünü kesme amacıyla doğrudan bağlantılı olduğunu da gözden kaçırmamak yerinde olacaktır. Öyle görünüyor ki, uyanık ve uzak görüşlü bir politikacı olan II. Abdülhamid, panislamizm fikirlerinin hem İngiltere, Fransa ve Rusya’nın boyunduruğu altındaki milyonlarca Müslümanın dinî duygularını harekete geçireceğini hem de kendi müslüman tebaası içinde olası karışıklıklardan da koruyarak Türkiye’nin konumunu güçlendirmeye yarayacağını ve aynı zamanda büyük güçlerin Osmanlı İmparatorluğu’nun bölünmesine yönelik açık politikalarını sürdürmelerine engel olacağını çok iyi kavramıştı. Osmanlı İmparatorluğu için asıl önemli olan Rusya’nın tavrıydı. Çünkü asıl tehlike tehdidi onun yönünden geliyordu. II. Abdülhamid bu nedenle, panislamizm

*fikrinin Rusya'nın Müslüman nüfusu arasında, öncelikle de Türkiye sınırına yakın Müslüman topraklarında yaygınlaştırılması*na özel bir önem veriyordu. Kafkasya ve Orta Asya'ya sayısız Türk ajanı yollanmıştı. Bunlar, panislamizm düşüncelerine kapılan, etkin olarak bu düşünceleri öğreten hacılar ve Türkiye'de molla eğitimi aldıktan sonra tekrar Rusya'ya dönen kişilerdi. 1903 yılında Erzurum'daki Rus Konsolosu Skriyabin'in de saptadığı gibi: "Türk hükümeti, Rusya'daki ajitasyon faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere, Kafkasya'dan Müslüman hacılar seçmektedir. Bu kişiler daha hac toprağındayken şeyhler tarafından bu amaç için yoklanarak etki altında bırakılıyorlar."⁸⁴ 1896 yılında Rusya İmparatorluğu İçişleri Bakanlığı'na sunulan yazılı raporda, "Son zamanlarda, Müslüman din adamlarımızın, İstanbul ve Karadeniz limanları arasında Rus feribotlarıyla gidiş gelişlerinde görülmemiş bir hareketlenme gözlenmektedir" deniyordu.⁸⁵ 1896'dan itibaren Türk görevliler, Rus Müslümanlarına İslâm yararına bağış yapma çağrısında bulundular. Bu bağışlar genellikle Osmanlı İmparatorluğu'na silah sağlamak için kullanılıyordu. Bu paralarla, Almanya ve Fransa'dan gemiler dolusu modern silah satın alınıyordu.⁸⁶

Panislamizm propagandası en çok taraftarı Kafkasya'da topladı. Rusya'nın iç işlerine pek karışmadığı Orta Asya hanlıkları yarı-bağımsız özelliklerini korudular. Bu nedenle oralarda, Türk padişahına o kadar da ihtiyaç duyulmuyordu. Kuzey Kafkasya'da ise, dağlılar, Kafkas savaşı sona erdikten sonra bile Rus yönetimine karşı koymayı sürdürdükleri için Türkiye'nin yardımına muhtaçtılar. Bu yardımın panislamizm, pantürkizm veya başka herhangi bir kiske altında olması çok da önemli değildi. 1901 yılında Türkistan Genel Valisinin bilgi notunda da belirtildiği gibi: "Eğer padişah halife konumunun siyasal yansıması ile cihat ilân etmeyi aklına koymuşsa, o zaman böyle bir

çağrının onun kendi sınırları dışında, hattâ Kafkasya'da da, gerçek bir cevap bulamayacağını rahatlıkla vurgulayabiliriz. Ancak sultan belki de, İslâm veya başka herhangi bir bahaneye sığınmadan da, Türkiye'de kendi bağımsızlıklarına kavuşabilme umudunu gören Kafkasya Müslümanlarını zaten kendi tarafına çekebilecekti.⁸⁷

Panislamizm fikriyatının Rusya İmparatorluğu'nun Müslüman halkı arasında, özellikle de Kuzey Kafkasya'da yayılması ve Türkiye'nin Kafkasya çevresindeki Müslüman nüfus bölgeleri arasında durumunun sağlamlaşması "Çerkes faktörü"nün dış yansımalarından biriydi. Türkistan Genel Valisinin yukarıda anılan notunda da belirtildiği üzere: "Kafkasya dağlıklarının Türkiye'ye göçü gibi bir dizi faktör, herkeste olmasa bile Rus tebaasındaki Müslümanlar arasında İstanbul ve halifenin, Avrupa medeniyetinden öğrenen ve ona alışamayan, alışmak da istemeyenlerin güvenli sığınağı olduğu görüşünün yerleştirilmesine yarıyordu."⁸⁸

İttihat ve Terakki'nin Çerkes Siyaseti

23 Temmuz 1908'deki Jön Türk darbesi Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumuna esaslı düzeltmeler getirdi.

Çerkesler, daha 1908'deki güç değişimi öncesinde, Jön Türk teşkilâtında yer almışlardı. Bunlardan bazıları ise oldukça etkinliklerde bulundular. Örneğin, 1889'da ilk Jön Türk oluşumunu kuran Askerî Tıp Okulunun dört öğrencisinden biri, bir Çerkes olan Mehmet Reşit idi ve Jön Türk darbesinden sonra Trabzon ve Diyarbekir Valiliğinde bulunmuştu.⁸⁹ 1897'de Brüksel'de yayımlanan *Albania* gazetesinde şunlar yazılıyordu: "Jön Türk Partisi milli anlamda İstanbullu Türklerden oluşmaktadır. Bunların arasında Çerkesler ve Suriyeliler ve de bütünüyle yok

edilmiş halkların temsilcileri de vardır.”⁹⁰ Jön Türklerin de 1908 devrimine dek temel dayanağı orduydı ve içerideki Jön Türk merkezinin (Selânik) asıl ilgisi Türk ordu subayları arasında ajitasyona yönelikti. Çerkesler de, zaten geleneksel olarak ordu hizmetinde bulundukları için, Jön Türk örgütü saflarına girmişlerdi.

Temmuz devrimi sonrasında anayasa yenilendiğinde, İttihatçıların gerçekten de iç ve dış siyasette, hem de Çerkeslere yönelik uygulanmakta olan siyasî çizgide köklü değişiklikler yapma niyetinde oldukları ortaya çıktı. İttihatçıların imparatorluk içinde yaşayan halkların eşitliğini sağlama ve Ermeni siyasî partilerinin Ermenilerin elinden alınmış olan toprakların iadesi yönündeki taleplerini yerine getirme vaatleri ve kararlılığı Çerkesleri elbette ki rahatsız etmişti. 1909’da Jön Türk gazetesi *Tanin* bu duruma parmak basarak şöyle yazmıştı: “Arap İzzetleri, Çerkes Memedler ve Tahsinler hâlâ muhteşem saraydalar. Zeki ve Rahmi Paşalar hâlâ azledilmediler.”⁹¹ 1909’daki gerici devrim olaylarında yer alan ve tanığı olan Cevat Atılhan, *Tanin* gazetesinden alınan yukarıdaki satırın yazarının da - Hüseyin Cavit- bir Türk olmadığını vurgulamıştı.⁹²

İmparatorluktaki tüm halkların eşitliğinin ilân edildiği şartlarda, ayrıcalıklı bir unsurun durumunu koruyamayacağı açıktı. 1909 sonuna dek İttihatçıların attığı bazı siyasî adımlar Çerkeslerin kaygılarını güçlendirdi. Bunlardan biri de orduda reform girişimiydi. “Jön Türkler, ilk ve en önemli görevlerinin ordu kuvvetlerini yetiştirmek olduğunu açıkça söylüyorlar. Geriye kalan idarî reformlar, eğitim, başka uluslarla ilişkilerin belirlenmesi bu nedenle hep ertelenmekte ve ikinci planda kalmaktadır”; 1912’de Türkiye’yi ziyaret eden A. Tirkova’nın edindiği izlenim buydu.⁹³ II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ordusunda “mektepli” ve “alaylı” subaylar arasında kendine has

bir rekabet gözleniyordu. Jön Türk subayları “mektepli” sınıfındandı. II. Abdülhamid, batılı tarzda eğitimin liberal görüşlerle doğrudan bağlantılı olduğuna inandığı için “mektepli”lere güvenmez, okuma yazmaları olmadığı için liberal fikirler edine-meyeceklerine güvenerek terfilerde hep “alaylı”ları tercih eder-di. “Alaylı” subaylara orduda kadro dışı terfiler verilirken, “mektepli”lerse harekât halindeki Yemen ordusuna tayin emri alır, yıllarca terfi sıralarının gelmesini beklerlerdi. Bu nedenle 1908’de Jön Türklerin ordu reformunda attıkları ilk adım, zamansız subay terfilerinin iptali ve tüm subayların aynı rütbeye çekilmesi konusunda verdikleri emirdi. Önceleri bu emrin ne Çerkes ne de Arnavut karşıtı bir yönü vardı. Ancak, usulsüz ter-filer en çok onlara verildiğinden olmalı, özellikle saray içindeki muhafız birliklerinde görev yapanlar bu emre karşı çıktılar.

Jön Türklerin ordu reformlarının hayata geçirilmesi için attıkları bir sonraki adım da Çerkesleri harekete geçirmişti. Jön Türkler, yönetime geldikleri ilk günlerde, Hamidiye Alaylarını ve Çerkeslerden oluşan jandarma birliklerini ortadan kaldır-maya niyetlenmişlerdi. Yeni açılan Osmanlı Meclisinin daha ilk oturumunda Ermeni mebuslar, Hamidiye Alaylarının feshi konusunu tartışmaya açtılar. Ermenilerin taleplerini destekleyen Rum ve Arap mebusların bir bölümü de, Çerkeslerden oluşan hafif süvari alaylarına da yeni bir düzen verilmesi sorununa değindiler. Atılacak her adım, İttihatçıların, özel ordu birlik-lerinin ayrıcalığının ortadan kaldırılması ve bütün Türk ordu-sunu eşit duruma getirme niyetine denk düştüğü için, Ermeni, Rum ve Arap mebusların tavrı mecliste çoğunlukta olan İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlılarından da destek bulacak gibiydi. Ancak İttihatçılar, Çerkesler ve Kürtlerle ilişkilerinin gergin-leşmesinden çekindikleri için başka bir yol seçtiler: Özel birlik-lerin imtiyazlarını kaldırarak aslında onları reforma tâbi etmeyip, aynı prensip içinde onları öncelikle ordu mekanizması

içine aldılar. Osmanlı meclisinin 108. oturumunda Hamidiye Alayları konusu görüşüldü ve İttihatçılar, Ermeni mebusların karşı koymasına aldırmaksızın, meclis çoğunluklarından yararlanarak bu alayların korunması konusunda bir karar çıkardılar.⁹⁴ Hamidiye Alayları sonraları “Kürt Hafif Süvari Alayları” adıyla Türk ordusunun asıl bünyesi içinde yer aldı. Suriye ve Filistin’deki Çerkes muhafız birlikleri gibi, Ermenilerin ikamet ettikleri bölgelerde tutulan ve Çerkeslerden oluşan özel jandarma birlikleri de reforma tâbi tutulmadılar.

İttihatçıların, Çerkes beylerinin hoşuna gitmeyen bir başka iç siyasi eylemi de, 1909 Nisan’ındaki gerici ayaklanmanın ardından Sultan Hamid’i tahttan indirme kararı ve onun haremının ancak bir bölümünü yanında götürmesine izin veren kararnameydi. İttihat ve Terakki hükümeti, padişahın eşlerinin akrabalarına, onları saraydan almalarını teklif etti. *İstanbul* gazetesinin bildirdiğine göre: “Onları almaya gelen -çoğu Çerkes- akrabaların sevinmesi için bir neden yoktu. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu’nda padişah sarayına kız sunmak ‘kârlı bir iş’ sayılmaktaydı. Hem kızlar hem de akrabaları, devrime ve Jön Türklerle beddualar ederek, evlerine dönüyorlardı.”⁹⁵ 1909 yılı sonunda İttihat ve Terakki hükümeti, bütün imparatorluk topraklarında haremi yasakladı. Gerçekte, Çerkesler haremle verdikleri kızları aracılığıyla etkili bağlar ve tanıdıklar edinebildikleri için, haremilerin ortadan kaldırılması, Çerkeslerin imparatorluğun yüksek mevkilerdeki nüfuzuna indirilen büyük bir darbeydi.

Bununla birlikte, sadece Çerkeslerin kalburüstü takımını değil II. Abdülhamid döneminde Ermenilerin taciz edilmesine katılmış ve onların topraklarına ve mal varlıklarına el koymuş alt katmanlardaki Çerkes ahaliyi de kaygılandıran bir başka önemli durum da, Ermenilerden aldıkları toprakları iade etmek zorunda kalmaları ihtimaliydi. Üstelik, Ermeni siyasi partileri,

İttihatçılarla ilişkilerinin geleceği açısından bu sorunun çözümüne büyük önem verdikleri için, daha Jön Türk darbesinin ilk gününden itibaren konuyu gündeme getirmişlerdi. Ermenilerden gasp edilen toprakların iadesi konusu, Ermeni partilerinin gözden geçirdikleri yeni siyasî programlarında da aynı ön seçim heyecanı gibi yankı buldu. *Azatanırt* gazetesi, Ermenilere ait topraklara Kuzey Kafkasyalı muhacirler tarafından el konması konusuna değinerek şöyle yazıyordu: “Bu yerlerde, özellikle de Muş ovası ve çevresinde -Sasun, Hut, Brnaşen ve Polaneg’de-, devlet görevlisi kişiler tarafından sürekli yinelenen yağmaların ve dayanılmaz zorbalıkların yer aldığı kanlı olaylar, baskı ve açlıktan kurtulmak için ıstırap içindeki Ermeni nüfusu çocuklarını alıp kaçmak zorunda bırakmıştı. Bundan yararlanan Çerkesler ve Kürtler Ermeni mülklerinin sahibi oluverdiler. Bundan öte, yerel makamlar Ermenileri göçe mecbur etmek için, Kafkasya’dan gelen Müslüman göçmenleri zorla onların arasına iskân etmekteydiler. Geham,⁹⁶ 4 Temmuz’da İçişleri Bakanına, Muş ovasındaki Vardenis, Arniyar, Drmirt, Aplpuar, Koms, Tehut, Votnçor, Hoçkeltı, Kozak, Yoncalı ve Hamzaçeh köylerine yerleştirilmiş olan göçmen Çerkeslerin oralardan derhal çıkarılması ve Ermenilere hak sahibi oldukları yerlere ayak basma izninin verilmesi için bir dilekçe verdi. Bageş (Bitlis) valisi cevap vermekte hâlâ tereddütlü ve bunca acıya katlanmış yerli çiftçileri memnun etmeye istekli değil.

Geham, Papazyan ile birlikte dün bir kez daha İçişleri Bakanlığı’na gitti. Ermeni mebuslar cumartesi gününe kadar kendilerine bir cevap verilmediği takdirde bu taleplerini meclise taşımak zorunda kalacaklarını bildirdiler.”⁹⁷

Epeyce etkili bir Ermeni siyasî parti olan Daşnaksutyun Çerkes sorunu (1908-1912) konusunda iki taleple öne çıktı. Bunlar, İttihatçılar ve Daşnaksutyun arasındaki görüşmelerde

zaten sürekli gündemde olan konulardı:

“1. Yasa dışı yollardan edinilmiş, talan edilmiş toprakların iade edilmesi ve bu yolla yaratılmış büyük toprak ağalıklarının ortadan kaldırılması.

2. Yerli çiftçilerin talepleri yerine getirilene dek ve gerçekten müsait kamu alanları bulunmadan göçmenlerin yerleştirilmesi ve halihazırda yerleştirilmiş olanların da, çıkarılıp yeterli miktarda gerçek boş toprakların bulunduğu yerlere gönderilmeleri.”⁹⁸

Toprak sorunu, II. Abdülhamid döneminde Rusya'ya göç eden Ermenilerin, 1908-1910 yılları arasında topraklarının kendilerine iade edilmesi şartıyla anayurtlarına geri dönmek istemeleri ardından iyice şiddetlendi. 1909 Ocak ayında, Adilcevaz ve Erciş köylerinden birkaç bin Ermeni ailesi dönüş yapıp yapamayacaklarını ve topraklarının kendilerine iade edilip edilmeyeceğini öğrenmek üzere mebuslarını Van'a yolladılar. Valinin cevabı olumluydu.⁹⁹

1908-1910 yıllarında Ermeni siyasi partilerine destek vermekte menfaati olan İttihatçılar, Ermeniler ve göçmen Çerkesler arasında toprak sorunuyla ilgili bir dizi tartışmaya adilâne çözüm getirme niyetlerini ifade ediyorlardı. Bazı olaylarda, topraklar yasal sahiplerine iade edilmişti. 11 Aralık 1909 tarihinde, İçişleri Bakanlığı'ndan Ermenilerin yaşadığı valiliklere, “Despotizm döneminde göçmen Müslümanlarımıza devredilmiş olan Rusya'ya göçmüş Ermenilerin toprakları ve evleri önceki sahiplerine iade edilmelidir; Müslüman göçmenleri de başka bir yolla iskân edip tatmin etmeniz gerekecektir” diyen bir telgraf yollanmıştı.¹⁰⁰ 1909'un Kasım ayında, göç etmiş Ermenilere ait muazzam toprak alanlarını sahiplenen Kürt şeyhi Hüseyin Paşa tutuklandı ve Erzincan'a sevk edildi. Elinden alınan bütün topraklar yasal sahiplerine iade edildi.¹⁰¹ 1909 Aralık ayı başın-

da Varto köyündeki Çerkes göçmenlerin hepsi boşaltıldı. Bu Çerkes göçmenler bir mektupla valiye başvurdular: “Evlerimizin ilk sahipleri olan ve Rusya’dan dönen Ermeniler ile kasaba Ermenileri onları elimizden almakta, bizler ise açıkta, gökyüzünün altında kalmaktayız. Size yalvarırız, ya öldürülmemizi ya da bize bir yer gösterilmesini emrediniz.”¹⁰² Ancak toprak davaları her zaman barış içinde hallolmuyordu, çoğunlukla kanlı çatışmalara dönüşüyordu. Hükümet olayların çoğuna hiç müdahale etmezdi. 1909 Ocak ayında Muş sancağına bağlı Yoncalı köyünde Ermeniler ve göçmen Çerkesler arasında çıkan bir çatışma sonucunda her iki taraftan pek çok yaralanan olmuştu.¹⁰³

Ancak 1910 yılından itibaren, İttihatçıların Ermeni siyasi partilerinin adalet taleplerini karşılama ve toprakların yasal sahiplerine iade edilmesi siyasetinde köklü bir kırılma gözlenmektedir. 1910’dan sonra toprakların ve II. Abdülhamid döneminde el konulan mülklerin iadesi gibi olaylara ait kayıt yoktur. Tersine İttihatçılar açıkça, II. Abdülhamid’in Ermeni vilayetlerindeki Ermeni etnisitesinin her anlamda baskı altına alınması siyasetine geri dönmüşlerdi. 1910 yılında Erzurum’daki Rus Konsolosu Ştritter’in de yazmış olduğu gibi: “Ermenilerin, Kürtler ve Türklerle toprak ilişkileri, Ermenilerin sürekli şikâyetine neden olmaktadır. Başlarda anayasaya göre onlara topraklarını iade eden Jön Türk hükümeti de, şimdilerde bunu her anlamda geri almaya uğraşmaktadır. Eski rejim sırasında olanlar, köylülerden tahıl haracı alınması gibi çeşitli baskılar tekrar su yüzüne çıkmak üzeredir.”¹⁰⁴

Çerkes sorunu karşısında Ermeni siyasi partileri ile İttihatçıların engele takıldığı bir başka nokta da, Ermeni siyasi partilerinin Çerkes ve Kürtlerin silahlanmasına karşı çıkmalarıydı. 1909 yılında Daşnaklarla İttihatçıların işbirliği ve ittifak için görüş alışverişinde bulundukları dönemde, Daşnaklar Kürt ve

Çerkes aşiretlerinin silahtan arındırılması ya da hayatlarını ve mallarını onların saldırılarından korumak üzere Ermenilere silah taşıma hakkının verilmesi gerektiğini ileri sürdüler ve adları daha sonra sunulacak olan suçluların, Ermenilerin yaşadığı bölgelerden uzaklaştırılmasını talep ettiler.¹⁰⁵ Bu görüşmelerin ardından, İttihatçılar, Daşnaklarla 1911 yılında yeni bir ittifaka girecekleri için, bu istekleri kabul etmek zorunda kaldılar. 1912'deki meclis seçimlerinde Daşnaklar İttihatçılarla aynı bloktaydı.

II. Abdülhamid ile İttihatçıların izlediği millî siyasette fazla bir fark olmadığını algılayan Çerkesler, çekincelerinden sıyrıldılar ve İttihat ve Terakki hükümetini etkin olarak desteklemeye başladılar. Sonuçta imparatorluk yapısı içinde Çerkeslerin oynadığı rol, İttihatçılar döneminde daha da gelişti. Çerkesler, Osmanlı İmparatorluğu'nun millî politikasının değişmez olduğunu asıl olarak, 1909 yılındaki Adana olayları sonucunda iyice kavradılar. Bunun ardından Çerkesler ve İttihatçıların ilişkilerinde iyice hareketlenme gözlenir. Jön Türk darbesinin, Türkiye'deki Kuzey Kafkas cemaatinin tarihinde "Altın Çağ"ın başlangıcı olarak adlandırılması da boşuna değildir. Tarihçi Lowell Bezanis'in de vurguladığı gibi: "İttihatçıların iktidar dönemi Türkiye'de yaşayan Kuzey Kafkasyalıların en dinamik gelişme dönemi olmuştur. Bu süre içinde bir dizi sosyal ve siyasî Kuzey Kafkasya örgütü kurulmuştur. Bunların en önemlisi 'Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti'dir."¹⁰⁶

Hem Jön Türk oluşumunun çeşitli kademelerinde hem de hükümette önemli mevkiler işgal eden Çerkeslerin sayısı az değildi. Bunlardan, Talât Paşa kabinesinde İçişleri Bakanı olan İsmail Canpolat, İttihatçıların ünlü simalarından Hüseyin Tosun, Hüseyin Kadri, Zekeriya Zihni, Eşref Sencer Kuşçubaşı, Selim Sami, Hasan Vasfi, Ömer Naci, Aziz Mısri, İbrahim Süreyya,

Mümtaz, Yakup Cemil, Yenibahçeli Şükrü ve kardeşi Nail vb. gibi daha birçoklarının adı verilebilir.¹⁰⁷

Hattâ İttihat ve Terakki içinde Çerkeslerin önemli işlev gördüğü gizli bir örgütlenme vardı. Bu örgüt “Fedaî Cemiyeti” olarak adlandırılıyordu ve İttihat düşmanlarını bertaraf etmeye yarıyordu. Örneğin, Nisan 1909’dan Temmuz 1911’e dek “Fedaî”lerin merkez komitesinin kararıyla, üç muhalif gazetenin başyazarları Hasan Fehmi Bey, Ahmet Samim Bey ve Zeki Bey’in öldürülmesi planlanmış ve gerçekleştirilmişti. Polis katil olarak iki Çerkes’i yakalamayı başarmıştı: Nâzım ve Ahmet. Anılan olayların görgü şahidi Mustafa Turan’ın dediğine göre: “Bakırköy’de Zeki Bey’i öldürenler, cemiyetin fedaîleriydiler.”¹⁰⁸

Fedaî Cemiyeti büyük bir etkiye sahipti ve İttihat ve Terakki Merkez Komitesinin iktidarını sağlamlaştıran güçlü bir manivelaydı. Türkiye’de “gizli devlet” oluşumu üzerinde çalışan Suat Parlar, Fedaî Cemiyeti’nin güç ve etkisini şu duruma bağlamaktadır: “İttihat ve Terakki, masonluğun dinsel mistisizmine ve jakoben milliyetçiliğin sert metotlarının değişmez sabit biçimlerine dayanıyordu. Hükümet, terörist Fedaî Cemiyeti’ni bu temelde kullandığında örgüte güç ve etki kazandırıyordu.”¹⁰⁹

II. Abdülhamid dönemi ile karşılaştırıldığında İttihat ve Terakki yönetiminin bir dizi farklı özelliği ortaya çıkar. Aslında Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu’nda daha da faal olmalarının başlıca dayanağı olan liberalizasyon ile avrupaî eşitlik ve özgürlük ilkelerinin biçimsel olarak ilân edilmesi bunlardan en önemli olanlarıdır. Jön Türklerin imparatorluğun liberalizasyonu ve avrupalılaştırılması genel politikalarının kapsamı içinde Çerkeslere yönelik olanlar aşağıdaki özellik ve imtiyazlarla ayırt edilebilir:

1) Çerkes topluluğu içindeki kültürel-aydınlanmacı eğilimin

canlandırılması ve imparatorluk içindeki Çerkeslerin kültür düzeyinin yükseltilmesini amaçlayan, Türkçe ve batı dillerinde yayınlar yapan kültürel-aydınlanmacı cemiyetlerin kurulması. Çerkes alfabesinin çıkarılması için ilk girişim;

2) Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti ve Şimali Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi gibi siyasî Çerkes cemiyetleri ve derneklerinin ortaya çıkışı;

3) Çerkeslerin, İttihat'ın iç yapısında, kontrgerilla ve Teşkilât-ı Mahsusa gibi özel birimlerdeki rollerinin güçlendirilmesi;

4) Çerkeslerin Balkan savaşlarında ve ardından Rumların oradan ve Küçük Asya sahil bölgelerinden sürülmesindeki etkin rolleri;

5) Kafkaslardan Balkanlara göç vektörünün değişmesi;

6) Ordudaki Çerkes etkisinin çapının büyümesi ve Çerkeslerin ordudaki konumlarının güçlenmesi.

İttihatçılar döneminde bütün Savunma Bakanları Çerkeslerden çıkmıştı. (Tek istisna [1913-1918] Enver Paşa'dır.) Türkiye'de, 1909-1911 yıllarında Çerkes Mahmut Paşa'nın fiili diktatörlüğü yaşanmıştı. Türk ordusu içinde Çerkes faktörünün ne denli ciddi olduğu, ilk kez 1913 yılının Ocak ayında, Çatalca ordu karargâhındaki Çerkesler arasında, yurttaşları Savunma Bakanı Nâzım Paşa'nın öldürülmesi üzerine çıkan çalkantılarda ortaya çıkmıştı.

Kuzey Kafkas halklarının toplu olarak Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmesinden 1908 Jön Türk darbesine dek Çerkes topluluğunun tek bir cemiyeti vardı: 1841 yılında İstanbul'da kurulmuş olan Çerkes Komitesi.

Ülkede İttihat ve Terakki yönetimi kurulduktan sonra, Jön Türk siyasetinin bir başka sonucu da Türk olmayan halkların siyasî örgütlerinin, Kürt, Arnavut, Çerkes kulüplerinin kurulması, Türkçe ve imparatorlukta konuşulan başka dillerde gazete

ve dergilerin yayımlanması olmuştur.¹¹⁰ Bu sırada birçok siyasi-toplumsal ve kültürel-aydınlanmacı Çerkes dernekleri kuruldu. Bunlar kendi gazete ve dergilerini çıkarıyorlardı. Türkiye'deki Kuzey Kafkas diasporasına ilişkin olarak vurgulanması gereken, bu topluluğun, siyasi-toplumsal ve kültürel-aydınlanmacı yaklaşımlarının birbirinin aynı olduğudur. Bunun sonucunda siyasi-toplumsal oluşumlar aydınlanma sorunsalına ilişkin hedefler ediniyorlardı. Kültürel amaç güden birçokları ise, aynı biçimde baskı altında kalınca, sonraları İttihatçıların yayımlamacı faal iç siyasetini uygulamaya yönelerek, siyasi örgütlere dönüşmüşlerdi. 1910-12 yıllarında Türkiye'de, aynı zamanda "Muhacir Komisyonu" olarak adlandırılan bir Abaza-Çerkes Komitesi kuruldu.¹¹¹ Bu komisyon başlarda kültürel-aydınlanmacı yapıda sorunlarla uğraşıyordu: alfabe ve okuma-yazma kitaplarının hazırlanması, Kuzey Kafkasya kavimlerinin imparatorluk topraklarında iskânının incelenmesi, millî oyunların organizasyonu... Ancak sonraları bu kuruluş Kafkasya'da İttihat'ın siyasetini güden bir siyasal organa dönüştü.¹¹²

Türkiye'deki bütün Çerkes örgütleri içinde en önemlisi, 1908 Ağustos ayında İstanbul'da kurulan Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti'ydi. Bu cemiyetin başkanlığına Mareşal Fuad Paşa seçilmişti. Cemiyetin resmî açılış tarihi, Osmanlı Meclisinin açılışı ile aynı güne (5 Aralık 1908) denk gelmişti. Bu cemaatin 15 Çerkes'ten oluşturduğu bir bölük süvari, Kafkas cepkenleri içinde, II. Abdülhamid'e tören sırasında, gidiş gelişlerinde ve meclis açılış törenlerinde refakat ediyordu.¹¹³ Cemiyet tüzüğü'nün ilk maddesine göre: "Çerkes Teavun Cemiyeti, Çerkeslere kültür ve bilgi vermek, Çerkesler arasında ticareti desteklemek ve işlenecek toprak tahsisini sağlamak gibi amaçlara, aynı zamanda da anayasal yönetimin, danışma ilkesi ve temel yasaların korunmasına hizmet için kurulmuştur".¹¹⁴ Cemiyet

hedef olarak kültürel-aydınlanmacı amaçlar edinmiş, bir dizi okul kitabı ve alfabe yayımlamıştı. Şemseddin Tleseruk Paşa (1855-1917), Çerkes alfabesinin hazırlanması ile ilgileniyordu ve 81 harf ve işaretten oluşan bir alfabe projesi öneriyordu. Ancak cemiyetin dil ve alfabe komisyonu Çerkes alfabesi için 42 harf öngören bir proje üzerinde duruyordu.¹¹⁵ Cemiyet tarafından hazırlanan alfabenin son şekli 38 harften oluşuyordu ve 1919 yılında basılmıştı.¹¹⁶

1911 yılında Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti, ilk Çerkes gazetesi olan *Guaze*'yi Türkçe ve Kabartay dilinde (Arapça alfabe ile yazılan) yayımlamaya başladı. Redaktörü Mehmet Şemseddin Paşa'ydı. Cemiyetin zengin kütüphanesinin yaratılması ve Türkiye'de Adige dilinde kitap yayımlama girişimi de Mehmet Şemseddin Paşa'nın adıyla anılır.¹¹⁷ 1911 yılında anadilde eğitim veren ilk Çerkes okulu, "Özel Çerkes Örnek Okulu" adı altında yine bu cemiyet tarafından kurulmuştu.¹¹⁸ Bu okul yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli şehirlerinde şube açmakla kalmamış, Kuzey Kafkasya'da da bir şube açmıştı.¹¹⁹

Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti, kültürel-aydınlanmacı hedeflerin yanı sıra siyasi amaçlar da güdüyordu: Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Çerkesleri etrafında toplayarak, onlar adına söz sahibi olan ve onların çıkarlarını temsil eden tek örgüt vasfına ulaşıp Jön Türk hareketinin kararlarını Çerkesler arasında hayata geçirmek. İttihat ve Terakki, dış siyaset alanında, cemiyet aracılığıyla Kuzey Kafkasya'yı da etkisi altına almayı hedefliyordu.

Daha kurulduğu andan itibaren cemiyet İttihat ve Terakki ile sıkı ilişki içine girdi. 1909 Nisan ayında İstanbul'da gerici isyan patladığında Çerkes süvarilerinin ve saray alaylarının II. Abdülhamid'e sadık piyade neferlerine katılmamış olmalarında

Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti'nin rolü önemliydi. Cemiyet, aynı zamanda, 17 Nisan 1909'da kurulan, partilerarası bir örgüt olan ve bütün II. Abdülhamid karşıtı güçleri birleştirerek İstanbul'a doğru yönelen Jön Türklerin "Hareket Ordusu"nun zafere ulaşmasını amaçlayan çalışmalarına da katılıyordu. Osmanlı İttihat Komitesi'nin üyeleri, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ermeni siyasî partisi Daşnaksutyun, Ahrar Partisi, Arnavut kulübü "Baskın", Kürt Yardımlaşma Kulübü, Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti ve Bulgar kulübünden oluşuyordu.¹²⁰ İttihat ve Terakki iktidarı kurulunca "Osmanlı İttihat Komitesi" de dağıldı. Bu komisyonun işlevi, ancak Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer halkların kurduğu örgütlerle dayanışma içine girdiğinde görüldü. Gerici isyan bastırıldığında Çerkes örgütü ilişkilerini sadece Jön Türk kulüpleri ve İttihat Merkez Komitesi ile sürdürdü. 1914 yılında Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti ve Muhacir Komisyonu temel alınarak, Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi adıyla bir siyasî örgüt kuruldu. Bu cemiyetin İttihat ve Terakki hükümeti ile bağları sıkıydı ve Kafkasya'nın fethedilmesi için, oralarda Jön Türk siyasetinin hayata geçirilmesine yardımcı olacaktı.¹²¹

Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti'nin kurulmasının ardından bir başka Çerkes örgütü daha kurulmuştu: Çerkes Kadınları Teavun Cemiyeti. Türk tarihçi Tarık Zafer Tunaya'nın da belirttiği gibi: "Çerkeslerin kurduğu her birlik bağımsızlık ya da özyönetim taraftarı değildi ve sadece Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çerkeslerin refahlarını iyileştirme amacını hedefliyordu."¹²²

Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi örgütü, yukarıda anılan Çerkes kuruluşlarından farklı olarak, daha kurulduğu ilk andan itibaren kendini İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dış siyasetteki eylemlerini Kuzey Kafkasya'da hayata geçirmek

üzere oluşturulmuş bir örgüt gibi gördü. Bu nedenle de Türkiye'deki muhacirlerin sorunlarıyla ilgilenmiyor, tüm dikkatini Kafkasya'da yapılacak propagandaya hasrediyordu. Bu örgütün etkinliği doğrudan doğruya pantürkist politikaya ve Kuzey Kafkasya'nın, Rusya ile "Turan" ülkesi arasında bir engele dönüştürülmesi fikrine bağlıydı.

Daha 1908 devriminden önce Jön Türkler Kafkasya'daki devrimci örgütler ve Müslüman güçlerle ilişkiye geçmişlerdi. Bu nedenle gerekli durumlarda panislamist sloganları da kullandılar. Paris'teki Jön Türk Merkezinin Başkanı Ahmet Rıza'nın Kafkas Müslümanlarına hitaben yazdığı 25 Mart 1906 tarihli mektupta Rusya Müslümanları, İttihat'a katılmaya ve "Rusya'nın zalim yönetimi"ne karşı ortak savaşa çağrılıyordu.¹²³ Bu mektubunda, "Düşmanımız ve Rus boyunduruğundan kurtuluş yolumuzun önündeki en büyük engel olan Ermenilerin zayıf düşürülmesi için düzgün bir program üzerinde çalışın" emrinin verilmiş olması oldukça dikkat çekicidir.¹²⁴ Bu mektup, İttihat'ın daha başlangıç evrelerindeki çalışmalarında panislamist sloganlara yabancı olmadığını göstergelerinden biridir. İttihat ve Terakki döneminde panislamist propaganda sadece yaygınlık kazanmakla kalmadı, panislamizmin kendisi de daha saldırgan bir yön edindi. Batılı büyük güçlerin bakış açısına göre, Jön Türklerin panislamizmi iki nedenden dolayı daha da tehlikeli sayılıyordu. 1) Jön Türklerin panislamizmi pantürkist fikirlerle iç içeydi ve bu iki görüş birbirini tamamlamaktaydı; 2) Başlangıç evrelerinde Jön Türkler, millî kurtuluşçu bir nitelik atfederek panislamizmi reforma tâbi tutmayı denediler. Boyunduruk altındaki Müslüman halkların gözünde Jön Türklerin panislamizmi daha cazipti. İstanbul'daki Rus Konsolosu Çarıkov'un yazdığı gibi, "Abdülhamid'in teşvik ettiği dinsel panislamizden farklı olarak, Jön Türk propagan-

dasının fanatizmi dinî değildir ve siyasî-özgürlükçü bir karakter taşır".¹²⁵

İttihat ve Terakki hükümeti Türkiye’de yayımlanmakta olan panislamist yayınların bir bölümünün sayısını arttırmıştı. İstanbul’da panislamist doğrultuda *İriad* gazetesi, *Sırat-ı Müstahkim*, *Tearuf-ul Müslimin* ve *Hikmet* dergileri gibi yayın organları çıkıyordu.¹²⁶ 1910 Ekim’inde Selânik’te yapılan İttihat ve Terakki III. Kongresi’nde söz alan meclis grup başkanı Halil Bey konuşmasında, özellikle, “Biz Müslüman halklar üzerinde yarattığımız çekimin daha da kökleşmesini sağlamalıyız, büyük güçler ne derse desin, bu bize büyük siyasî kâr getirecektir” diyordu.¹²⁷ Buharalı 12 kişilik bir grup, onun bu sözlerini tasdik edercesine İttihat ve Terakki kongresinde hazır bulunuyordu.¹²⁸ Bu arada gizli ajanların sayısı da epeyce çoğalmıştı ve aralarında Çerkesler az değildi. İran’daki panislamist ve pantürkist propaganda Naci Bey, Sadık Bey ve Nafid Beyler tarafından yürütülüyordu.¹²⁹ Bunun dışında Kuzey Kafkas diasporasının Kafkasya’da bulunan itibarlı akrabaları ile ilişkileri de Jön Türkler tarafından etkin olarak kullanılıyordu. Suhum kenti başyöneticisi Tavdgeridze de, Türkiye’deki akrabaları kanalıyla Jön Türkler tarafından angaje edilmişti.¹³⁰

İttihat’ın 1911’deki kurultayının, pantürkizm doktrininin benimsenmesi ve İttihatçıların “Çerkes politikası” açısından büyük önemi vardır. Bu kurultayın gizli sonuç belgelerinde, Müslümanların yaşadığı bütün ülkelerde, özellikle de Rusya’da ve İran’da İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin şubelerinin açılmasına özel bir önem atfediliyordu. Rusya Müslümanları, Rus askerler arasında devrimin propagandasını yürütmeye teşvik edilmeliydiler.¹³¹ Komitenin halihazırda Kafkasya’da ve Türkistan’da 8 şube açmayı başarmış olması memnuniyetle karşılanan bir

durumdu.¹³² İttihat ve Terakki IV. Kongresi'nin ardından ülkede pantürkist örgütlerin gelişimi hız kazandı. Bunların denetimini İttihat ve Terakki Merkez Komitesi yapıyordu, daha doğrusu denetim iki merkez üyesinin elindeydi: Ziya Gökalp ve Doktor Nâzım. 1912'de kurulan "İttihad-ı İslâm" örgütü bu amaçla kurulan örgütlere bir örnektir.¹³³

Pantürkist fikirlerin propagandasında Kuzey Kafkasya kökenli iki yazarın belirgin rolü olmuştur: Ömer Seyfeddin ve Ahmet Mithad. Ahmet Mithad, aynı zamanda "Türk Derneği"nin de kurucusuydu (8 Ocak 1908). 31 Mayıs 1911'de Ziya Gökalp'le birlikte "Türk Yurdu Cemiyetleri"ni kuran yine oydu.¹³⁴

1914 yılında İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'nin olağanüstü kararı ve İttihat hükümetinin emriyle Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi kuruldu. Bu kuruluşun üyelerinden biri olan General Mustafa Butbay, anılarında şunları naklediyor: "Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi İttihat hükümetinden ve özellikle de Enver Paşa'dan maddî yardım alıyordu. Bu nedenle yeni üye kaydı çok gizli yürütülüyor ve ancak İttihat'ın güvenini kazananlar üye olabiliyordu. Bu özgül kuruluş, Türkiye'de Kafkas politikasıyla ilgilenilen bir odaktı ve bu ilgi milliyetçiydi. Bunun dışında başka bir amaç olsa da, bu, ikinci planda kalırdı. Örgüt Enver ve Talât Paşaların yönetimi altındaydı. Bu paşalardan birinin islâmcı diğercinin ise milliyetçi olduğu düşünüldüğünde, Kafkasya Cemiyeti'nin gerçekte bu iki davayı birleştirdiği yargısına varılabilir!"¹³⁵

Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi'nin üyeleri arasında Türkiye'nin tanınmış simalarından Met İzzet Paşa, İçişleri Bakanı İsmail Canpolat, Hüseyin Tosun, Fuad Paşa gibi isimler vardı.¹³⁶ Örgütün amaçları, Kuzey Kafkasyalı dağlılar arasında propaganda faaliyeti yürütmek, Rus ordusu bünyesinde isyan

çıkarmak ve Kuzey Kafkasya'yı Rusya ile Türkiye arasında bir tampon bölgeye çevirmektir. Cemiyet içinde, bu amaçla, Kafkasya'ya müdahale edecek özel birimler oluşturuluyordu.¹³⁷ Erzurum'da bulunan 9. Ordu Komutanlığı Kurmayı, cemiyete yardımcı olmak maksadıyla, Kafkasya'ya ve Kafkas ötesine gönderilmek üzere 100 kişilik bir casus ağı oluşturmuştu.¹³⁸ Kafkas Cemiyeti, ayrıca, Teşkilât-ı Mahsusa'nın doğu vilayetlerindeki birimleriyle sıkı bir dayanışma içindeydi.

Şimali Kafkasya Cemiyet-i Siyasiyesi 1914 savaşının başlarında Acaristan'da bir ayaklanma başlatabildi. Ancak başarısı bununla kaldı. Cemiyet, 1917 yılında Kafkasya'daki (Tiflis, Aşbaba, Beyzade, Sulaver, Markuz ve Kutuz'daki) Çerkes önderleriyle isyan çıkarma konusunda faal bir yazışma yürütüyordu.¹³⁹ Bu amaçla, Türk ordusunda subay olan Çerkeslerden Hasan Bey, Yüzbaşı Küçük Ali Bey, Rıza Abati, Murat Hasan ve Bekir Şapsı Kafkasya'ya gönderilmişti.¹⁴⁰

Kuzey Kafkasya'da topyekûn isyan hazırlığı, 1 Ağustos 1917'de Berlin'de yapılan gizli bir toplantıda tartışıldı. Alman tarafını, Alman Dışişleri Bakanı Kulman, Gelferich, Türk tarafını ise İttihat ve Terakki Merkez Komitesinden Doktor Nâzım, Ziya Gökalp ve Enver Paşa'nın özel sekreteri Seyfeddin Bey temsil ettiler. Bu toplantıda yalnızca, Çerkes kökenli yeni ajanların, isyan hazırlamak ve Rusya ordu birliklerinde propaganda yapmak üzere Kafkasya'ya gönderilmesi kararı alındı.¹⁴¹ Rus istihbarat örgütünün verilerine göre, sadece 1917 yılının Ağustos başında Kafkasya'ya, Dağıstan'dan İbrahim Ramil, Kramyatılardan Hoca Osman, Bablum'dan Ali Rıza, Kars'tan Mevlud ve daha birçokları ajan olarak gönderilmişti. Bu arada ajanların, yapacakları propagandayı, güçlü devletlerce kabul edilen, halkların kendi kendilerini yönetme hakkına dayandırmaları gerekiyordu.¹⁴² İttihat ve Terakki Merkez Komitesi ve

İçişleri Bakanlığı'nın aldığı ortak karar uyarınca, 1917'de Kafkasya İstiklâl Komitesi kurulmuştu.¹⁴³

Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasiyesi, Türkiye'nin Kafkasya ve Kafkasya ötesi taarruzuna faal bir biçimde katılmıştı. Mustafa Butbay'ın yazdığı gibi: "Türk hükümeti, ileride Kuzey Kafkasya'da, Rusya ve Türkiye arasında bir koruma duvarı oluşturacak olan bir islâmi hükümet kurdurma siyasetini yerinde buluyordu. Bakû'de, Azerbaycan hükümeti bu amaçla kurulmuştu. Met İzzet Paşa kumandasındaki bir Türk birliği kuzeye doğru ilerledi. Türkiye bu ilerleyiş ile, Dağlı hükümetinin kurulması için yardımda bulunacağını dağlılara göstermek istemişti."¹⁴⁴

Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasiyesi Rusya göçmenleriyle, bu arada Bolşeviklerle de ilişkiler kurdu. Türk kaynaklarının da teyit ettiği gibi, cemaat üyelerinden Aziz Meker, Viyana ve Berlin'de Rus Bolşevikleriyle, bu arada Lenin ile de bir araya geliyor ve onunla Kafkas sorunlarını görüşüyordu.¹⁴⁵

Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasiyesi çalışmalarını Mondros Mütarekesi'ne kadar sürdürdü ve İtilaf kuvvetleri İstanbul'a girdikten sonra, İttihat'ın birimi sayılarak İngiliz Kumandanlığı tarafından dağıtıldı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin işleyiş mekanizmasında Çerkeslerin rollerinin güçlenmesi, onların sadece ordudaki etkileri ve Fedai Örgütü'ne bağlı değildir. Bu, aynı zamanda Hareket Ordusu Kumandanı, Savunma Bakanı ve Üçüncü Ordu Müfettişi sıfatıyla, üç yıl boyunca askerî alanda imparatorluğun mutlak diktatörü olan hemşehrileri Mahmut Şevket Paşa'nın şahsında buldukları etkin himaye sayesinde.¹⁴⁶ Gerçekten de 1909-1911 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahmut Şevket Paşa düzeyinde bir başka siyasî etkinlik adamı yoktu. Politikada etkin olduğu kadar, iktidarın tüm kumanda yetkisini

kendinde topladığı için bazı tarihçilerin “askerî diktatörü” saydıkları Osmanlı İmparatorluğu’nu 1911 yılına kadar tek başına yönetmişti. Çerkes subaylar, yüksek makamdaki bu hemşchri-lerinin himayesi sayesinde, kariyerlerinde hızla yükseliyorlardı.

Mahmut Şevket Paşa 1856 yılında Bağdat’ta doğdu. Ataları Kafkasya’dan göç etmişlerdi ve Çeçen asıllıydılar.¹⁴⁷ Babası Basra’da mutasarrıftı, sonraları ise Mahmut Şevket’in askerî okulu bitirdiği İstanbul’a taşınacaktı. Mahmut Şevket 1883’te Askerî Akademiden mezun oldu. Bu sırada Osmanlı ordusunun reformu için İstanbul’a gelmiş olan Alman Generali von der Goltz’un öğrencilerinden biri oldu ve Almanya’da on yıl süreyle çeşitli askerî okullarda öğrenim gördü.

Mahmut Şevket Paşa, Almanya’dan döndükten sonra Mısır, Hicaz, Girit ve Arnavutluk’taki ordu birliklerine kumanda etti. 23 Temmuz 1908’deki Jön Türk darbesine katıldı. Zamanından önce usulsüz edinilen rütbelerin iadesi konusundaki emre uydu ve gönüllü olarak müşir unvanından vazgeçerek başkalarına örnek oldu. 31 Mart 1909 olaylarından sonra Mahmut Şevket Paşa, Selânik’teki Hareket Ordusu’nun başına geçti ve İstanbul’a yürüyüşün başını çekti. Devrik Sultan II. Abdülhamid’in Selânik’e sürgün edilmesi de Mahmut Şevket Paşa’nın işiydi.¹⁴⁸ İsyanın bastırılmasından sonra Hareket Ordusu dağıtılmadı ve İstanbul’daki askerî konumu 1911’e kadar aynen devam etti. Mahmut Şevket Paşa da, başkent in askerî kumandanı ilân edildi. Aynı zamanda, Hakkı Paşa kabinesinde Savunma Bakanlığı’na da getirilmişti. Mahmut Şevket Paşa’nın gücü, Savunma Bakanlığı, başkomutanlık ve Avrupa Türkiyesi’nin üç ordunun başmüfettişliğinde edindiği hakları bir arada kullandığı için, mutlaklaşmıştı.¹⁴⁹ Konumundan memnun olan Mahmut Şevket Paşa, 1910’da kendisine teklif edilen sadrazamlık görevini reddetti. Zaten başvezir, önceden onunla gözden geçirmeden hiçbir

önemli karar almazdı.¹⁵⁰ Bunun da ötesinde, örneğin 1910 yılında Talât ile zıtlaşması, Talât'ın, Makedonya'daki başlıca İttihat kulüplerinin Mahmut Şevket Paşa'nın tarafını tutacaklarını anlaması ve onunla ilişkisini bileyerek İttihat ve Terakki Merkez Komitesinde kendi durumunu zayıflatmayı göze alamayıp İçişleri Bakanlığı görevinden istifa etmek zorunda kalmasıyla sonuçlandı.¹⁵¹

İttihatçıların Selânik grubu, Savunma bakanının görevden alınması için, orduda zor kullanımı konusunda yararlanmak zorunda kaldı. Bu, bir anda bütün İttihat ve Terakki teşkilâtına yansıdı ve Savunma bakanının sorgulayıcı hitap tarzıyla tüm hükümete vekilliğini dayatmasından rahatsız olan mecliste, Mahmut Şevket Paşa'nın durumunu zayıflattı. Bu nedenle muhalefet de, İttihat iktidarının köşetaşlarından saydığı Savunma Bakanı Mahmut Şevket Paşa'nın emekli edilmesinde ısrarlıydı. Onun uzaklaştırılmasıyla İttihatçıların öncelikle orduda ve hükümetteki konumunu zayıflatacaklardı. Hasan Amca, Mahmut Şevket Paşa'nın çekilme kararını, İttihat ve Terakki Merkez Komitesinin baskısı ile vermiş olduğunu yazıyor. Merkez Komite, istifasının, ordu levazım görevlerinde zor kullanımı konusundaki soruşturmanın meclis gündeminden kalkmasına yardımcı olacağına dair onu ikna etmişti.¹⁵² Ancak görünen gerçek şu ki, Mahmut Şevket Paşa'nın görevden alınmasının asıl nedeni, orduda, İttihatçıların izledikleri iç ve dış politikalar-
dan kaynaklanan ve giderek büyüyen hoşnutsuzluktur.¹⁵³ Mahmut Şevket'in alınmasının ardından Savunma Bakanlığı görevine, Türk ordusunda çok popüler olan bir başka Çerkes, Nâzım Paşa atandı.¹⁵⁴ İlk Balkan Savaşı'nda (1912) Osmanlı ordusunun İtilaf ordularını Çatalca hattında durdurabilmesinde Nâzım Paşa'nın etkisi kesindir. Nâzım Paşa, geri çekilmekte olan Türk ordularına ateş emri vererek ve askerlerin gözü

önünde eline geçirdiği bastonla cepheden kaçan subayları döve-
rek savunma hattına bizzat öncülük etmişti.¹⁵⁵ Nâzım Paşa, İtti-
hat konusunda, bu kuruluşun bir daha iktidara gelmesini engel-
leyecek sert önlemler alınmasına yönelik konuşmalar yapardı.¹⁵⁶
İttihat liderleri Edirne'nin düşman eline geçmesinden yararlanarak hükümeti devirmeye kalkıştıklarında (10 Ocak 1913),
Enver ve Talât'ın yanı sıra içeri dalan Çerkes asıllı genç bir
subay, Yakup Cemil, Nâzım Paşa'yı bu yüzden öldürmüştü.

Sevdikleri Savunma bakanının öldürülmesi orduda, özellikle
de Çerkesler arasında infial uyandırmıştı. Çerkeslerin Çatalca'-
daki birliklerinde yaşanan çalkantı, İttihatçılara, ilk kez
Çerkeslerin ordudaki etkisinin ne denli ciddî olduğunu göster-
mişti. Ordu içindeki Çerkeslerin bu hoşnutsuzluğu, 16 Ocak
1913'te, Rus gazetesi *Novoe Vremya* (Yeni Zaman)'da, özel
muhabirin kaleminden şöyle yayımlanmıştı: "Bazı bilgilere
göre, Osmanlı ordusunda görevli çok sayıda Çerkes, yine kendi-
leri gibi Çerkes kökenli olan Nâzım Paşa'nın öldürülmesinde
parmağı olan herkesten intikam alacaklarına bir ağızdan yemin
ettiler. Çatalca'da konuşlanan birliklerde, iktidar değişikliği ve
Nâzım Paşa'nın öldürülmesi konusunda başkentten ulaşan
haberlerin etkisiyle İttihat ve Terakki yandaşları ile karşıtları
arasında çatışmalar alevlendi. Her iki taraftan çok sayıda kayıp
var. Sadece İstanbul'a gönderilen yaralıların sayısı 45 kişiyi bul-
maktadır."¹⁵⁷ Çatalca'daki birliklerden İstanbul'a gelen ve ken-
disi de Çerkes olan Ahmet İzzet Paşa,¹⁵⁸ ordunun, Nâzım Paşa'-
nın öldürülmesi işine bulaşmış olan Enver'in ve yandaşlarının
askerî mahkemeye verilme talebini İttihat ve Terakki Cemi-
yeti'ne iletti.¹⁵⁹ Hükümetin buna cevap olarak, Çatalca ve
Gelibolu'da hareket halindeki orduda bulunan Nâzım Paşa yan-
daşı subayların tutuklanması için emir vermesi, ordu birlik-
lerindeki hoşnutsuzluğu daha da arttırdı.¹⁶⁰ İçişleri Bakanlığı da,

aynı sırada, cezalandırmakla tehdit ederek, ordu mensuplarının tutuklanması ve yüksek ve alt rütbede yeni tayinler hakkında herhangi bir şey yazılıp basılmasını yasakladı.¹⁶¹ Hareket Ordusu'nda durum o kadar kötüleşmişti ki, Enver Paşa, Çatalca'da konuşlanmış birliklere doğru yola çıkarak mevzilerin başına bizzat geçme kararı verdi. Ancak daha birliklere ulaşmadan, geçici olarak ordu komutanlığı görevinde bulunan Abuk Ahmet Paşa ve Garnizon Komutanı Yaver Paşa tarafından yolu kesildi. Bu paşalar, ona, "katillerle ortak hiçbir işleri olamayacağını ve ordunun yakın zamanda şanlı adını lekeleyenlerden temizleneceğinden emin olduklarını" bildirdiler. Komitacı kahramana, "rahmetli Nâzım Paşa gibi Çerkes olduklarını hatırlatarak, Çatalca mevzilerini terk etmesini tavsiye ettiler. Bunun üzerine, Enver, aynı gece İstanbul'a geri döndü."¹⁶²

Ordunun hissiyatını ve durumun kontrolden çıkmakta olduğunu gören komplocular telâşa düştüler ve ordunun taleplerini her an yerine getirmeye hazır hale geldiler. Bu nedenle Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazam ilân edilmesi, aynı zamanda yurttaşlarına başbakanlık sunarak Çerkes subayların tepkisini hafifletme ve ordu içindeki gerginliği yumuşatma çabası olarak da değerlendirilebilir. İttihatçılar başta sadrazamlık makamına Enver'i getirmeyi planlıyorlardı. Ancak Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazam ilân edilmesi, Hareket Ordusu'ndan gelecek bir karşı-devrim tehlikesini uzaklaştırmadı ve gerginlik devam etti. Bu yüzden Mahmut Şevket Paşa, 20 Ocak 1913'de, tepkili subaylarla şahsen buluşup görüşmek üzere Çatalca tahkimatına gitti. Karadeniz'den Marmara'ya kadar birlik yığılan bütün savunma hattını dolaşarak birliklere birleşme çağrısı yaptı. "Ordular Savunma bakanının çağrısını lütfedip kabul ettiler ve ihtilâl elebaşları için savaş sonuna dek herhangi bir mahkeme talep etmeyeceklerini açıkladılar."¹⁶³ Orduda barış sağlanmasın-

da Mahmut Şevket Paşa'nın kimliğinin özel bir rolü olduğu görülüyor. Aynı durum, Çatalca savunma hattındaki memnuniyetsizlerin temsilcisi ve yine kendisi de Çerkes olan Ahmet İzzet Paşa'nın, Savunma Bakanlığı'na getirilmesinde de söz konusudur.

İkinci Balkan Savaşı sırasında ortaya çıkan elverişli durum, İttihatçıların 1913 Ocak ayında hükümeti devirmesi sırasında talep ettikleri Edirne'nin Türklere iadesini sağladı. Mahmut Şevket Paşa, bu şartlar altında bir kez daha İttihat ve Terakki Merkez Komitesinin uygun görmediği kişi olmuştur. Çünkü, Talât ve onun dava arkadaşlarının, valilerin ve bir önceki hükümetin tayin ettiği bütün yüksek memurların izlenmeye tâbi tutulması isteklerine karşı çıkıyor ve böylesi bir tedbirin halk kitleleri arasında hoşnutsuzluğa yol açacağını ve haklı olarak, İttihatçılara düşmanlık besleyen insanların sayısını arttıracaklarını savunuyordu. Bunun içindir ki, 11 Haziran 1913'te Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi bir engeli ortadan kaldırdı ve aynı zamanda İttihat'a muhalefeti denetim altında tutma ve Enver-Talât-Cemal üçlüsünün şahsında ülkede İttihat ve Terakki teşkilâtının diktatörlüğünü yerleştirme olanağını da yaratmış oldu. Mevcut bazı veriler, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyelerinin Şevket Paşa suikastından haberdar oldukları halde önüne geçemediklerine dair kuşkuyu güçlendirmektedir. Devrik Sultan II. Abdülhamid, anılarında, "Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinin, bir atışta iki kuş vurmuş olan İttihatçılar açısından kârlı bir iş olduğunu, hem şanı kendilerini gölgede bırakan ünlü kahramandan kurtulmuş olduklarını hem de muhalefet ile hesaplaşma fırsatını bulduklarını" yazmıştı.¹⁶⁴ Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra orduda tekrar huzursuzluk işaretleri belirdi. Subaylar arasındaki çalkantı, hoşnutsuzluğu güçlendirdi ve Abuk Ahmet Paşa yönetiminde 120 subaydan oluşan bir muhalefet grubu ortaya çıktı. Hükümet bir komployu

açığa çıkarmayı ve birkaç subayı, bu arada da iki Çerkes generali, Yaver Paşa'yı ve Şükrü Paşa'yı tutuklamayı başardı.¹⁶⁵ Onların tutuklanması ardından muhalif subaylar tüm umutlarını bir başka Çerkes'e, 4. Kolordu Kumandanı Şevki Paşa'ya bağladılar, ama İttihat ve Terakki hükümeti her kıpırdanma işaretini acımasızca ezdi, özellikle de Teşkilât-ı Mahsusa'nın kurulmasından sonra nüfuzlu Çerkes subayların büyük bölümü İttihat safına geçti.¹⁶⁶

Balkan savaşlarının bitmesine bağlı olarak Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan topraklarından ayrılanların yarattığı yeni bir göç dalgasıyla Türkiye'ye yine muhacirler gelmişti. XIX. yüzyıl sonundaki göçten farklı olarak, bu kez İttihat ve Terakki sayesinde Balkanlardan önemli bir kitle gelmişti. Bu, İttihatçılar döneminde Türkiye'nin Avrupa'da sahip olduğu hemen herşeyi yitirmesinden kaynaklanan bir durumdu. Üstelik, bu göçü organize edenlerin çoğu da Balkan doğumluydu (Talât, Nâzım, Bahaeddin Şakir vb...). Sürgün edilen Hristiyanların yerine Balkanlardan gelen Müslüman göçmenler yerleştiriliyordu. 1914 Mayıs'ında Canik sancağındaki Hristiyan köylerine Makedonya'dan göç eden 12 bin Müslüman yerleştirilmişti. Bu durum geride kalan Hristiyan nüfus ile yeni gelenler arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine neden oluyordu.¹⁶⁷ Sadece 1914 Mart ayında, Makedonya'dan Küçük Asya'ya 243 bin 807 Müslüman göç etmişti. Türk hükümeti, sürülen Hristiyanlardan, gitmeden önce, "gönül rızası ile ülkeyi terk ettiklerine ve bir daha geri gelmemeyi taahhüt ettiklerine, geride 'bıraktıkları' ve kendilerine ne satma ne de yanlarına alma izni verilen mal varlıkları üzerindeki haklarından vazgeçtiklerine dair" imza alıyordu.¹⁶⁸

Balkanlardan gelen Müslüman muhacirler de Ermeni ahalinin yoğun olduğu bölgelere yerleştirildi.¹⁶⁹ Meselâ, 1913 yılında Erzurum vilayetindeki Ermeni köylerine, Balkan çıkışlı¹⁷⁰ 150

Müslüman aile yerleştirildi.¹⁷¹ 1913 yılında, Ermeni Patrikliğinin hazırladığı bir belgede, Müslüman muhacirlerin Ermenilerin yaşadığı vilayetlere yerleştirilmemesi özellikle talep ediliyordu.¹⁷²

Son olarak, Çerkeslerin hem İttihat ve Terakki hükümetinde hem de muhalefet hareketlerinde temsil edildikleri belirtilmeli. 1908-1910 yıllarında Çerkeslerin asıl dayanağı, Mahmut Celalettin Paşa'nın oğlu ve Ademi Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî cephesinin kurucusu Prens Sabahattin'di.¹⁷³ İttihat safında, Selânik merkezine etkin olarak cephe alanlardan biri de, sonraları Mahmut Şevket Paşa'nın yarattığı sempatiden yararlanarak İtilaf Fırkası'nı kuran Albay Sadık'tı.¹⁷⁴

Ermeni sosyal demokrat Hınçak Partisi, İtilaf Fırkası ile aktif işbirliği içindeydi. 3 Şubat 1912'de iki parti arasında imzalanan işbirliği anlaşmasındaki 6. ve 7. maddeler Çerkeslere ilişkindir:

Madde 6. Zor kullanılarak insanların elinden alınan toprak ve mülk olayları takip edilmeli ve bunlar yasal sahiplerine iade edilmeli

Madde 7. İskânları, yerli ahalinin özel mülkiyetine zarar vermemesi için, göçmenler, sadece müsait devlet arazilerine yerleştirilmelidirler.¹⁷⁵

Sosyal demokrat Hınçak Partisi'nin ısrarı ile İtilaf hükümeti, Çerkesler ve Kürtlerin Ermenilere ait topraklara el koyma olaylarını yerinde incelemek üzere, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgeye özel bir komisyon gönderdi. Ancak bu komisyonun çalışmaları herhangi bir sonuç elde edilmeksizin yarıda kesildi.

İKİNCİ BÖLÜMÜN NOTLARI

- 1 *Mousoulmanine*, no 6, Paris, 1910
- 2 *Nokta*, "Çerkesler: Kafkasya'ya Dönüyoruz", 17 Haziran 1990, yıl 8, sayı 24, s.18-19
- 3 Müfit Kandemir, "Çerkes Aydını ve TV", *Yedi Yıldız*, 1994, sayı 5, s.20
- 4 T. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, cilt 12, İstanbul, 1967, s.153
- 5 Sultan Devlet-Giray'ın verilerine göre, Osmanlı ordusunun kumanda kademelerinin yüzde 30'u Çerkeslerden oluşuyordu.
Bkz. G.A. Dzidzarya, *Maxadjirstvo I problemi istorii Abxazii XIX v.*, Suhumi, 1975, s.478
- 6 Daha 1870'li yıllarda Rus konsoloslarının raporlarında, "Babiâli bizden göçedenleri bir süredir okşamaya koyuldu" deniyordu. Bu, "Babiâli'-den özel bir takdir-name"nin mevcudiyetiyle açıklanıyordu.
Bkz. AVPRİ, f.149. Türk masası (eski), op.502a, d.4468, 1861-70, s.142
- 7 AVPRİ, f.151, Polit. Arşiv, op.482, d.3145, 1908, s.3
- 8 A.H. Kasumov, *Razniye sudbi*, Nalçik, 1967, s.43
- 9 M.B. Hacetlaşe, *Ubiyca na trone*. (Zapiski Naçalnika taynoy policii v Turtsii), Petrograd, 1918, s.7
- 10 AVPRİ, f.249, İstanbul Başkonsolosluğu, op.616, d.554, 1889, s.180
- 11 AVPRİ, f.151, Polit. Arşiv, op.482, d.1029, 1908, s.1135
- 12 Tarık Mümtaz Göztepe, *İmam Şamil-Dağıstan Aşlamı*, dördüncü kitap, *Kafkasya'nın Büyük Harp ve İhtilal Kahramanı'nın Esareti ve Ölümü*, İstanbul, 1950, s.155
- 13 Ali Said, *Saray Hatıraları, Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, İstanbul, 1994, s.77
- 14 AVPRİ, f.151, Polit. Arşiv, op.482, d.3145, 1908, ss.8-9
- 15 Tahsin Paşa, *Abdülhamid / Yıldız Hatıraları*, İstanbul, 1931, s.97
- 16 G.A. Dzidzarya, a.g.e., Suhumi, 1975, s.487
- 17 Aynı yerde, s.488
- 18 İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1940, s.94
- 19 T. Yılmaz Öztuna, a.g.e., s.173³
- 20 İzzet Aydemir, *Muhaceretteki Çerkes Aydınları*, Ankara, 1991, s.68
- 21 Bu kuruluşun bir başka adı da "Çerkes Komitesi" idi.

- Bkz. AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1030, 1908, s.165
- 22 RGVİA, f.38, Genelkurmay Bölümü, op.7, d.422, ss.5, 5 a.t.
- 23 R. Traho, *Çerkesi* (Circassians-Northern Caucassians), Nalçik, 1992, s.121
- 24 RGVİA, f.450, Türkiye, op.1, d.113, s.102.
- 25 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1030, 1908, s.166
- 26 Aynı yerde
- 27 Aynı yerde
- 28 Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet 1908-1918*, İstanbul, 1958, s.58
- 29 RGVİA, f.450, Türkiye, op.1, d.533, s.53
- 30 Şapsug kökenli
- 31 RGVİA, f.450, Türkiye, op.1, d.113, s.104.
- 32 Aynı yerde, s.104 a.t.
- 33 Aynı yerde, s.104 a.t.
- 34 Avcryanov, *Etnografiçeskiy i voenno-politiçeskiy obzor aziatskix vladeniy Ottomanskoy imperii*, Sankt Peterburg, 1912, s.21
- 35 A.H. Kasumov, *a.g.e.*, Nalçik, 1967, s.56
- 36 Tarık Mümtaz Göztepe, *a.g.e.*, s.158
- 37 1877-78 Rus-Türk Savaşı'ndan söz ediliyor
- 38 Dr. Mustafa Budak, "The Caucasus in the Ottomaan-Russian Relations", *Eurasian Studies*, vol. 1, no 4, Winter, 1995, s.122
- 39 Dr. Abdullah Saydam, "Freedom Movements in Northern Caucasia", *Eurasian Studies*, vol. 2, no 1, 1995 Spring, p.93
- 40 ibid
- 41 ibid
- 42 A.G. Avagyan, *Husiskovkascineri (Çerkezneri) dert Arevmtyan Hayastanum "Hamidiye" gnderi ev jandarmakn zorkeri himnadrman gortsum*, "Professor Con Kirakosyani 70 amyakin rvirvats gitajoxovi zekutsumneri tezisneri joxovatsu", Yerevan, 1997, s.37-40
- 43 Suat Parlar, *Osmanlı'dan Günümüze Gizli Devlet*, İstanbul, 1997, s.32
- 44 RGVİA, f.2000, GUGŞ, op.1, d.1000, s. 43.
- 45 A.H. Kasumov, *a.g.e.*, Nalçik, 1967, s.43
- 46 RGVİA, f.2000, GUGŞ, op.1, d.1000, s.3.
- 47 Aynı kaynak
- 48 Aynı kaynak
- 49 AVPRİ, f.180, İstanbul Elçiliği, op.517/2, d.3944, 1908-1912, s.4.
- 50 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1635, 1899, s.12 a.t.

- 51 AVPRİ, f.180, İstanbul Elçiliği, op.517/2, d.3944, 1908-1912, s.29
- 52 RGVİA, f.2000, GUGŞ, op.1, d.1006, s.16 a.t, 17.
- 53 AVPRİ, f.180, İstanbul Elçiliği, op.517/2, d.3176, 1894, s.9
- 54 RGVİA, f.2000, GUGŞ, op.1, d.1002, s.200
- 55 RGVİA, f.2000, GUGŞ, op.1, d.3779, s.10.
- 56 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1625, 1881-84, ss.129-130.
- 57 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1639, 1903, s.165
- 58 RGVİA, f.2000, GUGŞ, op.1, d.870, s.16 a.t.
- 59 Mohammad Kheir Haghandoua, *The Circassians*, Amman, 1985, p.41-42
- 60 ibid, p.42
- 61 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1639, 1903, ss.165-166
- 62 Aynı kaynak, s.166
- 63 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1640, 1904, s.5
- 64 Aynı kaynak
- 65 RGVİA, f.450, Türkiye, op.1, d.133. s.9
- 66 Aynı kaynak, ss.9, a.t,10
- 67 Aynı yerde, s.10
- 68 *Mousoulmanine*, no 6, Paris, 1910, s.12
- 69 AVPRİ, f. 343, Ermeni İşleri, op.461, d.71, 1865-1888, s.47
- 70 M.B. Hacettlaşe, *a.g.e.*, Petrograd, 1918, s.7
- 71 RGVİA, f.450, Türkiye, op.1, d.111, ss.8-12
- 72 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.3454, 1901, s.48.
- 73 Aynı yerde
- 74 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1638, 1902, ss.134-35
- 75 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1630, 1839-1894, ss.154 a.t, 155
- 76 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.376, 1902, s.4 a.t
- 77 RGVİA, f.450, Türkiye, op.1, d.127, s.15
- 78 Zeki Paşa 1908 Ağustos'unda azledilmiş, yerini bir başka Çerkes. Abdullah Paşa almıştır.
- Bkz. AVPRİ, f.180, İstanbul Elçiliği, op.517/2, d.3944, 1908-1912 yılları, s.4
- 79 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1639, 1903, s.121
- 80 Aynı yerde, s.128
- 81 AVPRİ, f.180, İstanbul Elçiliği, op.517/2, d.3919, 1907-1913 yılları, s. 3 a.t
- 82 *Dogovori Rossii s drugimi gosudarstvami, 1856-1917*, Moskva, 1952,

s.168-169, 205

83 M. Kalman, *Batı Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid*, İstanbul, 1994, s.35.

84 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1639, 1903, s.153.

85 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.3066, 11896-97, s.6.

86 Aynı yerde, ss.2, 2 a.t.

87 Aynı yerde, s.49, 49 a.t.

88 Aynı yerde, s.54 ob

89 Y.A. Petrosyan, *Mladoturetskoye dvijeniye*, Moskva, 1971, s.166 ve V.İ. Şpilko, *Mladoturetskaya revolyutsiya 1908-1909*, Moskva, 1977, s.33

90 G.M. Bikerman yönetiminde yayımlanan *Turetskiy sbornik* (Küçük Asya'daki olaylara ilişkin)den almtı, SPb, 1909, s.164-165

91 Cevat Rifat Atilhan, *İlim Işığında ve Tarih Önünde 31 Mart Faciası*, İstanbul, 1956, s.121

92 ibid, s.122

93 Aryanda Tırkova, *Staraya Turtsiya i mladoturki. God v Konstantinopole*, Petrograd, 1916, s.15

94 *Azatamart*, Haziran 26/9 Temmuz 1909, no 15

95 G.Z. Aliev, *Turtsiya v period pravleniya mladoturok (1908-1918)*, Moskva, 1972, s.246

96 1908-1911 yıllarında Osmanlı meclisi mebusu Gegam Ter-Garabetyan (Geham diye geçer)

97 *Azatamart*, Temmuz 1909, 1/14, no 19

98 Atom, *Petakan veranorogutyun u hoxayin hartse*, Konstantinopolis, 1910, s.66

99 RGVIA, f. 2000, GUGŞ, op.1, d.1002, s.203

100 Aynı yerde, s.222

101 Aynı yerde, s.201 a.t.

102 Aynı yerde, s.222

103 Aynı yerde, ss.238, 238 a.t.

104 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1646, 1910, ss.41-41 a.t.

105 N.N. Goloborodko, *Turtsiya*, Moskva, 1912, s.239

106 Lowell Bezanis, "Soviet Muslim Emigrees in the Republic of Turkey", *Centraal Asian Survey* içinde, vol. 13, no 1, 1994, p.41

107 Muhittin Ünal, *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü*, İstanbul, 1996, s.14

- 108 Aynı yerde, s.51
- 109 Suat Parlar, *a.g.e.*, s.49-50
- 110 1908'den 1918'e kadar olan on buçuk yıllık bir dönemde Türkiye'de 918 gazete ve dergi yayınlanmaktaydı. En çok gazete ve dergi 1908-1909 arasında çıkmıştır: 353 ayrı isim altında
Bkz. Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, İstanbul, 1973, s.105
- 111 G.A. Dzidzarya, *a.g.e.*, Suhumi, 1975, s. 489
- 112 Aynı yerde
- 113 Hasan Amca, *a.g.e.*, s.58-59
- 114 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul, 1952, s.607
- 115 İzzet Aydemir, *a.g.e.*, s.86
- 116 ibid
- 117 *Kafkasya Gerçeği*, Nisan 1993, sayı 12, s.56
- 118 *Nokta*, "Çerkesler: Kafkasya'ya Dönüyoruz", 17 Haziran 1990, yıl 8, sayı 24, s.19
- 119 ibid
- 120 Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s.275-276
- 121 Mustafa Butbay, *Kafkasya Hatıraları*, İstanbul, 1990, s.2
- 122 Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s.607
- 123 Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1959, s.411-412
- 124 ibid, s.412
- 125 AVPRİ, f.180, İstanbul Elçiliği, op.517/2, d.4222, 1901-1908 yılları, s. 55
- 126 AVPRİ, f.180, İstanbul Elçiliği, op.517/2, d.4226, 1910-1913 yılları, ss.106-109
- 127 Aynı yerde, s.171
- 128 Aynı yerde, s.65
- 129 Aynı yerde. s.54 a.t.
- 130 Aynı yerde. s.276
- 131 Aynı yerde, s.313
- 132 Aynı yerde, s.313
- 133 AVPRİ, f.149, Türk masası (eski), op.502 a, d.4556, 1913 yılları, s.1.
- 134 İzzet Aydemir, *a.g.e.*, s.68
- 135 Mustafa Butbay, *a.g.e.*, s.2
- 136 ibid, s.3
- 137 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.4073, 1914-1917, s.3

- 138 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1648, 1912-1914, s.230
139 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.4383, 1917, s.13
140 Aynı yerde, s.16
141 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.4383, 1917, s.17
142 Aynı yerde, s.15
143 İzzet Aydemir, *a.g.e.*, s.89
144 Mustafa Butbay, *a.g.e.*, s.2
145 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.129 ve İzzet Aydemir, *a.g.e.*, Ankara, 1991, s.89-90
146 Hasan Amca, *a.g.e.*, İstanbul, 1958, s.79
147 *Kafkasya Gerçeği*, sayı 12, Nisan 1993, s.4
148 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Ankara, 1998, s.200
149 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1038, 1910, s.5
150 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1038, 1910, s.196, 419
151 Aynı kaynak, s.419
152 Hasan Amca, *a.g.e.*, s.83-84
153 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1045, 1912, s.209
154 Aynı kaynak
155 Hüsamedin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1957, s.82
156 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1045, 1912, s.304
157 *Novoe Vremya*, 16 Ocak (29 Ocak) 1913, no 13236
158 Ahmet İzzet Paşa 1910-1913 yıllarının Genelkurmay başkanıydı ve Yemen'deki savaşın başındaydı.
159 AVPRİ, f.151, Polit. Arşiv, op.482, d.1047, 1913, s.20
160 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1047, 1913, s.21
161 Aynı yerde, s.78
162 *Novoe Vremya*, 17 Ocak (30 Ocak) 1913, no 13237
163 *Novoe Vremya*, 21 Ocak (8 Şubat) 1913, no 13241
164 İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul, 1996, s.155.
165 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1050, 1914, ss.13, 13 a.t.
166 RGVIA, f.2000, GUGŞ, op.1, d.7410, s.19
167 Aynı yerde, s.41
168 Aynı yerde, s.127 a.t.
169 Aynı yerde, s.354 a.t, 355
170 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1047, 1913, s.136 a.t.
171 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1648, 1912-1913, s.63 a.t.

- 172 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1047, 1913, s.119
- 173 Sabahattin Osmanlı İmparatorluğu'nda doğmuş ikinci kuşaktan bir Çerkes'ti.
- 174 AVPRİ, f.151. Polit. Arşiv, op.482, d.1041, 1911, s.157
- 175 Sapah-Gulyan, *Pataxxanahunere*, Peyrut, 1976, s.312.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çerkeslerin Millî Kurtuluş Hareketine Katkıları (1919-1923)

Millî Kurtuluş Hareketinin Karakteristik Özellikleri ve Çerkeslerin Yığmsal Katılım Nedenleri

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çerkeslerin Millî Kurtuluş Savaşı'nda etkin yer almaları, bu hareketin özelliğine, ortaya çıkış şartlarına ve Çerkeslerin yığmsal katılımını sağlayarak onları Kemalist hareketin başlıca itici gücü durumuna getiren ve 1919-1923 arasında Türkiye'de gelişen olaylarla doğrudan bağlantılıdır. Çerkesler, Millî Kurtuluş Hareketi tarihindeki etkin rolleri, birbirlerine tutkunlukları, farklı direniş grupları ve "cepheler" oluşturmadaki girişimcilikleri ve hem Kemalistler hem de padişah hükümetinden yararlanma becerileriyle, gerçekten de, özerk bir unsur olabilmişlerdi. Bu nedenle Millî Kurtuluş Hareketi'nin karakteri, ortaya çıkış koşulları, Kemalistlerin millî siyaseti ve Çerkeslerin bu harekete kitlesel katılımının nedenleri üzerinde kısaca durmak gerekecektir. Ancak, Çerkeslerin Kemalistler safında olduğu kadar, Anzavur ayaklanmasında olduğu gibi padişah hükümetinin yanında ve onlara karşı da savaşmış oldukları, özellikle de belli bir evrede padişah taraftarı Çerkeslerin doğmakta olan hareket için en ciddi tehdit olduğu özellikle dikkate alınmalıdır. Bu arada, Kemalist hareket içinde "gazi" unvanına resmen lâayık görülen 20 eylemciden 11'i Çerkes'ti.¹

Çerkeslerin Kemalist harekete yığmsal olarak katılmalarının nedenlerini tahlil edebilmek için, öncelikle, bu hareketin özelliklerini ayrıntılı olarak ele almak gerekir. Bu harekete tek yönlü

anlamı olan bir özellik yakıştırmak zordur. Gerçekliğe daha uygun düşen, bu hareketi, tartışılmaz biçimde millî özgürlükçü olmasının yanı sıra, Ermeniler ya da Rumlar gibi millî Hıristiyan azınlıklar söz konusu olduğunda, milliyetçi renkler de taşıyan, zor, çok düzlemli bir hareket olarak ele almaktır. Bazı toprakların Ermenilere ve Rumlara bırakılmasını ve Anadolu'da büyük Ermeni ve Rum devletlerinin kurulmasını öngören Antant planları, Müslümanların kenetlenmesince yol açmış ve onları Millî Kurtuluş Mücadelesi'nin en önemli dayanağı haline getirmiştir. Ermenilerin ve Rumların yaşadığı alanlar, Türklerin yaşam alanlarıyla iç içeydi. Bu nedenle Ermeniler ve Rumlar, Kemalist hareketin önderleri tarafından zaten doğal düşman olarak görülüyorlardı. Türk Millî Kurtuluş Hareketi'nin Ermeniler ve Rumlara yönelik olduğu Türk tarihçileri tarafından da kabul görmüştür. Türk tarihçi Alev Coşkun, "30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin ardından aynı yıl içinde kurulan beş protesto örgütünden üçü Ermenilere, diğer ikisi ise Rum azınlıklara karşı ortaya çıkmıştı. Bu kuruluşların izledikleri tek amaç, bunların ortaya çıktıkları bölgelerin tarihsel, coğrafi ve nüfus açısından Türklere ait olduklarını ispatlamak, böylece Osmanlı toplumunun bölünmezliğini sağlamaktır" demektedir.² Balıkesir'den başlayıp Sivas'ta son bulan bütün Kemalist kongre belgeleri bu konuda tanıklık etmektedir. Bunlarda İngiltere, Fransa, Amerika ve İtalya'ya doğrudan cephe alan bir söylem yoktur, sadece Ermenistan'a doğu bölgelerinin, Yunanistan'a ise toprak ilhakına izin verilmemesine dair maddeler vardır.³ Bu yüzden, Erzurum Kongresi, (Karadeniz sahilinde Trabzon bölgesinde) bir Pontus Rum devletinin kurulabileceği ve Ermeni Cumhuriyetine birkaç vilayet terk edilebileceği tehlikesini dikkate alarak Ermenilere ve Rumlara karşı koyacak yerel bir örgüt kurulmasına ilişkin bir karar aldı.⁴ Türk tarihçi Doğan

Avcıoğlu, “Karşı koyuş doğrudan doğruya İngiltere ve Antant devletlerine karşı değildi. Ermeni ve Rum hükümetlerinin kurulmasına karşıydı” diye yazmaktadır.⁵ Türk araştırmacı Fikret Başkaya da, “Millî Mücadele sırasında anti-emperyalist ideoloji ve böyle bir bilinç söz konusu bile değildi. Bunun için ne teorik ne de pratik bir imkan vardı” dedikten sonra, “Silahlı savaşa neden olan, Ermenilerin, Fransızlar tarafından ele geçirilen Kilikya’ya geri gelişleri ile Yunanlıların İzmir’e çıkarma yapması ve Rum tacirlere geri dönüş şartlarının doğmasıydı” diye devam etmektedir.⁶ Baskın Oran, Milli Kurtuluş Hareketi’ndeki ideoloji, bu mücadelede katılanların sosyal yapısı ve Kemalistlere destek vermelerinin nedenini tahlil ederken, “Bu hareketin, işgalcilere karşı yürütülmeyip millî azınlıklara karşı olduğu için kurtuluşçu bir yanının olmadığı” sonucuna ulaşmaktadır.⁷

Bundan da öte, Antant orduları tarafından alınan yerlerde ilk evrelerde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve karşı koyma anlamında herhangi bir çıkış gözlenmiyordu. Savaş yılları boyunca canı çıkan Müslüman halk, Mondros Mütarekesi’ni kurtuluş gibi algıladığı için birleşik ordulara karşı hiçbir tepki göstermemişti.⁸ Yunanlıların İzmir’i işgalinden sonra durum kökten değişti.⁹

Türk tarihçiliğinin Milli Kurtuluş Hareketi’nin başlamasını bağladığı Kilikya’da, İngiliz işgali sırasında da her şey sakindi. Hattâ Müslüman nüfus İngiliz orduları ile fiilen işbirliği yapıyordu. Bu bölgedeki milliyetçi örgütler, ancak, İngiliz işgal rejimi Fransız yönetimine devredildikten sonra ortaya çıkmaya başladı. Fransız birliklerinde epeyce Ermeni asker bulunduğu için, büyük “bir Ermeni tümeni” bile oluşturulabilmişti. Fransız Komutanlığı, daha önce tehciye gönderilmiş olan Ermenilere geri dönme ve mal-mülklerini alma izni de vermişti. Bu olayda

bile Müslüman ahalinin karşı çıktığı Fransız orduları ve memurları değil, Ermenilerdi. Türk tarihçi Doğan Avcıoğlu'na göre: "Türklerin, Fransız işgaline ilişkin ilk gösterdikleri tepki, doğrudan Fransızlara yöneltilmiş bir karşı koyuş değildi. O kadar ki, Beyazıtzade eşrafı Fransızları Maraş'ta dostluk göstererek karşılamış, şereflerine yemek bile vermişti."¹⁰ Kilikya'daki diğer bölgelerin Müslüman ağaları da, Fransız işgalini, gönderilen birliklerde Ermeniler'in yerine sadece Fransızların ya da Kuzey Afrikalı Müslüman askerlerin bulunması şartıyla, aynı biçimde memnuniyetle karşılamışlardı. Kemalist hareketin üyelerinden biri olan Halide Edip anılarında şunları demektedir: "Kilikya'nın Fransızlar tarafından işgal edilmesi ve Fransızların Ermenilerden oluşan birlikler kurması büyük üzüntüye neden olmuş, aynı zamanda kanlı olaylar çıkmasına hizmet etmişti."¹¹ Halide Edip, Müttefiklerin iki girişiminin Kurtuluş Mücadelesi'ne neden olduğunu yazmıştı. Bunlar, doğu vilayetlerinin "Ermeni tehciri ve meskun Ermeni ahalinin toptan yok edilmesinden önceki haliyle" Ermenistan'a katılması, Batıda ise bazı toprakların Yunanlıların eline geçmesiydi. "Müttefikler bu iki durumdan kaçınmış olsalardı, tarih bugün bütünüyle farklı gelişecekti" diyordu Halide Edip.¹² Antep ve çevresinde Fransız ordularına kumanda eden Abadi de, anılarında, İngiliz işgalinin hiçbir durumu değiştirmediklerini, Türklerin sakin olduğunu, İngiliz Kumandanlığı'nın yerel yönetimin işlerine karışmadığını, İngiliz işgalinin Fransız işgali ile el değiştirmesinin, başlarda, görünürde duruma hiçbir değişik getirmediklerini belirterek, "Ancak Ermeni tümeninin kurulması herşeyi değiştirdi" diye yazıyordu. "Ermeni tümeni, işgal yıllarında, Hristiyanlara yönelik tehlikeyi savuşturmak ve oransal ilişkileri değiştirmek üzere oluşturulmuştu. Bu da Türkleri çok incitmiş ve savaş nedeni olmuştu."¹³

Kemalist hareket sırasında, Ankara'daki Sovyet Rusya elçiliğinde görevli bulunan Sovyet yazarı Mihail Pavloviç (M. Veltmann) da, Kurtuluş Mücadelesi'nin başlamasını Ermeni ve Rumlara bağlamaktadır: "İzmir'de Yunan ordularının eşkıyalık hareketleri ile Kilikya'da Daşnakların örgütlediği Ermeni gönüllü milisler, Küçük Asya'nın Müslüman ahalisi arasında büyük tepkilere yol açıyordu. İşgal orduları ile mücadele etmek üzere her yerde isyan birlikleri oluşturulmaya başlandı. Anadolu'da mahsur olan Türk ordularından geriye kalanlar da bu isyan birliklerine katılmıştı."¹⁴

Kemalistlerin, asıl düşman olarak Rumları ve Ermenileri gördüklerine, fazla önemli sayılmayacak ama özel bir durum olan savaş tutsaklarına yaklaşım tarzı da tanıklık etmektedir. Mihail Pavloviç'in belirttiğine göre, "Türk askerleri ve gönüllülerinin, yakalamış oldukları İngiliz ve Fransız esirleri salıverdikleri sık sık görülse de, Rumları ve özellikle de Ermenileri, 'dönek ve hain' saydıkları için acımasızca öldürürdüler".¹⁵ Çerkes Ethem de anılarında, "Elimize esir düşen Yunanlı asker ve subayları adet olduğu üzere öldürürdük" diyordu.¹⁶ Sovyet Rusya'nın Türkiye Sefareti Birinci Sekreteri Upmal-Angorski, 8 Kasım 1920 tarihli raporunda şunları yazıyordu: "Kendi tebaalarından olanlara, hiçbir çekince duymadan, sistematik zulüm uygulamaktadırlar. Bundan en çok çekenler de Ermenilerdir. Ermeniler, eskiden olduğu gibi kovalanmaya maruzdurlar."¹⁷

18 Kasım 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde konuşan İzmir Milletvekili Mahmut Esad (Bozkurt)'un, "Hristiyanlara asla itibar edilmemesi ve onların hakkından gelinmesi"ne yönelik çağrısı, Hristiyanların tümünün (Ermeni ve Rumlara) hain olarak görüldüklerine ve onlara hainlere lâyık davranılması gerektiğine kanıttır: "Onlar bu ülkenin yurt-

taşlığını reddettiler, haince silah çekerek ondan vazgeçtiler. Onlar Osmanlı tarihinin vefasız çocuklarıdır ve onların bu ülkede hiçbir hakkı kalmamıştır. Onlar bu ülkede kendi haklarını korumak isterken emperyalizmin uşağı olup vatani ele verdiler.”¹⁸

Hristiyanlara karşı asırlar boyu aşılana kin, Osmanlı İmparatorluğu’nun başına gelen her belânın onlardan bilinmesi, şimdi de savaşta alınan yenilgi ve kalan son Hristiyan vilayetlerin de ülkeden koparılacağına ilişkin bir gerçek tehdidin ortaya çıkması Müslüman öğeyi harekete geçirmiş ve ne pahasına olursa olsun olayların böyle bir senaryo dahilinde gelişmesine izin vermeme kararlılığına yönlendirmişti. Buna karşın, hareketi milli azınlığa yönelten, Çerkeslerin Türkiye Millî Kurtuluş Hareketi içinde yer alma nedenlerinden biridir. Çerkeslerin hareket içinde yer almaları ve bütün cephelerde ve Kemalist hükümette etkin rol üstlenmelerinin ciddi birkaç nedeni daha vardır. Başlıcaları şunlardır:

- 1) Millî Kurtuluş Hareketi içinde İttihat faktörü.
- 2) Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Ermeni ve Rumların yok edilmesinin sorumluluğu.
- 3) Birinci Dünya Savaşı’nın toplumda yandaş bulmaması ve Çerkesler arasında çok sayıda asker kaçağı bulunması.
- 4) Çerkes aristokrasisi ve ağalarının rolü.
- 5) Kemalistlerin millî politikası.

İttihat faktörü ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Millî Kurtuluş Hareketi’nin yönetimindeki rolü hâlâ çok az incelenmiş ve tartışmalı konulardan biridir. Son yıllarda bu konuya büyük bir ilgi gözlenmektedir. Türkiye ve Batı tarih yazımında bu konuda çok değerli bazı araştırmalar yayımlanmıştır. Alman tarihçi E. Zürcher’in esaslı bilgiler içeren incelemesi bu örneklerden biridir.¹⁹ Zürcher’e göre, böyle bir hareketin ve

Anadolu'da direnişin örgütlenmesi fikri İttihatçıların yönetici kadroları arasında Balkan Harbi'nden hemen sonra oluşmuştu.²⁰ Millî Kurtuluş Hareketi, ilk evrelerinden itibaren, İttihat'ın daha 1915'te üzerinde çalışmış olduğu plana göre gelişti. Bunu şu olgular da kanıtlamaktadır:

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, 1 Kasım 1918'de İstanbul'da İttihat ve Terakki Partisi'nin son kongresi yapıldı. İttihat ve Terakki örgütünün tamamen dağıtılması ve yeni bir partinin, "Teceddüt Fırkası"nın kurulması kararı alındı. Kongrenin almış olduğu kararlardan biri de, İttihat ve Terakki örgütünün olanaklarının ülkenin çıkarı için kullanılmasını öngören maddeydi.²¹ Bu kararın ardından ülkenin her yanına yayılmış olan İttihat kulüpleri Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri'ne dönüştü. Bu cemiyetlerin kuruluşunda ve ülkede Millî Kurtuluş Hareketi'nin başlatılmasında en önemli rol iki Jön Türk örgütüne aittir: Teşkilât-ı Mahsusa ve onun temelinde kurulmuş olan Karakol. İttihat liderlerinin İstanbul'dan kaçmalarından iki gün önce, Enver'in Kuruçeşme'deki yazlığında, Enver, Talât, Cemal, Kara Kemal ve Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk'ün katıldığı bir toplantı gerçekleşti. Toplantıda direnme odaklarının oluşturulması ve ortaya çıkan yeni koşullar altında Teşkilât-ı Mahsusa'nın çalışma taktiği kararlaştırılmıştı.²²

Bu İttihat örgütlenmesi, Kemalist hareket yıllarında, İttihatçıların Anadolu'ya geçirilmesi, çeteler oluşturulması, onlara silah sağlanması ve yeni direniş odakları yaratılmasında önemli bir rol oynamıştı. Böylece Teşkilât-ı Mahsusa'nın doğrudan kontrolü altında ve bütünüyle Teşkilât-ı Mahsusa üyelerinin katılımıyla Trakya ve Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu.²³ Trakya ve Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çalışmalarında Çerkes Fuad²⁴ ile bu cemiyetin kurucularından olan ve 10 Ekim 1918'de Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni

kuran Hasan Tahsin (Argun) Bey'in etkin rolleri olmuştur.²⁵

İkinci örgüt, "Karakol", mümtaz İttihatçılardan Kara Vasıf ve Kara Kemal tarafından, ikisinin de lâkabından gelen bir ad ile kurulmuştu. Bu kuruluşun yönetiminde, hepsi de Teşkilât-ı Mahsusa birimlerinin başında bulunmuş kişilerden 7 üye daha vardı: Ali Çetinkaya, Yenibahçeli Şükrü, Çerkes Reşit ve diğerleri.²⁶ Karakol ayrıca, Anadolu'ya para, silah ve İttihatçı taşıyordu. Halide Edip'in verdiği bilgiye göre, Karakol aracılığıyla Anadolu'ya, Müttefiklerin İstanbul ve diğer yerlerdeki depolarından çalınan 320 mitralyöz, bin 500 tüfek, bir topatar, 200 sandık cephane ve 10 bin üniforma aktarılmıştı.²⁷ Erzurum Kongresi'nin hazırlanmasında da Karakol'un önemli hizmeti olmuştu.²⁸ E. Zürcher'in teşhisine göre, Karakol örgütünün çalışmaları iki yöneydi:

"1) İzlenmekte olan İttihatçıları kurtarıp Anadolu'ya sevk etmek ve 2) Ülkenin değişik yerlerinde direniş hareketini örgütlemek."²⁹

Ankara'dan bağımsız olarak Sovyetler'le doğrudan ilişki kuran Karakol, 1920 Nisan'ında Atatürk tarafından lağvedildi.³⁰

İttihat olgusu içinde gözlenen, çoğu milliyetçi önderin, ki Mustafa Kemal de bunlardan biriydi, Jön Türk örgütünün üyesi olmalarıdır. Bunlardan bazıları, İttihat iktidarı sırasında partide sorumlu makamlar işgal etmiş, İttihat'ın İzmir'de sorumlu "kâtib-i umumisi", daha sonraları ise Türkiye'nin üçüncü cumhurbaşkanı olan Celal Bayar gibi ülke yönetiminde önemli rol oynamış kişilerdi. Mustafa Kemal Anadolu'ya geçtiğinde, orada İttihat ve Terakki'nin daha önce oluşturduğu ve ilerde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'ne dönüşecek olan direniş örgütleri zaten mevcuttu. İç içe geçmiş bu gruplardan tek bir amaç, yurdun yabancı işgalcilerden kurtarılması hedefini benimseyen bir güç örgütlemiş olmasını Mustafa Kemal'in en önemli hizmeti sayan

Teşkilât-ı Mahsusa'nın başkanı Hüsamettin Ertürk, bu konuda, "yoksa milli hareket Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gelmesinden önce de başlamıştı" diye yazmaktadır.³¹ Daha önemlisi, ona göre, Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki liderlerinden biri sayesinde bu hareketin başına gelebilmişti. Hüsamettin Ertürk ve Kara Vasıf'a, Mustafa Kemal'i, "en yetkili başkomutan" olarak kabul etmeleri ve ona destek çıkıp etrafında toplanmaları özel emrini gönderen bu kişi, Talât Paşa'ydı.³² İttihat ve Terakki liderlerinden bir diğeri, Enver Paşa, Mustafa Kemal'in sadece başlangıçta lider olacağını, ancak kendisi Anadolu'ya döner dönmez liderliği devralacağını umuyordu.³³

Çerkeslerin Kurtuluş Savaşı içinde yer almalarının nedenlerinden biri de, 1915-1916 yıllarındaki Ermeni soykırımının sorumluluğu ve Antant devletlerinin bu konuda izledikleri politikaydı. Osmanlı İmparatorluğu yıkıldıktan sonra, Müttefikler, Ermeni soykırımından sorumlu olan İttihatçıları tutuklamaya ve mahkemelere sevk etmeye başladılar. Lyod George bu konuda şunları yazıyordu: "Bu suikastları düzenlemeleri için Türklere asıl bizim fırsat verdiğimizizi dikkate aldığımız için, tarihin bizi daima suçlayacağı ve bizden kaynaklanan bu haksızlığı düzeltmek amacıyla önümüze çıkacak ilk olaydan yararlanarak, elimizde olduğu ölçüde, böyle faciaların tekrarlanmasını imkânsız hale getirmenin ahlâkî yükümlülüğü üzerimizdeydi."³⁴ Müttefiklerin işgali altındaki bölgelerde, bu tür suçların yargılanacağı mahkemeler kuruluyor ve Hristiyan mülk sahiplerine mallarının iadesi yönünde kararlar alınıyordu. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal, Ermenilerin kitlesel olarak katlinden sorumlu olduğu için, 10 Nisan 1919'da, padişah mahkemesi tarafından asılarak idam edilmişti. Bayburt Kaymakamı Nusret de aynı suçlama ile 5 Ağustos'ta asılmıştı. Cürümleri, bu katliamları örgütleyen İttihat ve Terakki hükümetinin bile göz yumamaya-

cağı kadar canavarca olduğu için 1915'te görevden alınmış olan Diyarbekir Valisi Çerkes Reşit Bey ise intihar etmişti.

Bu tutuklamalar ve Müttefiklerin kararlılığı ülkede büyük bir korku salıyordu; çünkü Müslüman nüfus Ermeni soykırımında etkin olarak yer almış ve öldürülen ya da sürülen Hristiyanların mal varlığı da Müslüman burjuvazisi ve köy ağalarının eline geçmişti. Osmanlı mahkemelerinin kurulması ve aldıkları kararlar, İttihatçılarda büyük rahatsızlık uyandırıyordu. Tek kurtuluş, İstanbul'dan Müttefik ördularının elinin yetişemeyeceği uzak yerlere, yani Anadolu'nun iç bölgelerine kaçmak ve Mustafa Kemal'in başkanlığındaki Ankara hükümetinin etrafında kenetlenmektir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, en önemlisi de Kuvayı Milliye denilen halk kuvvetleri Hristiyan katliamında aktif olarak yer alan ve bununla suçlanan kişilerden oluşuyordu. Türk tarihçi Taner Akçam, Kemalist hükümet birimlerinin çoğunun, Ermeni katliamını düzenleyen Teşkilât-ı Mahsusa üyelerinden meydana getirildiğini belirtmektedir.³⁵ Bu birlikler, asker kaçakları, haydutlar, İttihatçılar ile Ermenilere düzenlenen suikastler nedeniyle aranan kişilerden oluşuyordu.³⁶ Taner Akçam, "Millî Kurtuluş Savaşı'nın örgütlenmesinde ve başarısında Ermeni jenosidinin büyük rolü olduğu" sonucuna varıyor.³⁷ Bir başka Türk tarihçi Alev Coşkun da, aynı şekilde, "Millî birimlerin içinde başıbozukların ve haydutların sayısının az olmadığını, bunların bu müfrezelere, ceza görmeksizin soygun yapabilme olanağı verdiği için girdiklerini, halkın ise onlara hiç sempati duymadığını" kabul ediyor.³⁸ Daha 1920'nin Aralık ayında İstanbul gazetesi *Peyami Sabah*, "Kemal'in en iyi alayları mahkemelerden kaçan profesyonel suikastçiler ve komitacılar"dan oluşuyor. Bunların her biri geçmişte en az yüz kişi katletmiştir. Bu beylerin başlıca meşgalesi, yağma, hırsızlık, cinayettir. Şehirler ağır bombardıman altındayken oralarda yaşayanlar

süngülenmekte. Meskun halk istese de istemese de bu barbar rejime boyun eğeceğini biliyor” diye yazıyordu.³⁹

Mustafa Kemal birliklerini dolduran, daha doğrusu milliyetçi gücü oluşturan ana malzemelerden biri asker kaçaklarıydı. Gerek Ege bölgesinde gerekse Karadeniz bölgesinde bunların ezici çoğunluğu Çerkeslerden oluşuyordu. Bilindiği üzere, Kurtuluş Savaşı da zaten bu bölgelerde gelişmişti. Sorun, Osmanlı İmparatorluğu’nun dünya savaşına girmesinin bu bölgelerdeki Çerkeslerin hoşuna gitmemiş olmasıydı. Türk ordusu saflarına çağrılan sıradan birçok Çerkes tarafından Osmanlı İmparatorluğu toprakları uğruna ölünecek vatan sayılmıyordu hâlâ. Çerkes unsuru içinde, elinde silah dağa çıkan, çeteler oluşturan, çevredeki bütün ahaliye korku salan çok sayıda asker kaçağı olması da bunu gösteriyordu zaten. 1917 yılında Çerkesler, Sinop bölgesinde, farklı kökenlerden gelen tepkili unsuru içine alan birkaç çete oluşturmışlardı. Hattâ böyle bir çete, esir düşen İngiliz subaylarını Türklerin elinden alıp Ruslara satmıştı.⁴⁰ 1918’de Türkiye’de, dağlarda saklanan ve çetelere katılan 300 bin asker kaçağı vardı.⁴¹ 1918-1920 Türkiye’sinin en önemli sorunlarından biri asker kaçaklarıydı. Hem Müttefik devletler hem de Kemalist rejim, asker kaçaklarından oluşan çetelerin yarattığı anarşi karşısında, bu olgu ile mücadele etmek durumundaydı. 1919 Mayıs ayında işgale başlayan Yunan ordusu, ele geçirdiği bölgelere çeki düzen vermeyi kararlaştırdı ve asker kaçaklarının peşine düştü. Yunan Komutanlığı’nın bu hareketi sonucunda asker kaçakları derhal Kemalist hükümetin safına geçti. Sıra kendine geldiğinde, Kemalist hükümet de, asker kaçaklarına karşı sert önlemler almak zorunda kaldı. Buna karşın, M. Kemal hükümeti asker kaçaklarını “bizimkiler” ve “yabancılar” diye ayırıyordu. Milliyetçilerin safına geçenler “bizimkiler” olarak adlandırılıyor, bunlar tam bir affa uğruyor, ama bu kez, yalnız

Ermeni ve Rumlardan değil Türklerden de çalıp çırpma imkânına yeniden kavuşuyorlardı. Bir yere bağlanmayıp bağımsızlıklarını koruyanlara karşı ise, yine bir öncekiler gibi asker kaçaklarından ve zeybeklerden "halk kuvvetleri" oluşturuluyordu. Ünlü İstiklâl Mahkemeleri'nin kurulmasının başlıca nedeni, asker kaçakları ile mücadele etme zorunluluğudur. Bu mahkemelerin kapsamı çok sonraları genişlemiştir.⁴² 1920'nin Temmuz ayında, kemalist hükümetin asker kaçaklarıyla ilgili özel bir kanun çıkarmasından sonra, asker kaçaklarının sayısı hızlı bir şekilde düşmeye başladı. Çünkü bunlar kovuşturmaya katılmaktansa Kemalist ordunun safına girmeyi tercih ediyorlardı.⁴³

Asker kaçağı Çerkeslerin Kemalist örgüt saflarına girme gerekçesi kovuşturmadan kurtulmak arzusu olmakla birlikte, Çerkes beyleri ve ağalarının Milli Kurtuluş Mücadelesi'ni desteklemeye yönelmeleri, daha önce de değinildiği gibi, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Hristiyanların öldürülmesinin sorumluluğundan kaçmak içindi. İttihat ve Terakki'nin fiili yönetimi sonucunda Çerkes aristokrasisinde iki eğilim belirdi. Büyük kısmının İttihat ile bağları vardı, İttihat ve Terakki hükümetinde ve orduda yüksek makamlarda bulunuyorlardı ve Ermeni soykırımına katılmışlardı. Çerkeslerin bir kısmı ise padişaha bağlılığını sürdürüyordu. Aynı durum, Anadolu'da iskân edilen Çerkesler arasında da gözlenmektedir. Örneğin, Düzcce, Adapazarı Çerkesleri saraya daha bağlıdır, Kemalist cepheye geçmiş olan Manisa ve Kuşadası Çerkeslerinden farklı olarak, sultanı desteklerler, kendi aralarında beslenen padişah yanlısı duyarlılık özellikle güçlüdür. Bey ve ağalara bağlı adamların davranışları ise, onların kararlarına bağımlıydı. Mihail Pavloviç'in yazdıkları buna tanıklık ediyor: "Geri kalmış, kara cahil köylüler beylerini en yüksek varlık olarak görürlerdi. Bu beylerin emrinde silahlı müfrezeler vardı ve kendi çevrelerindeki durumların olgusal

hâkimiydiler. Bey savaşa giderken çevresindekileri de yanında götürürdü.”⁴⁴ Gerçekte, 1919-20 yıllarında Mustafa Kemal’in konumu henüz güçlenmeden önce Anadolu, Ankara hükümetinin iktidarını, her birinin ayrı cemaat olarak kabul ettiği bölgelere ayrılıyordu. Aslında yerel iktidarlar, kendi silahlı müfrezeleri ve finans kaynakları olan bey ya da ağaların elindeydi. Sovyet Rusya Elçiliğinin iki görevlisi, İrandust ve Buşayev tarafından Türkiye’nin iç politikası ve Anadolu’daki durum konusunda hazırlanan raporda, özellikle bu tip insanlar üzerinde durulmuştur: “Türk gerçekliği açısından, yönetici sınıfı oluşturan ve baskı uygulayan bürokrasi, subaylar ve jandarmanın yanı sıra, her türlü millî ve dinî slogan ve fermanla, bu arada padişah ve halifeyi anmayı da unutmadan, işlerini rahatça yürüten, hiçbir Türk usul ve yasasının uzanamadığı, iç politikayı başlarına buyruk, tamamen kendi bildikleri gibi yürüten, devlet içinde devlet olan, her anlamda güçlüler sınıfından özgün tipler vardır. Genellikle geçmişte haydut olsalar da, bugün onlara kölece boyun eğen, sadık koca bir çevre ya da bölgeden yarar sağlamakta olan bu karakterde bir yığın insan mevcuttur. Bunların gücünü hesaba katan hükümet, onları ülke kanunlarına tâbi tutmaz, emir vermez, onlarla ya anlaşır ya da ikna eder.”⁴⁵ Yine İrandust’un gözlemlerine göre: “Bir dizi bağımsız yerel önder ya da gönüllü birlik komutanı (çeteciler), Anadolu’nun farklı bölgelerinde köylülüğü kendi çevrelerinde örgütleyip, meskun halkı keyiflerince haraca bağlayıp yağma seferleri düzenleyerek, bağımsız yönetimler kurmaya uğraşmaktadırlar. Bunlardan bazıları da, Çerkes Ethem Bey (Eskişehir ve Konya bölgesi), Osman Ağa (Giresun) gibi, siyasi, üstelik oldukça sol sloganlar içeren programlarla öne çıkıyorlar.”⁴⁶

Böylece yukarıda saydığımız nesnel olguların mevcudiyeti Çerkeslerin kitlesel olarak kurtuluş hareketinde yer alma şart-

larını oluşturdu. Bu katılımın örgütlenmesi ve bir düzen içinde yürütölmesi ise, Kemalist hükümetin uyguladığı ve temelinde Müslüman nüfusu mücadeleye katmak olan millî politika içinde belirginlik kazandı. Mustafa Kemal'in 1919-1923 yıllarında uyguladığı millî siyaset, herhangi bir millî azınlığı kendi köklerinden gelenlere karşı kullanma özelliğini taşır. Meselâ, Kastamonu ve Bolu'daki Çerkes ayaklanması Atatürk'e sadık Çerkesler ve Karadenizliler tarafından bastırılmıştı.⁴⁷ Doğan Avcıoğlu, Atatürk'ün, Millî Kurtuluş Hareketi'nin başlangıcındaki millî politikasını şöyle tanımlar: "Atatürk, gayretleriyle bir yandan aşiret liderlerini, şeyhleri ve eşrafı yanına çekmiş, bir yandan da bölgelerdeki etnik farklılıklar ile partideki çeşitli fikirlerden yararlanma yoluna gitmişti. Atatürk'ün Erzurum Kongresi'ne giderken, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile hükümetin kendisine karşı bir önlem alacağından çekinerek Sivas'ta fazla oyalanmayıp yola çıkması buna örnektir. Hürriyet ve İtilaf'ın önde gelen eylem adamı Çerkes Emir Paşa ile Tokat'ın nüfuzlu Çerkes beyi Bekir Sami'yi kendi tarafına çekmeye çok önem vermişti. Bolu ve Düzce'deki ayaklanma sırasında, tarafsız olanları, Çerkesler üzerinde etkili olan Kuşçubaşı Eşref gibi beylerin aracılığıyla kendi safına çekmeye büyük önem verdi. Bölgede saraya sadık Çerkesler üzerinde avantaj sağlamak için Karadenizlilerden bazı mümtaz temsilcileri millî hareket saflarına katmayı kararlaştırdı."⁴⁸ Bu millî siyaset onu haklı çıkardı. Karadenizliler meselesine gelince, sadece Lazların Mustafa Kemal'e Rumlarla savaşacak 30 bin kişi verdiklerini belirtmek yeterli olacaktır.⁴⁹

1919-1920 yıllarında, Çerkeslere ilişkin siyaset meselesinde, Atatürk onları kendi tarafına çekmeyi öncelikli sayıyordu, çünkü Çerkesler hâlâ birlikteliğini korumuş gerçek bir güç olmayı sürdürüyorlardı ve bir direniş örgütleyecek olanakları

vardı. İstanbul'dan ayrılmadan önce ve Anadolu'ya ayak bastıktan sonra da aynı siyaseti üç yöntemle sürdürdü: 1) Özel ilişkileri ve örneğin sınıf arkadaşı Ali Fuad Cebesoy, Rauf Orbay, Bekir Sami gibi Çerkes dostları aracılığıyla; 2) Çerkes kuruluşları, başta da Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti üzerinden ve 3) İttihat ve Terakki kuruluşları Teşkilât-ı Mahsusa ve Karakol vasıtasıyla.

Dolayısıyla, Çerkeslerin Kurtuluş Hareketi'ne özveriyle katılmalarının nedenlerini sıralarken, Kemalist hareketin sahip olduğu bazı özelliklerin bu nedenleri kendi içinde taşıdığını da söyleyebiliriz. Bu, Hristiyan millî azınlıklara, Ermenilere ve Rumlara cephe alınması, Ermeni katliamında ve Rumların sürülmesinde Çerkeslerin sorumluluğu, Çerkeslerin İttihat ve Terakki ile bağlantısı, kurtuluş hareketinin başladığı bölgelerde Çerkes asker kaçaklarının sayısının çok olması gibi sorunlara yaklaşımıdır. Mustafa Kemal'in millî siyaseti, bütün bu gerekçelerden olabilecek en etkin bir biçimde yararlanılmasına izin vermiş ve Çerkesleri, Kemalist ordu oluşana dek, ilk evresinden 1919-20'lere kadar Milli Kurtuluş Mücadelesi'nin başlıca itici gücü haline getirmiştir.

Çerkeslerin topluca Kemalist harekete girmelerinin nedenlerini tahlil ederken, önce Çerkeslerin nasıl bir gücü temsil ettikleri ve Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçene dek onların desteğini sağlama çabasını anlamak gerekir.

Mustafa Kemal, 1918'de Suriye'den İstanbul'a döndükten sonra, kendisini öne çıkarmaya yarayacak kişilerle ilişki kurmaya başladı. Rauf Orbay bunlardan biriydi, yurttaşları da yeni kurulan hükümette önemli görevlerdeydi. Bunun dışında, İstanbul'da bulunduğu sırada, Müttefikler tarafından dağıtılan Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi'nin üyeleriyle kurduğu yakınlık, Mustafa Kemal'e Çerkes aristokrasisi ile temasa geçmek için uygun bir fırsat verdi.

Barış antlaşması imzalandıktan sonra Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi, İttihat ve Terakki'nin, Kafkasya'da olduğu gibi, İngiltere ve Fransa'nın Müslüman sömürgelerinde de Antant karşıtı büyük bir propaganda faaliyeti yürüten örgütlerinden biri olarak Müttefiklerin görüş alanı içine girmiş oldu. Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi'nin İsmail Canpolat, Hüseyin Tosun, Ressam İsmail gibi ünlü eylem adamlarından çoğu, aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin üst düzey üyeleriydiler. İngiliz komiserin baskısıyla İstanbul hükümeti Beşiktaş'taki Çerkes okulunu kapatmış, mal varlığına el koymuştu. Bu okulda tutulmakta olan ve Kuzey Kafkasya Cemiyeti üyelerine ait olup el konulan evrak sayısı 765'ti.⁵⁰

İngiliz komiserin ve padişah hükümetinin bu tasarrufu İstanbul'daki yüksek Çerkes aristokrasisi içinde büyük bir rahatsızlık yarattı. Sığınacak yeri kalmayan cemiyet üyeleri, ileride hangi işlerin ele alınması gerektiğini tartıştıkları toplantılarını şahsi evlerde sürdürdüler. Bu toplantılara katılmış olan General Mustafa Butbay, anılarında, katılımcıların mücadelenin kaçınılmazlığı sorunsalı üzerindeki görüşlerinin farklı olması nedeniyle, bu toplantıların genellikle sonuç alınmadan bittiğini yazmıştı. "Bir kez Fuad Paşazade Hidayet Bey'in Pera Palas'taki evinde toplandığımız sırada, hiç unutmam, rahmetli Met İzzet Paşa, Bekir Sami Bey'in bir fikri tartışmasını alkışla karşılamıştı. Bu alkış Bekir Sami Bey'i kızdırmış ve sert bir küfürleşme doğmuştu. Sanırım Bekir Sami bu alkışı ince bir takılma sanmıştı. Bana kalırsa, gizli bir toplantıda alkışın yersiz olduğu varsayılsa da bunun için değerli bir kumandanı küçük düşürmek doğru olmamıştı."⁵¹

Çerkes kumandanları ve siyasi simalarının buna benzer gizli toplantılarından biri de, 24 Şubat 1919'da, Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti binasında, Mareşal Deli Fuad başkanlığında

yapılmıştı. Toplantıda, ülkenin içinde bulunduğu durum değerlendirilmiş ve beş paşadan oluşturulacak bir heyetin ülkeyi kurtarmak üzere hazırlanacak bir önlemler paketini padişaha sunarak, onunla müzakere etmesine karar verilmişti. Çerkes Mareşal Deli Fuad Paşa, Mareşal Berzek Mehmet Zeki Paşa, Abuk Ahmet Paşa, Karzek Süleyman Paşa ve Kazak Süleyman Paşa'dan oluşan heyet aynı gün bir araya gelmişti.⁵²

Çerkes paşaların bu çıkışına tepki padişah hükümetinden değil de Müttefiklerden geldi. Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti'nin faaliyeti İstanbul'daki İngiliz komiserin emriyle derhale yasaklandı. Bundan bir süre sonra, Hüseyin Tosun, Zekeriyâ Zihni, Hüseyin Kadri, İsmail Canpolat gibi pek çok cemiyet üyesi tutuklandı.⁵³

İstanbul'da yukarıda sözü edilen olaylar cereyan ederken Anadolu'da direnişi ve Milli Kurtuluş Mücadelesi'ni harekete geçirecek planlar üzerinde çalışmakta olan gizli komite iş başında daydı bile. Bu komiteye, düşünce düzeyinde değil de daha çok birbirine dostlukla bağlanmış dört kişi girmişti: Mustafa Kemal Kâzım Karabekir, Ali Fuad Cebesoy ve Rauf Orbay. Bunlardan ikisi, Ali Fuad Cebesoy ve Rauf Orbay Çerkes'ti. Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964) Mondros Mütarekesi'ni imzalayanlardan biriydi. Rauf Orbay, "Hamidiye" zırhlısının kumandanı olarak daha 1913 yılında halkın saygısını kazanmış, orduda ve donanmada büyük otoritesi olan bir kişiydi. Ancak Rus Elçisi Aralov'un anılarında anlattığına göre, Rauf Orbay Çerkes kökenlerinin hatırlatılmasından hiç hoşlanmazdı.⁵⁴ Orbay, 1918 yılında Brest-Litovsk Antlaşması görüşmelerine de, yine bir Çerkes olan İzzet Paşa kabinesinin Denizcilik bakanı sıfatıyla katılmıştı. Rauf Bey'in ayrıca, Anadolu'ya geçişi sırasında, özellikle de Erzurum ve Sivas kongrelerinde sağladığı destek Mustafa Kemal için vazgeçilmez olan Kara Vasıf ile çok sıkı bir ilişki

vardı. Kafkasyalıların seçkin temsilcileriyle Rauf Orbay aracılığıyla ilişki kurulmuştu. Rauf Orbay, İttihat ve Terakki'nin yeraltı örgütleri Teşkilât-ı Mahsusa ve Karakol ile olağanüstü ilişkileri olan İsmail Canpolat, Rafet Bey ve Bekir Sami'yi özellikle yanlarına çekmişti. Daha İstanbul'da bulunduğu sırada Mustafa Kemal'in çevresinde, yavaş yavaş millî hareketin liderliğine yükselen kişilerden bir grup oluşmaktaydı. Çerkeslerden Bekir Sami Bey, Esad Fuad, Ressam Şevket ve Mustafa Nevzat bu gruba Rauf Orbay kanalıyla girmişlerdi.⁵⁵ Zaten, 1919 yılında direniş odaklarının örgütlenmesi ve şu veya bu kişinin öne çıkarılmasında akrabalık ya da arkadaşlık ilişkilerinin rolü büyüktü. Özellikle de Kuzey Kafkasyalıların akrabalık ilişkilerinin sağlamlığı ve işgal ettikleri yüksek makamlar hesaba katıldığında, Mustafa Kemal'in onları kendi çevresine toplamaya ve desteklerini sağlamaya neden yöneldiğini anlamak mümkün olacaktır. E. Zürcher, 1919'da Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçmesini ve Millî Kurtuluş Hareketi'nin lideri seçilmesinin koşullarını hazırlayan yakın çevresini şöyle tanımlar: "Nuri ve Fethi Okyar, Mustafa Kemal'in iki eski dostuydu. Nuri, Teşkilât-ı Mahsusa'nın ilk yöneticisi Süleyman Askeri'nin (öl. 1914) kayınbiraderiydi. Süleyman Askeri, Teşkilât-ı Mahsusa'nın liderlerinden biri olan Kuşçubaşı Eşref'in ve 1918-1919 yıllarında İttihat ve Terakki'nin yeraltı teşkilâtı Karakol örgütünde önemli işlevi olan Yenibahçeli Şükrü'nün yakın arkadaşıydı. Ali Fethi de, Karakol'un lideri Kara Vasıf'ın Harp Akademisi'nden sınıf arkadaşıydı. 1919'da Anadolu direniş hareketinin iki öncüsü Ali Fuad Cebesoy ile Kâzım Karabekir arasında da akrabalık vardı. Ali Fuad, Mustafa Kemal'in Harp Akademisi'nden yakın arkadaşı olduğu gibi K. Karabekir de, daha sonra Ankara'da Büyük Millet Meclisi başkanı olan Kazım Özalp ile sıra arkadaşıydı."⁵⁶ Mustafa Kemal ve yakın çevre-

sinin oluşturduğu programa göre, Anadolu'da direniş odakları yaratmak için Kâzım Karabekir ve Ali Fuad Cebesoy'un tümen komutanlığı görevlerini yerine getirmek üzere geri dönmeleri öngörülüyordu (Kâzım Karabekir ordugâhı Erzurum'da bulunuyor, 15. Kolordu, Ali Fuad Cebesoy ise 20. Tümenin komutanıydı). Rauf Orbay ile Bekir Sami de, direniş odakları örgütlemek üzere, mutlaka milliyetçilerin tarafına çekilmeleri gereken Çerkes Ethem ve kardeşi Reşit Bey'in zaten halihazırda birliklerinin olduğu Batı Anadolu'ya gideceklerdi. Bekir Sami'nin Batı Anadolu'ya yolculuğu, Rauf Orbay aracılığıyla, bu bölgede yer değiştiren 17. Tümen kumandan vekili olarak atanmasıyla ayarlanmıştı. Böylece o da 21 Mayıs 1919'da Bandırma'ya doğru yola çıktı. Rauf Orbay da, aynı şekilde, 7 Şubat 1919'da Anadolu'ya geçmeyi planlamış ve emekli edilmesi için bir dilekçe vermiş, ancak talebi aynı yılın Mayıs ayında cevaplanmıştı.⁵⁷

Mustafa Kemal'in bizzat kendisi de, 3. Ordu Müfettişi olarak tayin edildiği için Anadolu'ya geçme hazırlığı içindeydi. Bu tayin ona, Anadolu'nun çeşitli bölgelerine seyahat açısından geniş olanaklar sağlıyordu. Mustafa Kemal'in bu göreve getirilmesinde fiilen Rauf Orbay'ın hizmeti geçmiştir.⁵⁸

Anadolu'ya çıktığı ilk günlerden başlayarak Mustafa Kemal'in temel sorunsalı, milliyetçilerin eylemlerinin güvenliğini sağlamak ve kongrelerin organizasyonu için Amasya-Samsun çizgisindeki Çerkesleri yanına çekmektir. 1919 Haziran ayından itibaren padişah tarafının kendisine yönelik tavrının değişmesi nedeniyle, direniş odakları oluşturma çabalarının, sadece o bölgelerde yaşayan Çerkeslerin yardımıyla canlandırılabilceğini düşünüyordu. M. Kemal, Samsun'daki makamların kendisine karşı önlem alabileceğini bildiği için hemen Amasya'ya yönelmişti. Bu kentte 19-20 Haziran 1919'da Mustafa Kemal ve Rauf Orbay'ın ortak çabaları sonucunda, "Amasya Tüzümü" olarak

bilinen Millî Kurtuluş Mücadelesi'nin ilk belgesi doğmuş oldu. Bu metinde, ülkenin tehlikede olduğu ve devletin toprak bütünlüğünün korunması için birleşmenin kaçınılmaz olduğu belirtiliyordu.⁵⁹ M. Kemal, Rauf Orbay ve Ali Fuad Cebesoy tarafından gerçekleştirilen bir müşavere toplantısı yine Amasya'da yapılmıştı.⁶⁰ Türk tarihçi Alev Coşkun'un da belirttiği gibi: "Millî Kurtuluş Mücadelesi günlerinde Mustafa Kemal'in en yakın dostları Rauf Orbay ve General Ali Fuad Cebesoy olmuştu. Zaferden sonra Rauf Orbay'a anı olsun diye hediye ettiği fotoğrafının üzerine Mustafa Kemal şöyle yazmıştı: 'Çok muhterem kardeşime, Türkiye'nin kurtarılma işinde gerçek yardımcı ve destek, kardeşim Rauf'a'."⁶¹

M. Kemal, Rauf Orbay ve Ali Fuad Cebesoy'un Amasya'da bulundukları sırada, Karadeniz kıyılarında da Rumlar Pontus devletini kurmak için harekete geçmişlerdi. Aynı yerde yaşayan Çerkesler, Rumlara karşı koyacak ilk müfrezeleri oluşturmuşlardı. Çerkes ağası Ekrem Bey, bunun için 200 yurttaşından oluşan bir çete topladıktan sonra Mustafa Kemal ile Kavak'ta bir araya geldi ve ona Karadeniz'de direniş odakları oluşturma işinde tam bir destek vaad etti.

Rauf Orbay, Mustafa Kemal ve öteki millî liderlerin yolculuklarının tehlikesiz geçmesini sağlamak için, Amasya'daki dağıtılan 5. Kafkas Tümeninin Komutanı Yarbay Cemil Cahit ile ilişkiye geçti. O da Çerkes kökenliydi. Hazır olan Cemil Cahit hemen çağrıya yanıt verdi ve Mustafa Kemal ve beraberindekilerin korunması için iki Çerkes'in, Şemsettin Şulara ve Osman Onarak, kumandasında büyük olmayan bir birlik gönderdi.⁶² M. Kemal'in Amasya'da güvenliğini sağlamakla görevli bir başka alt birim de, yine bir Çerkes ve sonraları Kemalist hareketin etkin bir katılımcısı olan Binbaşı Ömer Bey yönetimindeki jandarma bölüğüydü.⁶³

Hareketin liderleri kongreye katılmak üzere Amasya'dan Erzurum'a yöneldiler. Ancak Kemalistler daha Erzurum'a varmadan, padişahın Mustafa Kemal'i Doğu Orduları Müfettişliği görevinden aldığına dair emirden haberdar oldular. Bunun ardından Rauf Orbay da görevinden istifa etti ve gönderdiği dilekçe de, vatanı padişahlık ve halifelikten kurtarmak için sonuna kadar Mustafa Kemal'in yanında kalarak çalışacağını bildirdi.⁶⁴

Sonuç bildirgesinde Rumlar ve Ermenilere karşı savaş kararı alan Erzurum Kongresi, 23 Temmuz'dan 7 Ağustos 1919'a kadar sürdü. Bu kongrede alınan kararları hayata geçirmek için Heyet-i Temsiliye olarak adlandırılan bir komisyon seçildi. Bu temsil heyetine giren simalar şunlardı: Mustafa Kemal, Hüseyin Rauf Orbay, Kâzım Karabekir, Hoca Raif, Bekir Sami Kunduk, Servet Bey, Şeyh Fevzi, İzzet, Sadullah ve Hacı Musa. Erzurum Kongresi'nde Çerkeslerden, Hüseyin Rauf Orbay, Bekir Sami Kunduk, İbrahim Süreyya İgit, Muzaffer Kılıç (Atatürk'ün yaveri), Hakkı Bey, İsmail Hakkı, Bekir Kubat ve Osman Nuri Tufan delege olarak yer almışlardı.⁶⁵

Erzurum Kongresi delegelerinden, Gümüşhane delegesi Zeki'nin başını çektiği bazı delegeler Mustafa Kemal'in Heyet-i Temsiliye başkanlığı adayı olmasına ve seçilmesine karşı çıktılar. Mustafa Kemal'in başkan seçilmesi Rauf Orbay, Kâzım Karabekir ve Hoca Raif'in ısrarı sayesinde oldu.⁶⁶

Sivas Kongresi oturumları 4-11 Eylül tarihleri arasında gerçekleştirildi. Atatürk'ün bizzat tespit ettiği gibi: "Sivas Kongresi, herhangi bir değişiklik yapmaksızın Erzurum Kongresi kararlarının tamamını kabul etmişti. Sadece, aynı millî dayanışma ile bütün Anadolu ve Rumeli'nin kenetlenmişliğini teyit ederek kapsamını genişletmişti."⁶⁷

Sivas Kongresi'nde ayrıca, Türkiye'nin millî sınırlarını çizen "Misak-ı Millî" belirlenmişti.⁶⁸

Mustafa Kemal Sivas Kongresi'nde başkan seçilmiş, yardımcılarına Rauf Orbay ve İsmail Fazıl Paşa getirilmişlerdi. Sivas Kongresi'nde ayrıca, gelecekte Ankara'da kurulacak hükümetin prototipi olan 14 kişilik bir Heyet-i Temsiliye seçilmişti. Bu temsil heyetine 5 Çerkes girmişti: Hüseyin Rauf Orbay, Ömer Mümtaz Tanbay, Bekir Sami Kunduk, Hakkı Behiç ve İbrahim Süreyya.⁶⁹ Sivas Kongresi'nin çalışmalarına katılan 38 delegenin 12'si Çerkes'ti: Hüseyin Rauf Orbay (Abaza), Bekir Sami Kunduk (Oset), Hakkı Behiç (Adıge), İbrahim Süreyya (Abaza), Emir Marşan Paşa (Abaza), Hikmet Bey (Abaza), Ömer Mümtaz Tanbay (Kabartay), Muzaffer Kılıç (Abaza), Osman Nuri Tufan (Dağıstanlı), Osman Bey (Abaza), Yusuf Bey (Adıge) ve Kamil Polat (Kabartay).⁷⁰

M. Kemal ve Orbay'ın önemli bir siyasî hamlesi de Emir Marşan Paşa'yı kendi taraflarına çekmeleri idi. Bu, onlara, o çevredeki tüm Çerkeslerin, özellikle de savaştan Uzunyayla köyü beyleri ve diğerlerinin desteğini sağlamıştı. Emir Paşa'yı milliyetçilerin yanına çekebilmek, padişah hükümetinin hareket liderlerini tutuklama girişimlerini bertaraf etmek açısından da büyük önem taşıyordu. Emir Marşan Paşa Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin Sivas şubesinin başkanıydı ve İttihatçılara muhalifti. Ama M. Kemal, Rauf Orbay ve Bekir Sami'nin etkisinde kalan Emir Marşan Paşa, İtilaf Partisi'nden ayrılarak Kemalistlere katıldı ve çevredeki Çerkeslerden birlikler oluşturma işinin başına geçti. Emir Marşan'ın Sivas Kongresi'ne katılması çevredeki Çerkes beylerinin Kemalistleri desteklemesine ve şahsen Samsun'a gelerek Milli Kurtuluş Hareketi'ne bağlılıklarını kanıtlamak istemelerine neden olmuştu. Bu çok önemliydi, çünkü Sivas Kongresi çalışmalarını sürdürdüğü sırada, padişah hükümetinin İçişleri Bakanı Ali Bey ile Savunma Bakanı Şefik Paşa, Elazığ Valisi Ali Galip'e Sivas Kongresi'nin basılması ve

bütün katılanların tutuklanması konusunda emir vermişti.⁷¹ Ankara Valisi Muhiddin Paşa da benzer bir emir almıştı. Ancak Emir Paşa'nın ve o civardaki Çerkes beylerinin desteği Ali Galip'in planlarını bozmuştu. Diğer yandan 15. Tümen Kumandanı Çerkes İlyas Bey'in kendisine karşı çıkması da Ali Galip'i engellemişti. Çerkes İlyas Bey'in attığı bu adımda, yine Emir Marşan Paşa'nın baskısı vardı. Böylece Emir Marşan Paşa'nın ve civar Çerkes beylerinin desteği Ali Galip'in girişimlerinin önünü kesmiş oldu. Emrindeki ordular da, Çerkes beylerine kusur ederek savaşmak istemedikleri için, kendiliklerinden dağılıverdiler.⁷²

Sivas Kongresi'nin ardından Hristiyanlara karşı Müslüman unsurun birlik ve uyum içine girmesi için Kemalist yönetim, Türkiye'nin bölünmez yapısı içinde bütün Müslüman halka en geniş hakların verileceği vaadiyle öne çıktı. Bu vaat M. Kemal tarafından TBMM'de 22 Nisan 1920'de yaptığı bir konuşmada dile getirilmişti: "Bu sınırların (TBMM'de ilân edilen Türkiye sınırları, A.A.) çizilmesi konusundaki maddede önemli bir nokta vardır: Söz konusu olan ülkemizde yaşamakta olan her Müslüman halk topluluğuna, coğrafi ve etnografik şartların belirlediği ve gelenekler ve yaşam tarzına ilişkin özel hakların tanınmasıdır. Bu nokta oy birliğiyle kabul edilmiştir. Bu konunun ayrıntılı bir biçimde işlenmediği belli, ancak şimdi üzerinde daha fazla durmanın sırası değil. Bu konunun üzeri, kardeşlerimizle ortak bir karara varabileceğimiz kurtuluşumuza kadar da örtülmeyecektir."⁷³ Mustafa Kemal'in konuşmasından bir gün önce, 23 Nisan 1920'de Emir Paşa'nın, TBMM'deki konuşmasında, "Bu ülkede Türk'ten başka kimse yaşamıyor mu sanki? Rica ederim, sadece Türkler adına konuşmayın, çünkü biz burada Türkler olarak toplanmış değiliz. Bu ülkede Çerkesler, Çeçenler, Kürtler, Lazlar ve daha birçok Müslüman

halk da yaşıyor. Bunu unutmak olmaz...” demesi dikkat çekicidir.⁷⁴ Bu konuşmasından sonra Emir Marşan, “Çerkesçi Paşa” lakabını aldı.⁷⁵

Çerkeslerin Milli Kurtuluş Mücadelesi’ne destek vermelerinde Müslüman halklara haklar sunan maddenin çok önemli bir rolü olduğu, Türkiye’deki Kuzey Kafkas topluluğunca da kabul edilmektedir.⁷⁶ O dönemde padişah hükümetinin kışkırttığı Düzce ve Adapazarılı Çerkeslerin sahneye çıkışları Milli Kurtuluş Mücadelesi’ni tehdit eden en ciddi tehlikelerden biri olduğu için, 1919-1920 yıllarında Kemalistler açısından, saraya sadık Çerkesleri kendi taraflarına çekmek çok büyük önem taşıyordu. Ali Fuat Cebesoy, Kemalist hükümetin siyasetini tanımlarken şöyle yazıyordu:

“İzmit, Sapanca, Adapazarı, Hendek ve Düzce’nin Çerkesleri, özellikle de Abazaları padişahı destekleyecek bir teşkilât kurmuşlardı. Onlara karşı, aynı bölgede yaşayan Karadenizlileri tarafımıza çekip onlardan silahlı kuvvetler oluşturmak kaçınılmaz bir gereklilikti.

Kocaeli bölgesinin Karadenizlilerini Abaza ve Çerkeslere karşı ayaklandırmak kolay iş değildi. Köylülerden, padişaha, halifeye, hükümete karşı bir örgüt kurmak imkânsız gibi görünüyordu. Adapazarı’na, orada yaşayan Hopalı Kaptan Ramiz, Kaptan Raif ve Trabzon’dan Doktor Raik ile birkaç arkadaşı yönlendirildiler. Bunlar orada Meto Hüseyin ve Mehmet Bey’in de yardımlarıyla millî birlikler kurdular. Adapazarı’ndaki kuvvetlerin kumandasını üzerine alan Kuşçubaşı Eşref de daha sonra arkadaşlarıyla bu bölgeye geldi.”⁷⁷

Doğan Avcıoğlu, “Atatürk’ün Düzce’deki olayların Sivas Çerkeslerine de sıçramasından çok kaygılı olduğunu ve Kâzım Karabekir’e yazdığı 19 Nisan 1920 tarihli bir notta bu konudaki endişesini ifade etmiş olduğunu” belirtiyor. Karabekir, 16 Mayıs

1920'de şu cevabı verir: "Örneğin Aziziye gibi şüpheli bölgelere Sivaslı Emir Paşa gibi kişileri göndererek, Çerkes ahaliyi yanımıza çekmek mümkündür."⁷⁸

27 Aralık 1919'da Heyet-i Temsiliye Sivas'tan Ankara'ya geldi. Ankara'ya, Heyet-i Temsiliye'nin 14 üyesinden sadece 11'i gelmişti, bunlardan 5'i Çerkes'ti.

Ankara'ya geçiş sırasında, Kemalist yönetimin ciddi ordu birlikleri yoktu. Mustafa Kemal'in girişimiyle Kılıç Ali ile birlikte Kilikya'dan gelen 70 atıyla Ankara garnizonu oluştu.⁷⁹ Kılıç Ali anılarında bunu, "Ankara'ya, 70 atlıdan oluşan bir süvari bölüğü ile gelmişim. O sırada Ankara'da bu bölükten başka herhangi bir ordu yoktu. Benim bölüğüm o günlerde gerçekten önemli bir güçtü" diye anlatmaktadır.⁸⁰

Ankara'ya geçildiği andan itibaren meclis seçim çalışmaları başlamıştı. Mustafa Kemal İstanbul'a gitmedi, onun yerine Kemalist hükümetteki ikinci kişi Rauf Orbay gönderildi. Orbay 2-3 Şubat 1920'de İstanbul'da Ahmet İzzet Paşa, Şeyh Atabey ve Karakol örgütünün üyeleriyle buluştu.⁸¹

12 Ocak 1920'de İstanbul'da meclis açılış töreni yapıldı. 140 delegeden oluşan mecliste, 80 milliyetçi mebus hemen bir araya gelerek "Felah-ı Vatan" (Vatanı Kurtarma Grubu)'ı oluşturdular. Bu grubun başında Rauf Orbay vardı. Mecliste ayrıca, sınırların belirlenmesine yönelik "Misakı Milli" üzerinde çalışacak bir komisyon da kurulmuştu. 11 kişiden oluşan bu komisyona da iki Çerkes girmişti: İbrahim Süreyya ve Ömer Mümtaz.⁸² Meclisin baskısından dolayı Ali Rıza hükümeti istifa etti. Başvezirliğe bir Dağıstanlı, Karzek Salih Paşa atandı. Karzek Salih Paşa, Ahmet İzzet Paşa kabinesinde Şeyh-ül İslâm mevkiindeydi.

16 Mart 1920 tarihinde Müttefikler İstanbul'daki meclisi dağıttılar ve İttihatçı üyelerin çoğunu tutuklayarak Malta adasına sürgün ettiler. Bunların arasında Rauf Orbay, Hüseyin Tosun,

İsmail Canpolat, Hancı Lütfü Bey ve daha başka Çerkesler de vardı. Bunun üzerine Teşkilât-ı Mahsusa ve Karakol marifetiyle gizlenen İttihatçıların Anadolu'ya geçişleri başladı. Bu geçişte başlıca yollardan biri de Bekir Sami kumandanlığındaki 56. Tümenin bulunduğu Bursa güzergâhıydı. Karakol tarafından kullanılan bir başka yol da, Çerkeslerin yoğun olduğu İzmit-Düzce-Bolu hattıydı.

Dağıtılan Meclis-i Mebusan üyeleri, yeniden seçilerek bu kez, Ankara'da, 23 Nisan 1920'de açılış töreni yapılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde toplandılar. Bir sonraki gün de Mustafa Kemal meclis başkanı seçildi. Ankara Meclisine çağrılan ilk delegelerden (toplam delege sayısı 120'ydi) 25'i, Çerkes'ti. Bunlar arasında en çok bilinenleri, Kemalist hareketin aktif katılımcıları olan şu isimlerdi:

İstanbul Mebusu	Hüseyin Rauf Bey
Maraş	Arslan Toguzat
Maraş	Rüştü Bozkurt
Menteşe-Muğla	Mahmut Hendek
Denizli	Hakkı Behiç
Ankara	Ömer Mümtaz
Sivas	Bekir Sami Kunduk
Sivas	Emir Marşan Paşa
Adapazarı	Fuad Carım
Saruhan	İbrahim Süreyya
Saruhan	Raşid Bey
Bursa	Şeyh Servet Akdağ
Yozgat	Mehmet Hulusi Akyol
Yozgat	Yusuf İzzet Paşa
Sinop	Hakkı Hami Bey
İstanbul	Ahmet Şükrü Oğuz ⁸³

3 Mayıs 1920'de Ankara'daki meclis ilk Kemalist hükümetin kadrosunu onayladı. Bu hükümette de iki Çerkes vardı: Dışişleri Bakanı Bekir Sami Kunduk ve Maliye Bakanı Hakkı Behiç.

1921'de yapılan Londra Konferansı'nın ardından, İngilizler, 1921 Kasım ayında Malta adasında tuttukları 72 İttihatçıyı salıverdiler. Malta'dan dönen İttihatçılar arasında ünlü Çerkes liderlerinden Hüseyin Rauf Orbay, Albay Mürsel Bakü, General Ali Sait Akbaytogan, Edirne eski Valisi Zekeriya Zihni Bey, İçişleri eski Bakanı İsmail Canpolat, Hüseyin Kadri, Hüseyin Tosun ve Hacı Lütfü de vardı.³⁴ Bunlardan çoğu Kemalist hükümette ve orduda sorumluluk taşıyan görevler aldılar. Ankara'ya iki kez gelen Ali Sait Akbaytogan Doğu Cephesi 1. ve 2. Ordu Müfettişliği'ne tayin edilmişti. Hakkı Mürsel ise 6. Süvari Tümeni kumandanı oldu. Hüseyin Rauf Orbay da Ankara'ya gelir gelmez TBMM başkan vekilliğine getirilmiş, Temmuz 1922'de ise, o sırada Mustafa Kemal ile fikir ayrılıkları artık su yüzüne çıkmış olmasma ve muhalefetin onun şahsında kendi liderini görmesine rağmen, Kemalist hükümetin başbakanı ilân edilmişti.

Buna karşın M. Kemal ile Rauf Orbay arasındaki görüş ayrılığı Lozan Konferansı'ndan sonra daha da arttı. Bu, padişahlık ve halifelik sorununa yaklaşımlarının farklı olmasından kaynaklanıyordu. Rauf Orbay halifeliğin korunmasından yanaydı. Aralarındaki bu düşünce farklılığı, Orbay'la, Atatürk'ün desteklediği İnönü arasındaki görüş ayrılıklarıyla daha da derinleşti. 15 Nisan 1923'te Orbay başbakanlık görevinden istifa etti ve resmen meclisteki muhalefetin başına geçti.

Millî Kurtuluş Hareketi'nin ilk evresinde (1919-1920 yılları) Ankara ve İstanbul hükümetleri arasında bağlar oluşturmakta Çerkesler önemli rol oynamışlardı. 1918'de barış sağlandıktan sonra kurulan bütün padişah hükümetlerinde birkaç önemli

mevki, 1920 yılının başlarında Dağıstanlı Salih Paşa'nın padişah hükümetinin başında olması gibi, hep Kafkasyalıların elinde oldu. VI. Vahdeddin'in sarayında önemli etkisi olan Çerkes ordu komutanlarının başında Mareşal Deli Fuad'ı hatırlatmak kaçınılmazdır. Daha 17 Eylül 1919'da M. Kemal'e göndermiş olduğu mektupta Fuad Paşa, hükümetine tam destek ifade etmişti. Fuad Paşa, Ekim 1919'da, anti-Kemalist Damat Ferit Paşa kabinesinin düşmesinde de önemli bir rol oynamıştı.⁸⁵ 12 Ağustos 1921'de, Fuad Paşa'nın öncülüğünde İstanbul'da bir Çerkes kongresi toplanmıştı. Bu kongre, Mustafa Kemal'in desteklenmesi ve Millî Kurtuluş Mücadelesi'ne aktif katılım kararı almıştı.⁸⁶

Rauf Orbay, Deli Fuad'ın dışında, İstanbul ile Ankara hükümetleri arasındaki ilişkilerin yumuşatılmasına ve bu iki hükümetin yakınlaşmasına yol açan başka iki Çerkes'ten daha söz eder: Abdülkerim Paşa ve Prens Mehmed Sabahaddin.⁸⁷ Abdülkerim ve Sabahaddin, 1919'un 27 Eylül'ünü 28'e bağlayan gece, Mustafa Kemal'e yolladıkları telgrafta işbirliği yapabilecekleri hususları bildirmişlerdi.

Böylece, Millî Kurtuluş Hareketi'nin ilk evresinde (1919-1920) Çerkeslerin desteğinin sağlanması, Kemalistlere Sivas Kongresi'ni gerçekleştirme ve padişah hükümetinin Anadolu'da Millî Kurtuluş Mücadelesi'nin önünü kesme girişimlerinden korunma olanağını vermişti. Etkili Çerkes beylerinin ve ordu kumandanlarının desteği sonucunda Mustafa Kemal, Orta Anadolu'daki Çerkes ahaliyi kendi tarafına çekmeyi başarmış ve Çerkeslerden savaş kabiliyeti olan ordu birlikleri oluşturabilmişti. Hareketin ilk döneminde bu birlikler milliyetçilerin elindeki en önemli savaşçı güçtü. 1919-1920 yıllarında Ankara hükümetinde ikinci adam, Millî Kurtuluş Hareketi'nin Anadolu'da etkin hale getirilmesinde az emeği geçmeyen Hüseyin

Rauf Orbay'dı. Rauf Orbay'ın dışında, Kemalist hareket içinde General Ali Fuad Cebesoy, Bekir Sami Kunduk, Eşref Kuşçubaşı ve daha birçoklarının önemli hizmetleri olmuştu. Erzurum ve Sivas Kongre delegeleri arasında, aynı zamanda da TBMM ve Ankara hükümetinde yer alan Çerkeslerin sayısı az değildi.

Türk tarihçiliğinde Milli Kurtuluş Savaşı'nı üç ayrı cepheye ayırmak kuraldandır: İlerleyen Yunan ordusuna karşı savaşılan asıl cephe ya da Batı Cephesi, Ermenistan Cumhuriyeti'ne karşı (1918-1920) Doğu Cephesi, Fransız birliklerine karşı Kilikya ya da Güney Cephesi. Cephelerin yönetimi Kemalist hükümet tarafından gerçekleştiriliyordu, kumanda tarzının ise bazı özellikleri vardı. Kilikya'da Mustafa Kemal ve Ankara hükümetinin etkisi tamdı. Buradaki yerel direniş odakları bir araya gele-memiş, güçlerini yoğunlaştıramamış oldukları için M. Kemal'e başvurmuşlardı. Bunun üzerine Kilikya Cephesinin Genel Kumandanlığı için oraya Kılıç Ali gönderilmişti. Kâzım Karabekir komutasındaki Doğu Cephesinde Türk ordusunun savaş kabiliyeti olan birlikleri epeyce korunmuştu. Bunlar Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Oltu hattına kaymış ama dağılmamışlardı. Kâzım Karabekir harekâtın ilk evresinde Atatürk'ün sadece liderliğini kabul etmekle kalmayıp, onun Milli Kurtuluş Mücadelesi'nin yöneticisi olması için de çok uğraşmıştı. Bu yüzden, Kâzım Karabekir'in emrindeki ordu birliklerinde yaptığı yeniliklerden kaynaklanan bazı önemsiz olay-ların dışında, Doğu Cephesi Komutanlığı ile herhangi bir uyum-suzluk ve sürtüşme çıkmamıştı. Başlarda Kemalist hükümetin düzenli ordusunun bulunmadığı Batı Cephesinde işler daha karışık-tı. Batı Cephesinde kendi komutanlarının kumandası altında farklı birçok silahlı çete etkindi. En büyüğü Çerkes Ethem'in çetesi-ydi. Ankara hükümetinin Çerkes Ethem üzerindeki gücü sınırlıydı. Ancak Çerkes Ethem TBMM'de kendine taraftarlar edinmişti. Bunun içindir ki, M. Kemal, Batı

Cephesinde, ilk başlarda manevralı ve tavizkâr bir siyaset izlemek durumundaydı. Bütün bu özellikleri dikkate alarak, başta Batı Cephesi olmak üzere her cephenin ayrı ayrı ele alınması gerekir.

Batı Cephesi

Bütün Milli Kurtuluş Savaşı boyunca Batı Cephesi en önemli bölge olmuştur. Başlıca olaylar burada cereyan etmiş ve Kemalist hükümetin geleceği de bu cepheye bağlı olmuştur.

Batı Cephesine ilişkin olarak, bu cephenin kuruluşunda Çerkeslerin rolünün önemli olduğunu rahatlıkla iddia etmek mümkündür ve 1919'da Ankara hükümetinin düzenli orduları kuruluncaya kadar Yunan ordularına karşı mücadele edenler, temelde Çerkeslerden oluşan ve Çerkes kumandanların komuta ettiği partizan birlikleriydi. Bu istikamette, Çerkes Anzavur yönetiminde "halife orduları"nın kurulması, Düzce ve Adapazarı Çerkeslerinin ayaklanması ve bunların yine Çerkes güçleri tarafından ezilmeleri gibi en önemli olaylar, şöyle ya da böyle hep Çerkeslerle ilişkilidir. Batı Cephesinde yaşanan olaylar, gerek padişah hükümetinin gerekse Kemalist yönetimin şu ya da bu biçimde hep Çerkeslerden yararlandıklarını net olarak ortaya çıkarmıştır.

İstanbul'da alınan kararlara bağlı olarak, daha önce de belirtildiği gibi, Yunanlılarla mücadeleyi örgütlemek üzere Bekir Sami'nin Batı Anadolu'ya gitmesi gerekiyordu. Ali Fuad Cebesoy'un da üzerinde durduğu gibi, Bekir Sami, Batı (Ege) Cephesi'nin kurulmasında çok önemli bir rol oynamıştır.⁸³ Yunan ordusunun İzmir'e çıktığının beşinci günü, 21 Mayıs 1919'da Bekir Sami, yerli Rumların artık her yere Yunan bayrakları astıkları ve Yunan ordusunu bekledikleri Bandırma'ya gelmişti. Yerel Türk makamlarından kimse Rumlara karşı çıkmazken,

yerli Müslüman ahali de olup bitene kayıtsızdı ve bir direniş örgütlemeyi aklına dahi getirmiyordu. Oraya varışının ertesi günü Bekir Sami, “tüfek dipçığı darbesiyle, sille tokat ve silah tehdidiyle Yunan bayraklarını indirtti”. Camide düzenlediği bir mitingte halka hitap ederek, “Silahlara sarılın! Bugün ne devlet ne hükümet kaldı! Sizler artık hem devlet, hem de hükümete mensiniz!” çağrısını yaptı.⁸⁹

Bekir Sami’nin yanı sıra Rauf Orbay da Bandırma’ya gitmişti. Yunanlılara karşı direniş odakları oluşturmak amacıyla Balıkesir-Manisa-Alaşehir-Afyon Karahisar bölgesini dolaştı ve bu yerlerde İttihat ve Terakki’nin yeraltı örgütü üyeleriyle bir araya gelerek gerekli talimatları iletti. Oradan da, Mustafa Kemal’e Ege bölgesindeki durum konusunda gerekli bilgileri vermek için Ankara’ya gönderildi.⁹⁰

1919 başlarında Batı Anadolu’da, bölgeyi işgal eden Yunanlılara gerçek bir direnç gösterebilecek Türk ordusu mevcut değildi. Gerçek güç, asker kaçakları ve soygunculardan oluşan, bölgeye hâkim ve hiçbir iktidara boyun eğmeyen eşkıyaların elindeydi. O civarda iktidar, çete reisinin iki dudağı arasındaydı. Kemalist harekete katılmış olan Şeref Güralp’in de yazdığı gibi: “Balıkesir yöresinde Çerkes Ethem ve kardeşleri, Salihli yöresinde de Sarı Edip Efe (Atatürk’e suikastten İzmir’de asıldı) etkindi. Balıkesir yöresinde Yüzbaşı Çolak İbrahim Bey’in bir bölüğü, Afyon Karahisar’da da Yüzbaşı Arif Bey’in yüz atlıdan oluşan bir taburu vardı... Anadolu’nun daha başka birçok yerinde küçüklü büyüklü çeteler iş başındaydı. Bu çetelerin yüzde 90’ı, savaş sırasında silahlarıyla birlikte askerden kaçanlardan oluşuyordu. Şimdi artık onlar çeteci adı altında, kahraman gibi ortalıkta dolaşıyorlardı. Hakiki kuvvetler ortada olmadığı için, Anadolu hükümeti bunlara müsamaha göstermek zorundaydı. Onlar ise gönüllerince asıp kesiyorlardı.”⁹¹ Yuka-

rida anılan çetelerin hepsinin de başında bir Çerkes'in bulunması ve temel olarak Çerkeslerden meydana gelmiş olmaları ilginçtir. Yine Şeref Güralp'ın verdiği ilginç bir ayrıntıya göre, bütün çeteciler Kafkas cepkenleri içinde dolaşırlar ve halk tarafından da sevilmezlerdi. Halk onlara sadece korkudan boyun eğdi.⁹²

Batı Anadolu'da faal silahlı grupların en büyüğü Çerkes Ethem'in çetesi idi. Bu nedenle 1919 başlarında, Kemalistlerin başlıca sorunu Çerkes Ethem'i kendi saflarına çekebilmektir. Doğan Avcıoğlu bu konuda şunları yazıyordu: "Kısa bir zaman içinde Mustafa Kemal'e direnecek en büyük kuvvetin komutanı olan Çerkes Ethem'in ordularının kuruluş hikâyesi de ilginçtir. Bandırma'da pek büyük sayılmayacak bir bölükle çetecilik yaparak geçinen Çerkes Ethem ve ağabeyi, onu daha Birinci Dünya Savaşı'ndaki 'İslâm Devrimi' günlerinde Albay Bekir Sami'nin kolordusunda kumandanlık yaptığı zamandan beri tanıyan Rauf Orbay'ın isteğiyle milliyetçi harekete dahil oldular [İkisi de Çerkes'ti]. Bunun bir nedeni de, Ethem, Reşit ve Tefik'in Teşkilât-ı Mahsusa üyesi olmaları ve Balıkesir, Gonen, Kırmastı, Bandırma, Bursa ve Salihli'deki Çerkesleri etrafına toplayan Kuşçubaşı Eşref'ten etkilenmeleridir."⁹³

Rauf Orbay anılarında, Bandırma'ya gelişinin asıl nedeninin Ethem ve kardeşleriyle buluşmak olduğunu açıklıyor. Rauf Orbay, onların geçmişlerinden Teşkilât-ı Mahsusa ajanı sıfatlarıyla söz ederken, üçünü de partizan savaşı uzmanı olarak tanımlıyor.⁹⁴ Ethem'in çiftliğinde gerçekleşen görüşmede Ethem, Tefik, Reşit ve Rauf Orbay bulunuyordu. Rauf, kardeşlere yaklaşmakta olan Yunan ordusuna karşı savunma hattı oluşturma ve kaçınılmazlığını açıklarken, Salihli'nin mutlaka zaptedilmesi gereken en önemli ve en tehlikeli yer olduğunu belirtmişti. Kardeşi Ahmet Kuşçubaşı vasıtasıyla Rauf Orbay ile yazışmaya

başlayan Kuşçubaşı Eşref'in çiftliği de Salihli'deydi.⁹⁵ Eşref daha savaşın başlarında Enver'in girişimiyle, Anadolu'da birçok gizli silah ve askerî mühimmat deposu oluşturduğu, Teşkilât-ı Mahsusa'nın para kaynakları konusunda da bilgi sağladığı hesaba katıldığında, onun Salihli'de bir cephe oluşturmada yardımı ve Çerkes Ethem birliklerini desteklemesi yordamlanamayacak önemdeydi. Rauf Orbay'ın çabaları sonucu da Eşref Kuşçubaşı Ethem'e her açıdan destek olmuştu. Bu Cephesindeki somut olgulara geçmeden önce, Kuşçubaşı Eşref ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın Adapazarı-Salihli hattındaki çetelerin kurulmasına dahilî üzerinde kısaca durmak gerekir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kuşçubaşı Eşref İngilizlerce esir düşmüş ve ancak Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra dönebilmişti. İstanbul'a döner dönmez, kendini gizli İttihat örgütlerinin kurulması işinde buldu. Özellikle de Karakol'un kurulmasında önemli katkısı oldu. Harp Akademisi'ni aynı devreden arkadaşı Yenibahçeli Şükrü ile karşılaşmasından sonra İzmir bölgesindeki durumu, Çerkes Ethem'in Kocaeli'ye çete örgütlemiş olduğunu, kardeşi Reşit'in de İzmirli İttihatçılarla (özellikle Celal Bayar ile) İzmir vilayetinde çete kurma çalıştığını öğrendi.⁹⁶

İstanbul'dan Adapazarı'na gelen Kuşçubaşı Eşref, eski Teşkilât-ı Mahsusa üyelerinden bir bölük yaratmaya koyuldu. Eşref'in etrafını yavaş yavaş Teşkilât-ı Mahsusa'nın eski fedailer topladı. Bunlar, Sadık Baba, Binbaşı Sarı Mustafa, Binbaşı Hür ve "Çamur" lakabıyla ünlü İzzet Bey gibi kişilerdi.⁹⁷

Bu arada, Adapazarı çevresinde yaşayan Abazalar padişah safında yer alıyor ve bir isyan çıkarmaya hazırlanıyorlardı. Bu başkaldırının bastırılması için Eşref, Adapazarı "halk kuvvetleri"nin kumandanı tayin edilmişti.

Bekir Sami Bandırma'ya giderek yeraltı teşkilâtının temsili

cileriyle görüştüktan sonra, Ege sahil bölgelerinde, ilk kez İzmir’de kurulan “Reddi İlhak” gibi Kemalist örgütlerin kurulması sürecine hız verildi. Bu cemiyetler Yunanistan’ın toprak ilhakına karşı çıkıyorlardı. İlk cemiyet, pantürkist Türk Ocağı’nın İzmir şubesi üyeleri tarafından kurulmuştu.⁹⁸ Milliyetçi cemiyetler çoğunlukla çete reisleri tarafından kuruluyor ya da onlar tarafından halka kabul ettiriliyorlardı. Çeteler halka bu cemiyetleri benimsetiyor, desteklettiyordu.⁹⁹ Örneğin, 61. Tugay Kumandanı Kazım Özalp, Ankara’da Reddi İlhak Cemiyeti’nin kurulması için, oraya Çerkes Ethem’i yollamıştı. Çerkes Ethem kente gelince, kaymakamı, hâkimi ve sözü dinlenen yurttaşları bir araya getirip, onlara bu cemiyeti kurdurtmuştu (15 Haziran 1919).¹⁰⁰

Ankara hükümetinin silahlı kuvvetleri de, Reddi İlhak ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri’nin kuruluşu ile aynı sırada, Kuvayı Milliye adı altında oluşturulmaktaydı. Milli Kurtuluş Hareketi sırasında iki tür silahlı kuvvet yaratılmıştı: Halk ordusu Kuvayı Milliye ile düzenli ordu Kuvayı Nizamiye. İlk evrede, 1920’de, Bolşeviklerin yardımıyla düzenli ordu ortaya çıkana dek Kuvayı Milliye etkindi. Bu “halk kuvvetleri”nin neyi temsil ettiklerini kavrayabilmek için, bunların kuruluş ilkesini incelemek yeterlidir. Kuvayı Milliye düzenli orduların kurallarına uygun olarak meydana getirilmemiş, tümenler ve alt birimlerine ayrılmamıştı, alay ve taburlar mevcut değildi. Olgusal olarak bunlar, çete olarak adlandırılan komitacı müfrezeler ya da parti-zan kollarıydı. Genelde her biri 50 kişiden oluşuyordu. Her çetede, danışman sıfatıyla bir ya da iki tane kadrolu subay da bulunuyordu. Her çetenin kendi kumandanı vardı. Birleşik çeteler ise, cephe kumandanı denilen tek bir ortak kumandanın komutasında olurlardı.¹⁰¹ Her çete, başının emirlerine uyarak, fiilen bağımsız çalışırdı. Çetebaşlarına Rumeli ve Kocaeli’nde

Kaptan, Batı Anadolu ve Ege'de ise Efe denirdi.¹⁰² İlk çeteler Ege bölgesinde görüldü, sonra da Kocaeli, Karadeniz ve Kilikya'da.

Tüm Ege sahil bölgesindeki direniş örgütlerini birleştiren Kuvayı Milliye'de toplamaya yönelik Kemalist kongre 31 Temmuz 1919'da Bandırma'da gerçekleşti. Bu kongreyi Kazım Özalp, Mustafa Necati, Vasıf Çınar, Hamdi, Hayrettin Muhiddin ile kardeşi Hâcım düzenlemişlerdi.¹⁰³ Mustafa Necati'nin dışı dışında hepsi Çerkes kökenliydi. Balıkesir Kongresi'ni, Kuvayı Milliyelerin çete olmadıklarını vurgulayan ve yaklaşmakta olan Yunan ordusuna karşı cepheler oluşturma çağrısını içeren 2 maddelik bir sonuç bildirgesinin çıktığı Alaşehir Kongresi (12-26 Ağustos 1919) izledi.¹⁰⁴ Türk tarihçileri, özellikle Çerkes İbrahim'in (Tahta Kılıç) Alaşehir Kongresi'nin organizasyonu daki rolü üzerinde dururlar. Çerkeslerden Ethem, Demirel Mehmed Efe, Sarı Edip ve Refet Bey de, bu kongre sırasında kararlarının hayata geçirilmesinde etkin olan kişilerdi.¹⁰⁵

Bu iki kongre, Batı Anadolu'da Kuvayı Milliye'nin ortaya çıkışının başlangıcı olmuştu. Mustafa Kemal hükümeti Batı Anadolu'da Çerkeslerin konumunun önemini hesaplayarak bölgedeki bütün kumanda makamlarına Çerkesleri tayin etmiş. Böylece Batı Anadolu'daki tüm Kuvayı Milliye'nin başlıca kumandan olarak Ali Fuad Paşa (Cebesoy), Aydın-Salihli cephesinin başına da Miralay Refet getirildiler. Kuvayı Milliye'nin genel yönetimi, Balıkesir'de bulunan Miralay Kazım Özalp'a bırakıldı.¹⁰⁶ M. Kemal, 17 Nisan 1920'de yayımladığı bir emirle, Batı Cephesinin yönetimini tam yetkiyle Kazım Özalp'a Bekir Sami'ye devretti.¹⁰⁷

Çerkeslerin, ilerlemekte olan Yunan ordusuna karşı Batı Anadolu'da çeşitli direniş odaklarının (Türk tarih yazımında bunlar "cepheler" olarak geçer) örgütlenmesinde oynadığı rol

üzerinde kısaca durmak gerekir.

Yunan işgal ordusuna ilk kurşunun sıkıldığı Ödemiş ilk direniş odağı oldu. Bu bölgedeki Kuvayı Milliye, İttihat ve Terakî'nin İzmir'deki "kâtib-i umumisi" Celal Bayar'ın sürekli talimatları altında kurulmuştu. Celal Bayar, Sarı Efe ile birlikte, Müttefik ve padişahlık mahkemeleri tarafından İzmir bölgesindeki Ermeni ve Rumların tehcir edilmeleri suçlamasıyla arandığı için, saklanmak zorundaydı. Ödemiş'teki İttihat kulübünün başında ise, Rumlara zulüm etmekle suçlanan Kaymakam Zühtü Bey vardı.¹⁰⁸ Ödemiş'te müfrezeler oluşturma işiyle sürekli Çerkesler ilgileniyordu: Jandarma Yüzbaşı Tahir, Mestan Efe, Halil Efe ve Gökçen Efe.¹⁰⁹ Rauf Orbay, 27 Mayıs 1919'da Ödemiş'i ziyaret etti. Burada kurulmakta olan "Türk Millî Merkezi" üyeleriyle bir araya gelip, onlara Yunan ordusuna karşı koymakta kararlılık göstermelerini telkin ederek, her anlamda işbirliği vaadetti.¹¹⁰

Ayvalık'ta Kemalist güçlerin temelini 172. Alaydan arta kalan birlikler oluşturuyordu ve başlarında Çerkes Ali Çetinkaya vardı. Asker kaçaklığından dolayı Ali Çetinkaya'nın kumandası altında topu topu 500 kişi kalmıştı. Bunlar Ayvalık Kuvayı Milliye'sinin temelini attılar.¹¹¹ Ali Çetinkaya, Çerkes köyleri Altınova, Muradeli ve Burhaniye ahalisini seferber ederek, 29 Mayıs 1919'da Yunan işgal birliklerini geri püskürtmeyi bilen Ayvalık Cephesi çetesini teşkilâtlandırdı. Ali Çetinkaya'nın ordu kurmayı Muradeli köyünde konuşlanmıştı.¹¹²

Batı Cephesinin en önemli bölgelerinden biri Bergama yöresiydi. Bu kent, Anadolu'nun iç bölgelerine ilerleyebilmek için gerekli önemli bir stratejik yol üzerinde bulunduğu için, Yunan ordusu Bergama'yı 12 Haziran 1919'da ele geçirdi. Ancak, çevredeki çetelerin saldırısı nedeniyle burayı terk etmeye mecbur oldu (14 Haziran 1919). Ali Çetinkaya, kendi çetesinin

bir bölümünü Bergama'daki müfrezelerin yardımına göndermişti. Bergama cephesine kumanda eden Balıkesirli Kemal komutanları Çerkes Hamit Çavuş (İtilaf Fırkası üyesi), Bektaş ve Tuzcu Efelerle birlikte Yunan ordularına esir düşmüş, ancak sonradan kaçabilmişlerdi.¹¹³

Akhisar, Salihli ve Pazarcık cepheleri, Çerkes Ethem tarafından örgütlenmişti ve yine bunlar tarafından savunuluyordu. Bozdağ'daki cephe ise Çerkes Demirci Efe'nin savunması altında daydı. Bozdağ'da, aynı zamanda, Çerkes Sarı Efe'nin müfreze si de dövüşüyordu.

1919-1920 yıllarında, dağınık ordu birlikleri dışında, Kemalistlerin safında fiilen vuruşan ve Yunan işgalinin önünü kesen iki ordu vardı: Demirci Mehmet Efe'nin Zeybekler Ordusu ve Çerkes Ethem'in Uçan Müfrezeleri.

Demirci Mehmet Efe, Nazilli yakınlarında Piribeyli köyünde doğdu. Kafkasya göçmeni Abazalar burada iskân edilmişlerdi. Babası demirciydi; Mehmet de bu mesleği öğrendi ve bundan dolayı "Demirci" lakabını aldı. E. Şapolyo'ya göre, Mehmet'in savaş sırasında askerden kaçarak zeybek olmasının nedeni, ordudaki Ermeni subayının ona bir tokat atmasıydı.¹¹⁴

Dağlara çıkınca, çevresine o civarın zeybeklerini toplamış birkaç efenin çetesini de bünyesine katarak büyükçe bir çete oluşturmuştu. Demirci Efe'nin birlikleri "Aydın Zeybekler Ordusu" olarak ünlendi.¹¹⁵ Zeybekler Ordusunun silahları, Teşkilât-ı Mahsusa aracılığıyla, sürekli olarak Türk ordusunun silah depolarından sağlanıyordu. Aydın ve Nazilli savunmasında Zeybekler Ordusunun rolü belirleyici olmuştur.

Yunan ordusu Nazilli'yi ele geçirdiğinde, Demirci Efe'ye general rütbesi ve kralın nişanı vaad edilerek Yunanistan tarafına geçmesi teklif edildi, ancak Demirci Efe reddetti.¹¹⁶

Tarih yazımında, 1919-1920 yıllarında Batı Cephesinde Çer

keslerden söz edilirken, Çerkes Ethem ve ordusuna özel bir ilgi gösterilir. 1919-1920 yıllarında bu cephenin ayakta kalması ve Batı Anadolu'daki Ankara hükümetine karşı yapılan başkaldırıların bastırılması onun sayesinde olmuş, ancak sonraları Atatürk hükümetinin en tehlikeli düşmanına dönüşmüştür. Çerkes Ethem'in orduları da, asıl olarak Çerkeslerden oluşuyordu.

Çerkes Ethem, Rauf Orbay ve Bekir Sami tarafından Milli Kurtuluş Hareketi'ne sokulduğu zaman, kardeşlerinden farklı olarak, askerî eğitimden geçmiş değildi. Ancak Balkan Savaşı sırasında Çerkes Çürüksulu Mahmud Paşa'nın süvari birliklerinde savaşmıştı. Buna karşın, Birinci Dünya Savaşı'nda ise, Teşkilât-ı Mahsusa'da Eşref Kuşçubaşı'nın emrinde görev yapmış, İran ve Afganistan'da Türk casusu olarak bulunmuştu.¹¹⁷ Ethem, Kazım Özalp ile Teşkilât-ı Mahsusa'da görev yaptıkları günlerden tanışıyordu.¹¹⁸ 1918'de çiftliğine döndüğünde, açık açık haydutluk edecek bir çete kurdu. Ethem'in bu dönemde ses getiren işlerinden biri İzmir Valisi Rahmi Bey'in oğlunu kaçırıp, 53 bin altın lira (başka kaynaklarda bu iş için 20 bin altın aldığı yazılıdır) karşılığında iade etmesidir. Rauf Orbay ile karşılaştıktan sonra, Çerkes Ethem 400 atlı ile Salihli'ye doğru yola çıktı. Yolda kendisine Alaşehir'den Mustafa Bey'in çeteleri de katıldı. Sarı Efe de ona küçük bir grup yolladı.¹¹⁹ Salihli cephesi, Ethem'in birlikleri gelmeden önce Demirci Efe ve Mestan Efe'nin çeteleri sayesinde ayakta duruyordu.¹²⁰ Ethem'in ilk kurmay toplantısı Kuşçubaşı Eşref'in Salihli'deki çiftliğinde yapıldı.¹²¹ Demirci Efe, Mestan Efe, Sarı Edip Efe ve diğer Çerkes çeteleriyle bir araya gelen Çerkes Ethem birlikleri, önce, ilerlemekte olan Yunan ordusunun bir kısmını Bozdağ'da bozguna uğratarak durdurmaya başardı. Çerkes Ethem, 1919 yılı Mayıs'ından Kasım'ına kadar, sadece kendi kuvvetleriyle, Yunan ordusunun ilerlemesine engel olmuş ve tüm cepheyi

tutabilmişti.¹²² 1919 Ocak ayında Ethem, emrinde sadece 3 bin çeteci olduğu halde, 30 bin kişilik Yunan ordusuna karşı koyabilmiş, gözle görünür zayıat verdirmişti.¹²³

Salihli cephesi olduğu andan itibaren Ethem'in ordularına insan akmaya başladı. Çevrede bulunan bütün Çerkes çeteleri ona katıldı. Bunun dışında Ethem, Teşkilât-ı Mahsusa'ya özgü bir yöntemle, suikast timleri oluşturdu. Bastırdığı isyanların ardından ise, yakın zamana dek düşman olduğu insanları da ordusunun bünyesine katabilmişti.¹²⁴ Meselâ Ethem, Kütahya'yı eline geçirdikten sonra, hapisanedeki bütün suçluların salınmasını emretmiş, bunlardan 400 kişi toplamıştı. Onlara silah dağıtıp, yanlarına da kendi atlılarından 150'sini katarak, başına Hafız Bey'i geçirdiği yeni bir tabur oluşturmuştu. Ethem'in kendi anılarında, "Bu taburun ezici çoğunluğu, parmaklıklar ardında yıllar geçirmiş olan canilerden oluşuyordu. Düşmana karşı fedakârca dövüştükleri takdirde, en kısa zamanda affa uğrayacaklarını vaadettim onlara", yazılıdır.¹²⁵ Yozgat'ta bastırdığı ayaklanmanın ardından, başkaldırmış olan Aleviler, kefarete ödeme adı altında Ethem'e, tam teçhizatlı 400 atlı verdiler. Bunlar, ayrı bir Alevi kol kuvveti sıfatıyla, ünlü Uçan Müfrezelere dahil edildiler.¹²⁶

Upmal, raporunda, Ethem'in Uçan Müfrezelerinin özellikleri konusunda bilgi verirken, "Çeteciler, gönüllü partizan müfrezeleri, eski çapulcular ve işgal edilen yerlerdeki bütün gayri müslimlerin kafasını kesenlerdendi. Bu artık eski ve kök salmış bir uygulama ve gelenekleri. Ethem Bey'in çetecilerinin (aldığım bilgilere göre oldukça sağlam bir ekip, abartılı da olabilir ama sayıları 6000'e ulaşmakta) Bolşevizmden tek anladıkları, şu veya bu yeri ele geçirdiklerinde her Rum ve Ermeni'nin (asker ya da sivil olması fark etmez) kafasını kesmeyi borç bilmeleri ve öldürdükleri insanın giysisini çıkardıktan sonra

kendi üzerlerine giyerek, özellikle üzerinde olan parası, karısının, aile bireylerinin altın, gümüş takıları, kısaca neyi varsa hepsini kendine mal etmesiydi” diye yazıyor.¹²⁷

Çerkes Ethem’in Uçan Müfrezeleri 1920 sonuna kadar Kemalist hükümetin en önemli gücüydü. Ethem birliklerinin silahları, 16 hafif, 4 ağır top ve hafif ateşli silahlardan oluşuyordu.¹²⁸ Ethem, Uçan Müfrezelerinin iâşesi için gerekli parayı, bölge halkını açıkça soyarak temin ediyordu. Mustafa Kemal de, Upmal ile görüşmesi sırasında, Ethem’in çetecilerinin, “gittikleri her yerde, köylünün elinden kalan son hayvanını almaktan, soyup soğana çevirmekten, üstüne üstlük evini de yakmaktan geri durmadıklarını, halk üzerinde, had safhada kötü, arzu edilmeyen intiba bıraktıklarını, bu nedenle halkın kendisini dış düşmanın soygunundan kurtarmaya uğraşırken bir yandan da kendi çetecileriyle soymakta olan hükümete kinlendiğini” kabul ediyordu.¹²⁹ Ethem, tüm bunların dışında zorbalıkla para elde edebilmek için başlı başına bir sistem geliştirmişti. Meselâ, Manyas’ta, akrabaları 5 bin lira getirinceye kadar Arnavut Galip Paşa’nın hapsedilmesini emretmişti.¹³⁰ Alaşehir’de ise, toprağı kazdırıp yeni gömülen kadın ve kızların cesetlerini, sırf çetecilerin ziynetlerini almaları için mezarlarından çıkarttırmıştı.¹³¹ Ethem, çetecilerinin nafakası için gerekli parayı bir de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden temin ediyordu.¹³²

Salihli’de Yunan ordusunu hezimete uğrattıktan sonra, Ethem’in pozisyonu güçlendi. Ayrıca Ethem’in, kendi otoritesine boyun eğmeyen çete reisleriyle acımasızca hesaplaşmış olması da buna olanak tanımıştı. Ancak Ethem’in Millî Kurtuluş Mücadelesi’ne asıl hizmetinin, Ankara hükümetine karşı olan Batı Anadolu’daki Çerkes ayaklanmalarını bastırması ve Çerkes Anzavur yönetimindeki padişahlık kuvvetlerini yenmesi olduğu da kabul görmektedir.

İzmit, Düzce, Adapazarı, Hendek ve Bolu'daki Çerkes ayaklanmalarının nedenleri şöyle sıralanabilir: Bu bölgelere iskân edilen Kuzey Kafkasyalıların saray ile bağlarının daha sıkı olması ve güçlerini Millî Kurtuluş Hareketi'ni ezmek için kullanmayı kararlaştıran padişah hükümetinin etkisi altında kalmaları. Dolayısıyla, bu Çerkesler arasında İttihat ve Terakki'nin muhalifi İtilaf Fırkası üyesi pek çok Çerkes beyi vardı. Çerkeslerin isyan etmesinde, Kemalist hükümetin haraç alması ve vergilendirmesinin rolü de az değildi. Bu koşullar, padişah yönetiminin Kemalistleri "Allahsız" ve padişah karşıtı olarak tanıtmayı için uygun bir ortam oluşturmuydu. Bu yüzden de, padişah hükümeti ve mollaların, Kemalistlerin İslâm'ın kutsal şartlarına karşı Rus Bolşeviklerle ittifaka girdiklerine dair yaptıkları propaganda Çerkesler arasında epeyce etkili oldu. Çerkeslerin asırlık düşmanı Rus imgesi, Türkiyeli Kuzey Kafkasyalıların zihninde hâlâ tazeydi.

Anımsatılmadan geçilemeyecek ve sadece Çerkesler için anlamlı bir başka durum da, Millî Kurtuluş Mücadelesi'ndeki İttihat faktörünün padişah hükümeti tarafından kullanılmasıdır. Özellikle Damat Ferit Paşa yönetimi sırasında padişah hükümeti, Çerkesler arasında, "Kemalistlerin herkesin bildiği İttihatçılar olduğu ve iktidara geldikleri takdirde Çerkeslerin de Ermeniler gibi tehcire uğrayacakları ve yok edilecekleri" propagandasını yapıyordu.¹³³ Çerkes aristokrasisi içinde, Türkiye'de Amerikan mandası yanlıları da az değildi ve bunlar, bu konuda Mustafa Kemal'i ayakbağı olarak görüyorlardı. Bunlar arasında padişah hükümetinin Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa, Çürüksulu Mahmut Paşa ve Ahmet İzzet Paşa gibi isimler sayılabilir.¹³⁴

Tüm bu durumları ve Kemalist hükümetin Kuzey Kafkasyalılarından etkin olarak yararlanma deneyimini dikkate alan

padişah hükümeti de, aynı biçimde Çerkesleri Kemalistlere karşı kullanma kararı aldı. Padişah hükümeti bu amaçla, pek çok değişik propaganda yöntemiyle birlikte sultan-halifenin fetvalarını da kullanarak bir "Halifelik Ordusu" kurmaya kalkıştı. Bu ordunun başına yine bir Çerkes olan ve Sadrazam Damat Ferid'in yakın arkadaşı Ahmed Anzavur getirildi.¹³⁵ Damat Ferid'in himayesi sayesinde Ahmed Anzavur'a "paşa" unvanı da verildi. İngilizler, boğazlara yakın olan Çanakkale, Bursa ve Balıkesir'e özel önem veriyorlardı ve Kemalist mevzilerin buralarda güç kazanmasını istemiyorlardı. Bu nedenle padişah hükümeti, İngilizlerin yönlendirmesiyle, Anzavur'u Çerkesler arasında isyan çıkarmak üzere bu bölgeye yolladı.

Anadolu'ya gelen Anzavur'a, sadece tutucu Çerkesler değil diğer bir Müslüman unsur, Arnavutların bir bölümü de katıldı. Böylece ordularını kuvvetlendiren Anzavur, öncelikle Biga'yı ele geçirdi; milliyetçi örgütlenmeyi gerçekleştirmek için buraya gönderilmiş olan Kaymakam Hamdi Bey'i yakalayıp astı.¹³⁶ Hamdi Bey, Müttcfiklerin Akbaş'taki depolarına baskın düzenleyen kişiydi.¹³⁷ Bunun ardından, 1919'un sonbaharında Gönen ve Bandırma'da Kemalist hükümete karşı isyanlar patladı. Bölgenin yakınındaki yerler de huzursuzdu ve ayaklanma tehdidi vardı. 1919 sonbaharında Bandırmalı çete reisi Bekir Adapazarı'na geldi ve şehirde Kemalistlere karşı bir isyan hazırlığına koyuldu. Bunun ardından Ahmet Anzavur, Bandırma'daki Çerkes beylerinden biri olan Aznok Ahmet'i Düzce'ye göndererek halkı ayaklanmaya çağırdı.¹³⁸

Ankara hükümetinin isyan bastırarak gücü yoktu. Biga ve çevresini eline geçiren Anzavur, Yusuf İzzet Paşa'nın kendisine karşı gönderilen 7 bin kişilik takımını kırıp geçirmiş, bir kısmı da onun tarafına geçmişti.¹³⁹ Bu zafer Anzavur'a cesaret verdi. Mart 1920'de Düzce'de ayaklanan Çerkeslerin Ankara'nın

kendilerine karşı yolladığı taburu bozguna uğratmaları, Kemalist hükümette büyük bir rahatsızlığa yol açtı.¹⁴⁰ Batı Anadolu'da, Anzavur'un karşısına çıkabilecek ve onu alt ederek isyanları bastıracak tek güç Ethem'in Uçan Müfrezeleri idi. Ali Fuad Cebesoy'un hatıralarına göre: "Anadolu'daki isyanları Ethem Bey'in ordularının dışında hiçbir güç bastıramazdı, bu nedenle tehlikenin gün be gün büyümekte olduğu, bu tehlikenin Ankara için doğrudan bir tehdit olduğu varsayıldığında, her durumda, Ethem kuvvetlerini bir ordu bünyesinde toplamak ve başına ünlü kumandanlarımızdan birini getirmek kaçınılmaz görünüyordu. Gerçekten de, böylelikle birçok sorunu aşma olanağımız doğuyordu. Maalesef böyle yapılamadı. Anadolu'daki isyanlar, Ethem Bey ve partizanları tarafından, başı buyruk ezildiler".¹⁴¹

Ancak o sırada Kemalist hükümetin, isyanları bastırırken bizzat Ethem'in de kendilerine yönelik bir tehdit haline gelecek kadar güçleneceğini düşünecek hali yoktu. Durum çok zordu ve Milli Kurtuluş Hareketi'nin varlığı doğrudan tehdit altındaydı. Anzavur, özellikle de 1920 Mart ayındaki ikinci isyandan sonra, ayaklananlarla birleşerek Ankara'ya yönelebilirdi. Yolu üzerinde önünü kesecek ciddi herhangi bir engel yoktu.

Anzavur'un ilk isyanı Ethem tarafından 20 Kasım-2 Aralık 1919'da bastırıldı. Ethem bu iş için Salihli cephesindeki kuvvetlerinin bir bölümünü buraya kaydırmak durumunda kaldı. Ayaklanma ezildikten sonra, Ethem adamlarıyla Salihli'ye döndü. Saklanmakta olan Anzavur da, 1920 başlarında alevlenecek olan yeni bir isyanı kışkırtmaya koyuldu.

10 Mart 1920'de, Kâzım Özalp bir telgrafla Ethem'e, Anzavur'un Karacabey'i ele geçirdiğini ve iki koldan Bandırma'ya doğru ilerlemekte olduğunu bildirdi.¹⁴² Özalp, "Durum ciddidir. Bu nedenle, yeterince kuvvet alıp bizzat başlarına geçin ve hızla Balıkesir'e gidin. Ordularınız, Akhisar istasyonundan trenle

Balıkesir'e götürülebilir" diye yazmıştı.¹⁴³

Telgrafi aldıktan iki gün sonra Ethem, söz konusu bölgeye hareket emri verdi. Kardeşi Tefvik'in yönetimindeki ilk birlik Balıkesir'e yollandı. Bu sırada Biga ve Gönen, Anzavur'un kontrolündeydi, Çerkes isyanı ise Beypazarı-Ankara hattında hızla yayılıyordu. İstanbul'daki İngiliz depolarından silahlandırılmış olan Ahmet Anzavur komutasındaki "Halife Ordusu", 1920'nin Nisan sonu ile Mayıs başında İzmit ve civarını ele geçirmişti. Ethem'in anılarında şunlar belirtiliyor: "Durum öylesine ciddiye ki, Anzavur yanlısı propaganda Balıkesir'de bile yaygındı ve kamuoyunu zehirliyordu. Hattâ Anzavur'u karşılamak üzere gizli hazırlık bile yürütülmekteydi, kendisi de bundan haberdardı".¹⁴⁴

Ethem ve Anzavur birlikleri arasındaki çatışma Susurluk'ta cereyan etti. Her iki tarafı oluşturan Çerkesler fiilen birbirleriyle vuruşuyorlardı. Kemalistlerin millî politikasının başarısı da buradaydı: Aynı ulustan bir bölümü, kendi yurttaşlarına karşı kullanmak. Sonuçta, 10 saatlik şiddetli bir meydan muharebesi ardından Anzavur orduları bozguna uğradı ve ordusundaki top- lar, makineli tüfekler Ethem'in eline geçti. Saldırısını genişleten Ethem, Bandırma'ya çıktı ve sokaklarda sürdürülen savaş sonu- cu bu kenti de zaptetti. Anzavur Gönen ve Biga yönünde geri çekildi.¹⁴⁵ Ancak Anzavur'un Susurluk'ta bozguna uğratılması, Kemalist hükümete yönelik tehlikeyi ortadan kaldırmamıştı. Düzce ve Adapazarı isyanları da büyük tehlike oluşturunuyordu. Düzce'deki asi Çerkeslerin başında, Sefer Bey ve Hacı Kamil gibi Kuzey Kafkasyalılar arasında büyük itibar olan ve saraya yakın Çerkesler vardı.¹⁴⁶ 1920'de Kuşçubaşı Eşref'in müfreze- leriyle birlikte İzmit'ten Bolu'ya gitmesinden sonra, Adapazarılı Çerkeslerden Kanbulat Said, Kemalistlere karşı bir çete oluşturu- du ve Hendek'i aldı. Burada bütün jandarma kuvvetlerini astı.¹⁴⁷

Düzce'de ayaklanan (13 Nisan 1920) isyancıların başını çeken Çerkes İsmail Pehlivan, Abaza Topal Ali, Abaza Parmaksız Nazif 4 bin kişilik bir asi ordusu kurdular. Padişah hükümeti de, Halife Ordusu'nun birliklerini oluşturmak üzere Düzce'ye bir heyet göndermişti.¹⁴⁸

19 Nisan 1920'de Kemalist hükümetin Genelkurmay Başkanı İsmet İnönü, Susurluk'taki zaferinden dolayı, Mustafa Kemal adına kendisini kutladığı bir telgraf göndererek Ethem'le ilişkiye geçti ve Düzce, Bolu ve Yozgat'taki isyanların bastırılması için saldırı emri verdi. İsmet İnönü, aynı zamanda, mümkün olan her imkânla kendisine yardım etmesi için Cebesoy'a gerekli emirlerin verilmiş olduğunu da bildirmişti.¹⁴⁹

Ethem bu telgrafı alır almaz, Geyve ve Adapazarı tarafına yöneldi. 24 Mayıs 1920'de Adapazarı'nı ele geçirip isyancıları dağıttı, elebaşlarını şiddetle cezalandırdı, 12 kişiyi idam etti.¹⁵⁰ Hendek'ten Düzce'ye geçen Ethem'in Uçan Müfrezeleri, 25 Mayıs'ta isyancıları Düzce önünde hezimete uğrattı. 26 Mayıs'ta kente girdiklerinde Ethem isyanın elebaşları ile eylemcilerin hepsinin asılmasını emretti. Asilerin lideri Avukat Çerkes Behab ile Abaza beyleri Koç ve İskender de ölüme mahkûm edilenler arasındaydı.¹⁵¹ Ethem'in Uçan Müfrezeleri bundan sonra Bolu'ya yöneldi.

Düzce-Hendek-Adapazarı-Sapanca-Geyve-Bolu-Gerede hattındaki askerî harekâtı tamamladıktan sonra Ethem, ordularını Eskişehir'de topladı. Bu birlikler resmî olarak Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuad Cebesoy'un emrinde bulunuyorlardı. Ancak Cebesoy onları Bursa cephesine yollamaya karar verince, Ethem karşı çıktı ve ordularıyla birlikte Yunanlıların elinden almak için Demirci'ye yöneldi. Bu, Kemalistlerin o dönemde Yunanlılara karşı tek zaferi olmuştu. Ethem cephede bir başka başarıyı da, 17 Mart 1920'de daha Adapazarı'na girmeden önce,

İngiliz birliklerini Afyon Karahisar'dan çekilmek zorunda bıraktığı zaman elde etmişti.¹⁵²

İsyanlar bastırıldıktan sonra Ethem, Mustafa Kemal'in daveti üzerine, 1920 Haziran'ında kahraman olarak karşılandığı Ankara'ya gitti. Ethem TBMM salonuna girdiğinde, Mustafa Kemal dahil, bütün meclis, onu sevinç gösterisiyle ayakta alkışladı. Ethem 20 Haziran'a kadar Ankara'da kaldı. Buradan, Çapanoğlu kardeşlerin elebaşılık ettiği anti-Kemalist ayaklanmayı bastırmak üzere Yozgat'ta gitti. Bu kentte konaklayan milli güçlerin silahlarını ellerine geçiren Çapanoğlu kardeşlerin gücü, sadece Yozgat'a değil bir başka şehir olan Zile'ye de yetiyordu. Bu isyanı düzenleyenlerden biri de Abaza Rıfat Bey'di. İsyanı bastırmak üzere gönderilen Çerkes Kılıç Ali ile Refet Beylerin komutasındaki ordular bozguna uğramış ve geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Ethem'in birlikleri, ancak bundan sonra, isyanları bastırmak için bölgeye sürülmüştü. 23 Haziran 1920'de dört saatlik bir mücadeleden sonra Ethem Yozgat'ı aldı. Şehirde 200 kişilik bir birlik bırakan Çerkes Ethem, isyancıları Alaca'ya kadar kovaladı. Burayı da 24 Haziran'da ele geçirdi. Ethem, 27 Haziran 1920'de bu bölgedeki isyanları tamamen bastırmış, her zaman olduğu gibi halkı soymaya yönelmişti. Şeref Güralp bu durumu şöyle tanımlıyordu: "Bu tarz ayaklanmaları bastırma işinde pişen Ethem kuvvetleri, arkalarında, çekirge sürüsü geçmişçesine bir çöl bırakarak Ankara'ya dönmüşlerdi. Ankara hükümeti, başka gücü olmadığından, ister istemez onlarla işbirliği yapmaya uğraşıyordu."¹⁵³

Ethem'in Yozgat'a girişi sırasında, Boğazlıyan'daki isyanı bastırmak üzere gönderilmiş olan Kılıç Ali, ona, Kayseri'den bir telgraf çekerek, taburunun isyancılar tarafından tamamen ezildiğini ve bir kısmının da gönüllü olarak isyancılara

katıldığını bildirdi. Boğazlıyan'daki isyan, daha sonra, bir başka Çerkes, General Cemil Cahit Toydemir tarafından bastırıldı.

Yozgat'taki isyan bastırıldıktan sonra, Ethem'in emriyle, isyanın nedenleri ve kışkırtıcıların araştırılması için özel bir askerî mahkeme kuruldu. Bu mahkemenin mahkûm ettiği bazı isyan elebaşları asıldı. Sıra Çapanoğlu isyanına gelince, Çerkes beylerinin ona arka çıkması ve araya girmesi sayesinde Çapanoğulları Ethem'in şahsî affına uğradılar.¹⁵⁴ Ancak askerî mahkeme Ankara Valisi Yahya Galip hakkında suçlamada bulunduğu zaman da, Mustafa Kemal ve İsmet İnönü ona arka çıkmıştı. Ethem, Galip'i tutuklayıp asmak istiyordu. Ancak M. Kemal Galip'i kurtardı. Sonunda, Ethem'in kardeşi mebus Reşit Bey aracılığıyla bu olay kapatıldı ve Ethem niyetinden vazgeçti. Buna karşın Yozgatlı bazı mebuslar, Ethem'in, Kemal'in olaya karışmasından dolayı öfkeli olduğunu ve güya, "Ankara'ya döndüğümde Millet Meclisi başkanını meclis binası önünde kendi ellerimle asacağım" dediğini Mustafa Kemal'e duyurdular.¹⁵⁵ Ethem, anılarında böyle bir şey söylemiş olduğunu kesinlikle reddediyor. Bu rivayetin, daha sonraları sırf Ethem'e ilişkin politikayı ve ona bağlı Uçan Müfrezelerin dağıtılmasını haklı çıkarmak amacıyla ortaya atılmış olması da muhtemeldir.

Türk tarihçisi Cemal Şener'e göre, Atatürk o dönemde sadece siyaseten iktidardaydı. Askerî güç bütünüyle Ethem'in elindeydi. Mustafa Kemal de Yahya Galip işini, özellikle kendisini hedef alan bir teşebbüs olarak görüyordu. Galip ile hesaplaşabildiğinde Ethem neler yapabileceğini sınamış olacak, Ankara'ya hareket ederek bütün iktidarı eline geçirecekti. Meclis çoğunluğunun desteğini zaten kazanmıştı.¹⁵⁶ Atatürk'ün çevresinde, Ethem'in, bir çok kez, "İstersem herşeyi kendi elime geçiririm. Bana kim engel olabilir ki?" sözlerini tekrarlayıp durduğu söyleniyordu.¹⁵⁷

Batı Anadolu'daki isyanları bastırdıktan ve Demirci'de Yunanlılar, Afyon Karahisar'da İngilizlere karşı savaş alanlarında elde ettiği zaferlerden sonra Ethem'in prestiji ve etkisi olağanüstü artmıştı. Yalnızca adı bile dehşet uyandırmaya yetiyordu. 1920 sonbaharında Konya'da zorla askere alma uygulaması nedeniyle Kemalist hükümete karşı isyan çıktığı zaman, Ethem ve yine bir başka Çerkes, büyükçe bir çetenin reisi olan Recep, ortalığı yatıştırmaya gönderilmişti. Ethem'in çetecileri isyancılarla öyle bir hesaplaştı ki, kent ahalisinin ileri gelenleri, derhal M. Kemal'e bir telgraf çekerek hükümetin Ethem'i geri çekmesi halinde her şarta boyun eğeceklerini bildirdiler.¹⁵⁸

1920 Temmuz'unda Büyük Millet Meclisi Ethem'e "Umum Kuvayı Milliye Komutanı" unvanını verdi. Ethem, valilere olduğu gibi ordu birliklerinin kumandanlarına da kendi imzasıyla talimatlar ve emirler yağdırıyordu.¹⁵⁹ Ethem, ordularının karargâhını Dere köyüne (Kütahya'da) taşıyarak, Batı Cephesi Komutanlığına fiilen tâbi olmuyordu. Sovyet tarih yazımında Ethem, "Kemalist devrimin Mahno'su"* olarak tarif edilmektedir.¹⁶⁰

O dönemde, özellikle Mustafa Kemal yandaşları ile Ethem'i destekleyen İttihatçılar arasındaki ilişkilerin bıçak sırtında olması ve Enver'in Türkiye'ye dönme olasılığı gibi gerçek bir tehdidin varlığı söz konusu iken, Ethem ve Uçan Müfrezeleri Kemalist hükümet için ciddi bir tehlike haline gelmişti. Bu nedenle, Mustafa Kemal ve Ethem arasındaki ilişkiler, 1920 yazının ortalarından itibaren gerginleşmeye başladı. Ankara hükümetinin giderek güç kazanması için Ethem'in orduları ya

* Nestor İvanoviç Mahno: Ukraynalı anarşist, kırsal kesimde eylemler yaptı, 1917 Devrimi'nden sonra işgal kuvvetlerine ve toprak sahiplerine karşı silahlı sâvas yürüttü. Karşı devrimcileri püskürttü. Siyasi çatışmalarda yenildi. Fransa'ya kaçtı ve orada öldü. (ç.n.)

düzene sokulacak ya da dağıtılacaktı. Böylece, Yunan ordusu işgale başlarken, partizan savaşı yöntemleri ve sadece Kuva Milliye ile düşmanın ilerleyişinin durdurulamayacağı, düzenli ordunun şart olduğu açıklık kazanmış oldu. Düzenli ordu karşı olanların başını çeken Ethem'di. Cephe hattındaki etkinliğini zayıflatacak ve serbestçe hüküm sürmesine engel olacak bir Kemalist düzenli ordunun güç kazanması, Ethem için büyük tehlikeydi.

Millî Kurtuluş Hareketi'nin bir başka sayfası daha Çerkes Ethem adıyla anılır: Bolşeviklerle ilişki ve komünist eğilim "Yeşil Ordu"nın kuruluşu.

1919-1922 yıllarında Türkiye'de Bolşevik propaganda büyük hayli güçlüydü ve nüfusun birçok katmanında ve bazı önemli Kemalist liderler üzerinde etkili olmuştu. Mustafa Kemal, komünist sosyalist olmamasına karşın, Bolşeviklerle ilişki kurmak ve onlardan yardım alabilmek için bu akımdan yararlanmıştı.¹⁶¹

Sadece Kemal'in orduları değil, Topal Osman'ın kuvvetleri de Bolşeviklerden silah sağlıyordu. Kemalistler içinde Bolşevik yanlısı eğilim, Yunanlıların Bursa'yı işgalinden sonra daha da güçlendi. Millet Meclisi'nde pek çok mebus Millî Kurtuluş Hareketi'nin başarısızlıkla karşı karşıya olduğu kanısındaydı ve açık açık Sovyet Rusya'nın orduya yardımını tek çıkış yolu olarak görüyorlardı. Hattâ o dönemde Millet Meclisi'nde çıkan bir tartışmada bazı mebuslara göre, "Bolşevik olursak, o zaman Bolşevikler gelir bizi kurtarır" savı geçerliydi,¹⁶² Meclis kürsüsünden hitap eden Kemalist hükümetin Dışişleri Bakanı Yardımcısı Ahmet Muhtar, hükümetin, Rus Bolşeviklerinin taleplerine uygun bir siyaset izlemesi gerektiğini söylüyordu. Batum delegesi Ahmet Fevzi de onunla hemfikirdi ve taleplerini şu temele oturtuyordu: Türkiye nüfusu, Yunanistan, Ermenistan ve onları desteklemekte olan Antant devletlerine karşı

koyabilmek için yeterli değildir, bu nedenle de Rusya'dan Müslüman akımı gerekmektedir.¹⁶⁴ Birçokları da umutlarını, Azerbaycan'dan gelecek Bolşevik birliklerine bağlıyordu. Mustafa Kemal bile muhalefete karşı bu kozu kullanıyordu.

Bolşevik eğilim Kemalistlerin yüksek rütbeli generalleri arasında da güç kazanmıştı. Bolşevik yanlısı tutum içinde olanlar arasında Ali Fuad Cebesoy, Kâzım Karabekir ve hattâ Celal Bayar vardı. Örneğin Cebesoy, Bolşeviklerin subaylar ve askerler arasında fark gözetmeme ilkesini kendi birliklerinde de yerleştirmek için, subayların askerlerle birlikte yemek yemelerini emretmişti.¹⁶⁵ Celal Bayar, köylerde Karl Marx'ın ve Bolşeviklerin fikirlerini yayıyordu.¹⁶⁶ Ama Bolşevikliğe hepsinden çok, Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir yatkındı. Kâzım Karabekir, 1920 Ağustos'unda bir emirle komutasındaki birliklerde ayırt edici bütün rütbe ve apoletleri kaldırdı. Ama 27 Ağustos 1920'de Kemalist hükümetin Genelkurmay Başkanı İsmet İnönü'den bu konuya ilişkin sert bir uyarı aldı. Karabekir ise, İnönü'ye verdiği yanıtta, Kızıl Ordu'nun Azerbaycan ve Nahçıvan'a girmesi üzerine, ordularının Bolşeviklerle doğrudan temas ettiği ve aynı onlarda olduğu gibi apolet ve farklılık vurgulayan her türlü işarete karşı Türk ordusunda da bir tepki doğduğu için böyle bir karar aldığını savunuyordu.¹⁶⁷ Ayrıca, 1920 yılı Ağustos ayında, Mustafa Kemal'e ve Dışişleri Bakanı Bekir Sami'ye yazdığı mektupta, "Bolşevizmin Türkiye için kabul edilebilir bir ideoloji biçimi" olduğundan söz eden Kâzım Karabekir, "Bolşevik İslâm Kurtuluş Ordusu" kurulması fikrine de kapılmıştı.¹⁶⁸ Upmal'a göre, Karabekir'in Bolşevizmi benimsediği, Doğu Ordusu'nda yaptığı değişikliklerden çok, Ermenistan'da işgal edilen topraklardaki Ermeni Bolşevikleri desteklemeleri konusunda subaylarına talimat vermesiyle belli olmuştu.¹⁶⁹

Paşalarından farklı olarak daha uzak görüşlü olan Atatürk, Türkiye'deki komünist hareketin büyüme sürecini kontrol altında tutmaya gayret ediyordu. Meselâ, Mustafa Suphi'nin Komünist Partisi'ne karşılık, ağırlıklı olarak kendi tayin ettiği kişilere bir resmî Türk Komünist Partisi kurdurmuştu.

Ethem'i de komünist hareket içine sokan Atatürk'ün kendisiydi. 1920 Eylül'ünde Ethem'e aşağıdaki içerikle bir mektup yollamıştı: "Gereklere uygun olarak, Ankara'da III. Enternasyonal'e bağlı bir merkez kurduk. Bu teşkilâta ben, siz ve Refet Bey dahiliz. *Yeni Dünya* gazetesi kuruluş fikrini ifade etmektedir. Teşkilâtın genel sekreterliğine Hakkı Behiç Bey getirilmiştir. Bu nedenle bilgi, tecrübe ve ciddi çalışmak gerekmektedir. Ortak çıkarlarımız bunu talep etmektedir. Program hazırlanır hazırlanmaz size gönderilecektir. Program elinize geçtiğinde, parti şubelerinin açılmasına gayret göstermenizi rica ederim. Ankara'da yayınlar yapılacak ve size gönderilecek."¹⁷⁰

Ethem, bu mektubu anılarında nakletmişti.¹⁷¹ Ethem'in Bolşevik yanlısı faaliyetlere bu denli sürüklenmesinde Kemalist hükümetin payı olduğuna, Ethem'in Türkiye Komünist Partisi saflarına, parti merkez komitesinin kararıyla ve hattâ kendisinin haberi bile olmaksızın alınmış olduğunu söyleyen Rus Elçiliği Sekreteri Upmal da şahitti.¹⁷² Atatürk ise, Upmal ile 24 Ocak 1921'deki söyleşisinde, Ethem'i Türkiye Komünist Partisi'ne sokanın kendisi olduğunu reddederek, "Ethem ve adamları partiye bizzat Hakkı Bey tarafından ve bana danışılmadan alındılar. Ethem şahsî menfaatleri yönünde hareket ediyordu" diyordu.¹⁷³ Bundan da öte, 8 Ocak 1921'de Millet Meclisi'nde kürsüye çıkan ve Batı Cephesinde, Çerkes Ethem ile kardeşi Tevfik'in Uçan Müfrezelerinin kumandanlarının faaliyetleri hakkında bir konuşma yapan Atatürk, Ethem'i ve kardeşlerini Bolşevikleri kandırmaya uğraşmakla suçlamıştı: "Bu insanlar Bolşevikleri

şaşırtmaya çalışıyorlardı. Kendilerini Bolşevik olarak tanıtıp, komünist giysiler kuşanarak, Bolşevikler nezdinde, sanki Türkiye bir kargaşaya düşmüş ve acilen bir devrim gerçekleştirmek için bütün olanaklar varmış gibi bir izlenim uyandırmaya çalışıyorlardı.”¹⁷⁴ Atatürk, böylelikle bir anda iki sorunu çözmüş oluyordu: Ethem’in müfrezelerini yok etmiş, onu da, Türkiye’de komünist rejimin kurulması için bütün şartların oluşmuş olduğuna dair Bolşevikleri yanıltan baş suçlu olarak göstermişti.

Bir biçimde Türkiye Komünist Partisi’ne kabul edilmesi ardından Ethem, kendisine verilen yetkilere dayanarak, tabii ki kendi girişimiyle de olabilir, kontrolü altındaki bölgelerde bu partinin şubelerini kurmaya başlamış, aynı zamanda da islâmi Bolşevik Yeşil Ordu’nun kurucuları arasında yer almıştı. Ethem’in kendi ordusu bünyesinde de, Abaza İsmail Hakkı’nın kumandası altında bir “Bolşevik Taburu” vardı.¹⁷⁵

Bu olayların içinde olan Rıza Nur’un belirttiğine göre, Yeşil Ordu kurma fikri Bolşeviklere aitti ve Rus Bolşevikleri için “Azerbaycan’ı ele geçirmekte kolaylık sağlamak” için gerekliydi.¹⁷⁶ Yeşil Ordu’nun oluşturulması biraz da Enver’in “İslâmî Bolşevizm” hareketinin faaliyete geçirilmesi ve Millî Kurtuluş Hareketi’nin başına geçmek üzere Türkiye’ye dönüş planlarının bir parçasıydı.¹⁷⁷ Türkiye’de Yeşil Ordu’yu kuranlar 14 kişiydi ve aralarında ünlü İttihatçılardan Doktor Nâzım, Adnan Adıvar, Eyüb Sabri, Yunus Nadi, Celal Bayar ve Çerkeslerden de Hakkı Behiç, Hüsrev Sami, İbrahim Süreyya, Muhiddin Baha vardı.¹⁷⁸ Bu ordunun kuruluşunda aynı şekilde Ethem ve kardeşleri de yer almıştı. Kurucu üyelerinin ezici çoğunluğu Türkiye Millet Meclisi mebuslarından oluşuyordu, aralarında Kemalist hükümet bakanlarından Adnan Adıvar, Hakkı Behiç ve Celal Bayar gibi isimler de vardı. Kurucularının niyeti, Yeşil Ordu’-

nun, Türkistan, İran ve Azerbaycan'da devrimci Müslüman komitelerle ilişkiye geçmesiydi. İlân edilmiş olan -Bolşevik Rusya ile bağların güçlendirilmesi- amacına bakılmaksızın, "İslâm Bolşevizmi"nin kurulmasının altındaki gerçek neden, Enver'in Anadolu'ya dönüşünü ve Millî Kurtuluş Hareketi liderliğini eline geçirmesini sağlamasıydı. Enverci sayılan Yeşil Ordu, yegâne etkin ve gerçek kumandan Ethem girince, Türk tarihçi Doğan Avcıoğlu'nun ifadesiyle, *Ethemist bir partiye* dönüştü.¹⁷⁹ Gerçekten de, Yeşil Ordu'nun çekirdeği Ethem ve Tevfik'in müfrezelerindeki çetecilerden oluşuyordu.¹⁸⁰ Mustafa Kemal, Yeşil Ordu'nun kuruluşunda Ethem'in rolünü şu şekilde tanımlamıştı: "Yeşil Ordu'yu biz hep birlikte, ülkeye yararı dokunsun diye kurduk. Ancak bu teşkilât zamanla Ethem ve kardeşlerinin tesiri altına girdi. Bu nedenle Yeşil Ordu'yu dağıtma mecburiyeti doğdu. Bununla birlikte, Ethem ve kardeşleri bu teşkilâtı gizlice korudular ve geliştirdiler."¹⁸¹

Yeşil Ordu'nun kurulmasıyla İttihat ve Terakki'nin yeraltı faaliyetleri hızlanmıştı ve Enver'in dönüşü için de etkin bir hazırlık başlatılmıştı.¹⁸² Enver Anadolu'ya çıkabilseydi, Millî Kurtuluş Hareketi'nde liderlik büyük ihtimalle değişecekti. Enver'in ülke içindeki mevzileri çok güçlüydü. Kemalist hükümette bile Enver taraftarları vardı. Mustafa Kemal bu nedenle onlardan birini, Refet Paşa'yı İçişleri Bakanlığı'ndan azletmişti.

Mustafa Kemal, Ethem'in daha Teşkilât-ı Mahsusa döneminden beri Envercilerle ilişki içinde olduğunu ve bunların başarısının Ethem'in desteğine bağlı olduğunu hesaplayarak Uçan Müfrezeleri dağıtma kararı aldı. Ethem'in düzenli bir ordu kurulmasına engel oluşturması ve Ankara hükümetinin hâkimiyetine boyun eğmesinin de aslında göreceli olması buna çanak tutmuştu. Atatürk'ün belirttiği gibi: "Düzenli ordumuz, çete-

cilere muhtaç olmayacak kadar güçlenir güçlenmez, hemen bütün çetecilerin sınırlandırılmasına ve eritilmesine giriştik.”¹⁸³ Atatürk, çetecilerle birlikte Envercilerle de kıyasıya hesaplaştı. Ekim 1921’de Batı Cephesine seyahatlerinden birinde, emri uyarınca 30 kadar İttihat ve Terakki yanlısı subay, görevlerinde cürüm işledikleri bahanesiyle kurşuna dizilmişti.¹⁸⁴

Uçan Müfrezelerin dağıtılmasına hazırlık olarak ilk yapılan, Ethem’i destekleyen Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuad Cebesoy’un bu görevden alınarak Moskova’ya elçi olarak tayin edilmesi idi. Batı Cephesinin yeni kumandanı, Ethem’in ilişkisinin, daha Yozgat isyanı sırasında gerildiği İsmet İnönü’ydü. İsmet’in tayininden sonra, cephe gerisindeki bütün hatların yönetimi Genelkurmayın eline geçti. Bu durum, oradaki nüfusun yağma edilmesini, sonuçta da Ethem’in çetecilerinin servet kaynaklarını zora sokmuştu.

Alınan önlemlerin sonucunda, Ethem’in Uçan Müfrezelerine yeni kuvvetlerin katılmasının önüne geçildi. Yeni Batı Cephesi Kumandanlığı, Ethem’in çetecileriyle birlikte düzenli Kemalist ordulara katılmasını isteyen, aksi durumda, Uçan Müfrezelerin hükümet kararıyla dağıtılacağını bildiren bir resmî davet çıkardı. Ethem bunu reddetti. Bunun üzerine Ankara’da Ethem aleyhtarı propaganda seferberliği başlatıldı. Mecliste Ethem yandaşlarının ve kardeşi Reşit’in mebus Çerkes liderlerden biri olduğunu göz önünde tutan Kemalist hükümet, Çerkeslerle Türkler arasında cepheleşme yaratıldığına vurgu yaparak Çerkes kartına oynadı. Ethem, Uçan Müfrezeleri asıl olarak Çerkeslerden oluşturmak ve adamlarını seçerken milliyete göre davranmakla suçlanıyordu.¹⁸⁵ Ancak Ethem’e yönelik asıl suçlama, Kütahya’da bağımsız bir devlet kurarak, bu devletin hâkimiyetini Afyon Karahisar, Konya ve Eskişehir’e kadar genişletme eğilimi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetini kovduktan

sonra da iktidarını bütün ülkeye yayma niyeti idi.¹⁸⁶ Bununla birlikte Ethem, M. Kemal'i öldürmeye teşebbüs etmekle de suçlanıyordu.¹⁸⁷ Kılıç Ali, Ethem'in Ankara'da bulunduğu sırada Mustafa Kemal'i öldürmeyi iki kez denediğini, ancak her ikisinde de başarısız olduğunu yazıyordu.¹⁸⁸

Bütün bu Ethem aleyhtarı propaganda, onu desteklemekte olan mebusların konumlarını zayıf düşürdü. Bu yüzden Mustafa Kemal hükümeti, meclisten Uçan Müfrezelerin dağıtılma kararını geçirebildi. Ethem'e bir şans tanımak için de iki "barış komisyonu" gönderildi. İlk komisyonun Ethem ile görüşmesinden bir sonuç çıkmamıştı. İkincisi daha Eskişehir'e yeni gelmişti ki, Ethem ile İnönü'nün kuvvetlerinin çatıştığı haberini alarak geri döndü. Ethem, gönderilen bu komisyonları, "ordunun son darbeyi vurma hazırlığını tamamlayana kadar kendisini oyalamaya çalıştığı" şeklinde değerlendiriyordu.¹⁸⁹ İsmet İnönü, saldırıya geçmeden önce, Uçan Müfrezeler içinde, bu savaşın çetecilere değil sadece Ethem ve kardeşlerine karşı olduğunu göstermek üzere, düzenli ordulara katılma çağrısını içeren ilânların dağıtılmasını emretmişti. Sonuçta Ethem'in ordularının büyük bölümü kaçtı, yanında sadece 200 civarında kişi kaldı. Cebesoy'a göre, Ethem'in çeteleri, zaten o Batı Cephesi Komutanlığı'ndan alınır alınmaz dağılmaya başlamıştı.¹⁹⁰ Ethem, gerçek güç dengelerini gözden kaçırarak, bu konuda büyük bir hesap hatası yapmıştı. Gerçekte, Ethem'in kişisel prestijinin dışında, komutası altındaki Uçan Müfrezelerin saygınlığı ve prestiji oldukça düşüktü.¹⁹¹

27 Aralık 1920'de İsmet İnönü kuvvetleri, Ethem'in Uçan Müfrezelerine saldırı düzeni aldılar. Kısa sürede tümünü dağıttılar ve Batı Cephesinde çetecilik işine son verdiler. Ethem'in önünde iki seçenek kalmıştı: Ya İnönü ordusuna tutsak olacak ve İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanıp asılacaktı ya da düşmanı

Yunanlıların tarafına geçecekti. İkinci şıkta Ethem'in hayatta kalma şansı vardı ve 1921 Şubat'ının sonunda Yunan Kumandanlığı'na teslim oldu.

Batı Cephesinde 1919-1921 arasında olanları tahlil ederken, Ethem'in Türk Millî Kurtuluş Mücadelesi'nin anahtar kişiliklerinden biri olduğu sonucuna ulaşılabilir. Onun yaptığı, aslında Uçan Müfrezeleriyle birlikte fiilen Batı Cephesini yaratmak ve Yunan ordusunun ilerlemesini bir süreliğine de olsa durdurabilmektir. Ethem'in cephede gördüğü iş, Kemalistlerin düzenli bir ordu kuracak zamanı kazanmasına izin vermişti. Bir başka hizmeti de, Batı Anadolu'daki anti-Kemalist isyanları bastırmaktı. Üstelik de bunun için kendi asi soydaşlarını acımasızca öldürmesi gerekmişti. Sonuçta Ankara hükümeti, bütün isyanların bastırılması ile, Batı Anadolu'da iktidarını kurabilmişti. Zaten 1919-20 yıllarında Kemalistlerin Ethem'in ordusundan daha güçlü kuvvetleri yoktu.

Öte yandan, İttihat ve Terakki'nin yeraltı örgütü Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı kalan Ethem ile Uçan Müfrezeleri ve kontrolüne aldığı Yeşil Ordu Enverci komplo kadrosunun en önemli unsurlarıydı.¹⁹² Öyle görünüyor ki, Kemalist hükümet açısından, Ethem'in komploya dahil edilme olasılığı vardı ve cephe gerisindeki denetlenemez yönetim tarzı tehlikeliydi. Ethem, Kemalist rejimin köşe taşından en tehlikeli düşmana dönüşmüştü. Bu nedenle de Ethem'e bağlı Uçan Müfrezelerin lağvedilmesi Atatürk hükümetinin öncelikli sorunu olmuştu.

Ethem teslim olduktan sonra, Yunan Komutanlığı, Ethem gibi bir Çerkes lideri ellerinde olduğu için, Batı Anadolu'nun Çerkes topluluğunu kullanabileceklerine karar verdi. İngilizlerin de desteğiyle 24 Ekim 1921'de İzmir'de, Çerkeslerin Yunan ordusuna desteğini sağlamak amacıyla bir "Çerkes Konferansı" düzenlendi. Şarkı Garip Çerkeslerin Temini Hukuk Cemiyeti, bu kongrenin düzenlenmesini hiç duraksamaksızın üstlendi. Bu

cemiyetin bünyesinde, Yunanlıların işgalindeki 19 vilayette yaşayan 17 farklı Kafkas kavminin temsilcileri bulunuyordu.¹⁹³ Kongrede Çerkes Ethem bir konuşma yaptı. Kongre bildirisinde Çerkeslere yönelik Türk politikası tespit ediliyordu. Bu bildiriye göre, Osmanlıların (Türklerin) kötü yönetimi olmasaydı, 1921 yılında Anadolu'daki Çerkeslerin sayısı, 2 milyon değil 6 milyon olurdu. Kongrenin sonuç bildirgesinde, "İttihatçıların Türkçülük hareketi ve zorla Türkleştirme politikası, açıkça Çerkes halkının yok edilmesi politikasıydı. Çerkesler dünya savaşına zorla itilmişlerdir" deniyordu.¹⁹⁴ İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından bildirildiğine göre, İzmir'deki Çerkes Kongresi'nde ayrıca, İngiltere'ye hitaben, Anadolu'nun Karadeniz kıyı bölgesinde, İngiliz himayesi altında bir Çerkes otonomisi kurma talebi dile getiriliyordu.¹⁹⁵

Kongrenin ardından İzmir'deki Çerkes kulübü, Yunan ordusu içinde, 150 atlı ve 400 piyadeden oluşacak bir Çerkes birliği oluşturma kararı aldı.¹⁹⁶ Ermeni gazetesi *Cagatamarı*'ın bildirdiğine göre, Çerkes birliği aslında cephede savaşmak üzere Bandırma'ya gönderilecek olan 300 piyade ve 400 atlıdan oluşacaktı.¹⁹⁷ Yunan Kumandanlığı bir sonraki Çerkes kongresini Adapazarı Genel Valisi Mustafa Bey'in başkanlığında, Bandırma'da yapmayı tasarlıyordu.

Bir başka Ermeni gazetesi olan *Azatamarı*'ın verdiği habere göre ise, 1921 Temmuz'unda, Balıkesir'e bağlı 169 Çerkes köyünün temsilcileri Yunan Bakanı Keotokis ile görüşmüş ve ona Yunan ordusu bünyesinde savaşacak bir Çerkes süvari alayı kurmayı teklif etmişlerdi. Çerkes temsilciler, Türk tabiyetinden çıkarak Yunan nüfusuna girmek istediklerini bildirmişlerdi. Gazetenin bildirdiğine göre, Keotokis, Çerkes temsilcilerin teklifini yanıtsız bırakmıştı.¹⁹⁸ Oysa Yunan ordu kaynaklarından edinilen bilgilere göre, birkaç atlı grup oluşturan Bandırma ve

İzmir Çerkesleri, Yunan saflarında çarpışarak az başarı elde etmemişlerdi.¹⁹⁹

Yunan Komutanlığı ve İngilizler, onları kendi taraflarına çekmeye yarayacak şartlar oluşmadığı için, Çerkeslerden yararlanamadılar. Otonomi vaadiyle Çerkesleri baştan çıkarma umudu gerçeğe dönüşmedi, çünkü Çerkes örgütlerinin bu yönde bir talepleri yoktu: Müslümanlık temelinde cemaatçilik fikrinin baskın olduğu Çerkeslerin millî bilinçlerine göre değildi bu. İzmir Çerkes Kongresi'nin yarattığı etki, 12 Ağustos 1921'de İstanbul'da yapılan Çerkes Kongresi'nde, Kemalist hükümete desteğin dile getirilmesi ve İzmir Kongresi'nin protesto edilmesi yönünde alınan kararlar bir ölçüde kırılabilirdi.²⁰⁰

Çerkes Ethem ile Ankara hükümeti arasındaki zıtlışmanın, Ethem'e destek vermiş olan Çerkesler açısından üzücü sonuçları oldu. Ethem teslim olduktan sonra, Kemalist hükümet, Man- yas'a bağlı 14 Çerkes köyünün ahalisini Doğu'ya sürdü.²⁰¹ Bazı kaynaklara göre, böyle bir girişime iki Çerkes'in, Rauf Orbay ile Hınc Ali Said'in öncülük etmesi ilginçtir.²⁰²

Millî Kurtuluş Hareketi içinde Çerkeslerin rolü, 1919-1920 yılları arasında Batı Cephesinde, böylelikle, açıkça görülmüş oldu.

Kilikya

Millî Kurtuluş Hareketi içindeki İttihat ve Terakki faktörü, diğer yerlere göre Kilikya'da daha belirgin bir biçimde ortaya çıktı. Savaş yıllarında bölgedeki Ermeni halkını yok etme sorumluluğundan kaçma eğilimi, hareketin ortaya çıkma nedenlerinden biriydi. Kilikya'daki Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetlerinin bütün lider ve yöneticileri, bölgedeki İttihat kulüplerinin de yönetiminde olan ve Ermeni halkının katline fiilen katılmış kişilerdi.

Kilikya'daki çeteler, Suriye çöllerinde Ermeni soykırımını örgütleyenler tarafından kuruluyordu. Örneğin, Maraş'ta Fransızlara karşı ayaklanma örgütleyenlerden biri, Deyr-Zor ve Res-ul Ayn'da katıldığı katliamlarla "şan ve şöhret" kazanan, hazin bir ün sahibi Aslan Bey'di. Yine Kilikya'daki çete başları arasında, tehcir edilen Ermeni gruplarına refakat etmiş olan jandarma subayları ezici çoğunlukta idi.

Kilikya'da Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri Adana, Mersin, Tarsus, Maraş, Urfa, Antep şehirlerinde kurulmuştu. 20 Nisan 1919'da Adana'da, kuruluş amacı "Ermeni kıyımından kurtuluş ve Adana savunması" olarak açıklanan Kilikyalılar Cemiyeti kurulmuştu.²⁰³ Kuvayı Milliye ise Urfa (Ali Saip komutasında) ve Maraş'ta (Aslan Bey, Kılıç Ali, Nuri Bey komutasında) kurulmuştu. Antep'te Kuvayı Milliye Genel Komutanı Kılıç Ali'ydi; çete yöneticileri ise Özdemir Şefik, Şahin Bey ve Kamil Polat'tı.²⁰⁴

Millî Kurtuluş Hareketi'nin Anadolu'nun başka yerlerine göre Kilikya'da daha hızlı gelişmesi, Suriye'nin alınması sırasında Fransız ordusunda görevli "Ermeni Lejyonu" askerlerinin Res-ul Ayn'da yaşayan Çeçenlerden, 1915-1916 yıllarında Ermenilerin toplu imhasının intikamını almaya birkaç kez kalkışmalarının harekete geçirici etkisiyle olmuştur. Katliamı örgütleyenlerden jandarma subayı Aslan ve kardeşi Ahmet Selim Kilikya'ya kaçmışlardı. Suriye'deki olaylar, Ermenilerin imhasına doğrudan katılmış olan Kilikya'daki Müslümanların bir kısmında Ermeni askerlerin intikam eylemlerinde bulunacaklarına dair endişe uyandırmıştı. Bir başka kaygı nedeni de, Fransız Kumandanlığı'nın desteği altında geri dönen Ermenilerin mal-mülklerini geri almak isteyecekleriydi. Böylece Maraş bölgesinde, Türklerin Fransızlara açıkça karşı çıkma kararlılığına, eski Sivas valisi ve Maraş mutasarrıfı İsmail Kemal'in

Ermeni tehcirine katılmak ve mal varlıklarına el koymakla suçlanması ve yargılanma süreci önyak olmuştu. İsmail Kemal, her ne kadar daha Fransızlar gelmeden önce kentteki İngiliz makamları tarafından tutuklanmış olsa da, isyancıları tahrik eden, Fransız Kumandanlığı'nın onu Halep'e naklederek orada hapsetme kararı almasıydı.²⁰⁵

Kilikya'da Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri 1918 sonları-1919 başlarında ortaya çıkmasına rağmen, Milli Kurtuluş Hareketi ancak Sivas Kongresi'nden sonra fiiliyata geçti. Hareketin başına, Kemalist hükümetin tayin ettiği ve Ankara'dan gelen talimatlara göre hareket eden kişiler geldi. Yarı bağımlı ve bütünüyle bağımsız çetelerin çoğunlukta olduğu Batı Cephesi ile mukayese edildiğinde, Kilikya çok daha merkeze bağlıydı. Batı Anadolu ve Karadeniz kıyı bölgesindeki gibi, Kilikya'da "devlet içinde devlet" olmadı. 30 Ekim 1919'da Sivas'ta, Kozan İttihat kulübü üyeleri, Mustafa Kemal ile bir araya gelerek, ondan yardım ricasında bulundular. Konuyu Cebesoy ile tarttıktan sonra, Cebesoy'un tavsiye ettiği, daha Teşkilât-ı Mahsusa döneminden partizan savaşı konusunda deneyimli birkaç Çerkes, Kilikya çetelerinin başına gönderildi. Teşkilât-ı Mahsusa üyesi bu Çerkeslerin hepsi takma adlar almışlardı. Binbaşı Kemal "Doğan Bey", Yüzbaşı Osman Nuri Aydınoglu "Tufan Bey", Üstteğmen Asaf "Kılıç Ali", Yüzbaşı Kamil "Polat" adlarını kullanıyorlardı.²⁰⁶

Kilikya'daki mücadelenin başlıca merkezleri Antep, Maraş ve Urfa kentleri oldu.

Bu şehirler içinde en şiddetli mücadele Antep'te cereyan etti. Fransız birlikleri 29 Ekim 1919'da Antep'e girmişti. Fransız ordularında, piyade alaylarından 412 tabur, bir Afrikalı avcı-piyade takımı, Ermenilerden oluşan üç tabur ve ayrıca bir millî Ermeni alayı (Filay Saint-Marie komutasında) vardı.²⁰⁷ An-

tep'teki Fransız birliklerinin komutanı Abadi'nin belirttiğine göre, Fransız birlikleri içinde Ermeni taburu olduğu için Hristiyan ahali, Fransız ordularını çiçekler ve bayraklar asarak sevinçle karşılamıştı.²⁰⁸

Müslüman nüfus içinse Ermeni taburunun gelişi, tam tersine, hoşnutsuzluk yaratmıştı. Bunun üzerine, Antep ve ona yakın Kilis ve Nizip'te Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri kuruldu.²⁰⁹ Antep'teki Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin başkanı, şehirdeki İttihat kulübünün de başkanı olan Bülbülzade Hacı Abdullah Efendi oldu. Kadrosu ise, Hoca Fahreddin, Hoca Arif, Şeyh Mustafa, Ubeydullah, Büyük Nuri Bey, Abdullah Namık, Ahmet Muhtar, Misrizade Nuri, Seyyafzade Abdo, Müftüzade Hayri, İzrapzade Şefik, Kerkepzade Şakir, Ubeyrizade Kamil, Doktor Mecid ve daha başkalarından oluşuyordu.²¹⁰

Kilis'teki Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin başına eski ulema sınıfından, İttihatçı mebus Hacı Mustafa geldi. Cemiyet içinde yer alanlar ise, Aslan, İslâm, İsmet, Neşet, Canbolatzade Nuri, Ali ve Tahir Bey, Hulusi gibi isimlerdi.²¹¹

Nizip'teki Cemiyeti İslâmiye'nin üyeleri Hacı Ahmet, Hacı Mehmet, Habeş Şakir ve daha başka kişilerdi.²¹²

Antep'te kurulan Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti üyeleri arasında, Ermenilere karşı yürütülecek mücadele ve Fransız makamlarına karşı davranış biçimi konusunda fikir ayrılığı doğmuştu. Bunun dışında, alelacele toparlanan çetelerin başlarına buyruk hareket etmeye başlaması nedeniyle anarşi başgösterdi. Kendi başına millî harekete düzen verecek durumda olmayan Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti M. Kemal'e başvurdu. Böylece Maraş ve Antep'te yönetimi ele almak üzere, "Antep ve Civarı Kuvayı Milliye Kumandanı" unvanı ile Kılıç Ali gönderildi.²¹³ Atatürk, 25 Ocak 1920'de Kılıç Ali'ye yazdığı mektupta, Kilikya'daki Fransız ordularına karşı yürütülecek olan ve asıl olarak partizan

savaşının belirlendiği savaş taktiğinin genel hatlarını çizmişti.²¹⁴

Kılıç Ali, Kilikya'daki Milli Kurtuluş Mücadelesi'nin baş kahramanı olmuştu. Bu bölgenin bir tür Çerkes Ethem'i idi. Antep halk güçlerinin yaratılmasında ve şehrin savunulmasında çok önemli işler yaptı. Buna karşın, Antep ve çevresindeki köylerde Ermeni katliamının örgütlenmesinin sorumluluğu da onun omuzlarındadır. Kilikya'da Millî Kurtuluş Hareketi'ni örgütleme çalışmalarına Atatürk tarafından yüksek değer veriliyordu. Kılıç Ali 1923'ün Ekim ayında 1 no.lu İstiklâl Madalyası ile taltif edildi.²¹⁵

Asıl adı Asaf olan, 1887 doğumlu Kılıç Ali'nin de milliyeti Çerkes'ti. 1908 Jön Türk darbesinden sonra girdiği İttihat ve Terakki saflarında cemiyet fedaisiydi. Sonraları Enver Paşa'nın kişisel koruması oldu. Kılıç Ali, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Teşkilât-ı Mahsusa'da görevliydi ve Azerbaycan'da savaştı. Daha sonra da Nuri Paşa'nın yaveri oldu.²¹⁶

1919'da Kemalist harekete giren Kılıç Ali, diğerlerine katılmak üzere Sivas'a doğru yola çıktığında, Ali Fuad Cebesoy, Hakkı Behiç ve Saim Bey'le birlikte Salihli'de dört gün Çerkes Ethem'e konuk oldu.²¹⁷

Kuvayı Milliye komutanı olarak Antep'e gönderildiği zaman, işe Maraş'tan başladı. Maraş'ta özellikle de Ermeni lejyonierlerle meydana gelen çatışmalar sonucunda, Antep'te artık adı tanınan bir kişiydi. Türk tarihçi Sahir Uzel'in düşüncesine göre, Kılıç Ali'nin Antep'teki hareketin başına getirilmesinde bir amaç vardı: Kilikya'da dağınık durumdaki İttihatçı direniş örgütlerini bir araya getirerek Mustafa Kemal'in denetimi altına sokmak.²¹⁸ Antep'e gelmeden önce Kılıç Ali, şehirde direniş örgütlenmesinin önünü kesebilecek bazı dış odakları etkisizleştirmeye çalıştı. En önemli engel, Sakçagez köyünün ağası Çerkes Hurşit Ağa'nın tavrıydı. Bu köy, Antep-Maraş-

Fevzipaşa-İslahiye kavşağında önemli stratejik konumu olan bir yerdi. Adana'yı öteki vilayetlere bağlayan yol da bu köyün içinden geçmekteydi. Köyünün böylesine önemli bir stratejik önemi olması nedeniyle Hurşit Ağa, o çevredeki en etkin simalardan biri olmuştu ve emrinde 200 kişilik bir çetesi vardı. Çevrede iktidar adına sadece kendi sözünün geçtiği şartlar içinde yaşamaya alışmış olan Hurşit Ağa, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra tam anlamıyla özerkliğin tadına varmıştı. Bu bölgede Kemalistlerin mi Fransızların mı egemen olacağı, bir çok yönüyle, onun alacağı tavra bağlıydı. Fransız Komutanlığı, büyük oğlu İsmail Hakkı Fransız ordusuna kaydedilen Hurşit Ağa'yı rüşvetle kendi tarafına çekebilmişti.²¹⁹ Bu yüzden, Kılıç Ali, daha Antep'e gitmeden önce Hurşit Ağa'yı kendi tarafına çekmeyi hedefledi. Bu amaçla, bir gün aniden, çetecilerinin başında Sakçagez'e gitti, tehditler ve inandırıcı konuşmalarla, Fransızlarla bir çatışma olduğunda tarafsız kalması için Hurşit'i ikna etmeyi başardı ve Antep-Akçakoyunlu yolunu korumak üzere çetesiyle birlikte Yüzbaşı Esad'ı (o da Çerkes kökenliydi) orada bıraktı.²²⁰

Kılıç Ali, Hurşit Ağa ile anlaşmaya vardıktan sonra, 31 Mart 1920'de, Antep yakınlarındaki Burç köyüne gitti. Burada önemli iki sorunu çözmeye çalıştı: 1) Dağınık durumdaki farklı örgütlenmeleri yeniden düzenleyerek tamamen kendi kontrolü altında tutmak, ve 2) Antep'teki Kemalist karşıtı akımları ezmek.²²¹ Bunu gerçekleştirebilmek için, Antep'teki bütün Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti üyelerini ve şehirde sözü geçen adlı sanlı vatandaşları Burç köyüne çağırdı. O zamana kadar Milli Kurtuluş Mücadelesi'ne ya cephe almış ya da tarafsız kalan etkin simaları etki altına alıp desteklerini sağlar sağlamaz, Ermenileri himaye politikalarına karşı protestosunu, Fransız Kumandanlığı'na yolladı. 1920'nin Nisan başında Kılıç Ali'nin Antep'e gelmesiyle

birlikte, Fransız orduları ile Türkler arasında açık açık srtmeler baladı. Kılıç Ali kendisine vekil olarak yine bir Çerkes olan Aslan Bey'i tayin etti.

Kılıç Ali öncelikle, şehirdeki Ermeni nüfus ile Fransız Ku-mandanlığı arasına nifak sokmaya çalıştı. Bunun için, 6 Nisan 1920'de şehirdeki Ermeni Birliğine hitaben bir not gönderdi. Bu yazıda Erzurum ve Sivas Kongresi kararları aktarılıyor, esas düşmanın Fransızlar olduğu ilân ediliyordu. Bu nedenle, "600 yıldır yurttaımız olan" Ermeniler, Fransızlara yardımcı olmaya ve Kemalistlerle birleşmeye davet ediliyordu.²²² Tabii ki bu, Kılıç Ali açısından sadece bir taktik adımdı; kentteki Ermeni halk da, Kemalistlerin hedef tahtasında kimler olduğunu çok iyi bildiği için açıklanan taleplere sırt çevirdi. Bunun da ötesinde Ermeniler, 1920 Nisan ayında kendilerini avunmak üzere, Abadi'nin sözleriyle, "büyük bir cesaret ve fedakrlıkla uzun süre Fransızların yanında vuruan" 150 kişilik bir müfreze oluşturdular.²²³

Şehirdeki atımalar 10 Nisan 1920'den sonra baladı. Ermeni gönüllüler, bir ara Türkleri yenerek Ermeni semtine komşu güney kesimlerini ele geçirdi.²²⁴ Ermeni gönüllülerin başarısı Müslüman ahaliyi çok heyecanlandırıdı. Kılıç Ali ehrin Ermeni nüfusuna bir ültimatom verdi: "Ya Türk bayraklarını asar, Türklerin şartlarına katlanır, teslim olursunuz ya da Ermeni semti ağır bombardımana tutulacak." Bunun ardından, bombardıman emri verildi, Ermeni semti yarı yarıya yıkıldı ve yandı. Şehir içinde sokak savaşları baladı.

8 Ağustos 1920'de, Şefik Ali zdemir, Civar ehir Cephe-leri Komutanı olarak tayin edildi. O da, savaş sırasında, Teki-lt-ı Mahsusa bünyesinde Arap eteleri kurmakla uğramıtı. zdemir, Antep olaylarında, 8 ubat 1921'e kadar gelmekte olan Fransız birliklerine karşı kent çevresinin savunmasını

yönetmekteydi. 8 Şubat 1921’de Şefik Ali, Mehmet Çavuş ve Elbistanlı Hoca ile birlikte, 200 kişilik bir çeteyle şehir dışında bir savunma hattı oluşturmaya çalıştı, ancak bozguna uğradı ve Fransız orduları Antep’e yaklaştı.²²⁵

Bu kadar yakına gelmiş olan Fransız birlikleri şehri ele geçiremedi ama kuşattı. Kılıç Ali, Kemalist mücadele tarihine, kuşatmaya birkaç gün dayanarak, takviye kuvvetler gelene kadar şehri Fransızlara teslim etmeyen savaş kumandanı olarak geçmiştir. Kılıç Ali bunun için İstiklâl Madalyasına lâyık görülen ilk kişi olmuş, Antep ise “Gazi” unvanını almıştır.²²⁶

Taze takviye kuvvetleri çağıran ve uçaklar kullanan Fransızlar, şehir içindeki Türk çetelerini yenmeyi ve hayatta kalan Ermeni nüfusu kurtarmayı başardılar.

3 Mayıs 1920’de Kılıç Ali Antep mebusu seçildi ve kumandanlığı Aslan Bey’e devrederek Ankara’ya doğru yola çıktı.²²⁷

Kılıç Ali, Ankara’da bir başka Çerkes olan İhsan ile birlikte, İstiklâl Mahkemelerinin teşkilâtlandırılmasına başladı. İstiklâl Mahkemesi Başkan Vekili olduktan sonra özellikle Rumlara ve asker kaçaklarına karşı katılığı ile tanındı.²²⁸ Mart 1925’te Kılıç Ali, Ankara İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçildi.²²⁹ Sovyet Rusya’nın Türkiye Elçisi Aralov, Kılıç Ali’yi şöyle tanımlar: “Mustafa Kemal’e kendini feda derecesinde sadık, onun baş muhafızı olarak tanınır, ödün vermez bir milliyetçi olarak ünlüdür. Sadece adı bile hemşehrilerinde kaygı yaratır.”²³⁰

Kılıç Ali Ankara’ya gitmek için ayrıldıktan sonra, Antep’teki milli güçlerin başına, 1886 yılında Fındık köyünde (Göksun ilçesine bağlı) bir Çeçen ailesinin çocuğu olarak doğan Aslan Bey geçti. Asıl adı Yusuf Rıza’ydı.²³¹ Aslan Bey, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Halep polis teşkilâtında başkomiserdi ve Ermenilerin tehciri ve imhasında yer almıştı. Bu nedenle Aslan, barıştan sonra Maraş’a kaçmış, burada ilk direniş örgütünü

kurup başına geçmiş, o sırada da Maraş kuşatmasının başında bulunmuştu. Maraş'ta Kemalist yönetim sağlanınca Antep'e gitmiş, orada Kılıç Ali ile birlikte Kemalist güçlerin başına geçmiş ve Adana Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin güçlendirilmesinde belirgin bir rolü olmuştu.²³²

Millî Kurtuluş Hareketi açısından Kilikya'da Antep'ten sonra önemli olayların cereyan ettiği ikinci yer Maraş'tı. Aslında, geri dönmekte olan Ermenilere ve Fransız ordularına karşı direniş Maraş'ta, Antep'ten daha önce başlamıştı. Ancak Antep'teki direniş daha sert bir biçim aldı ve daha uzun sürdü.

Maraş'ta direniş, Ermeni tehcirine katılan İttihatçı Sütçü İmam tarafından başlatıldı. İttihat kulübü, 25 Aralık 1919'da Maraş'ta yeniden açılmış ve hareketi yönetmeye koyulmuştu.²³³ Maraş vilayetinde birkaç Çerkes köyü vardı. Bunlardan en büyüğü olan Çardak, kendisine özel bir çete kurdu.

Çavuş Emin Ali ve oğlu İsmail Kemal'e Ermeni tehcirine katıldıkları için açılan dava Maraş'ta büyük rahatsızlık yarattı. Her ikisi de mahkûm olmuş ve Halep'te hapse yollanmıştı. Bunun dışında, kente dönen Maraşlı Ermeniler, tehcirin örgütlenmesi işine bulaşmak ve gidenlerin mallarına elkoymakla suçladıkları 100 kadar Müslümanın uzaklaştırılmasını talep etmişlerdi. Bu Müslümanların içinde, mebus Kadioğlu Hacı, gazete sahibi Hüdaioğlu Tahsin, Sarikatipoğlu Mehmet ve Doktor Mustafa gibi şehrin seçkin isimleri de vardı.²³⁴ Ermeni nüfusun bu talebinin ardından, birinci Ermeni taburunun da Maraş'ta konuşlanması üzerine, Ermeniler ve Fransız ordularıyla açıkça mücadele için yoğun bir hazırlık başladı. Abadi'nin anılarına göre: "Maraş'taki Ermeniler toptan imha tehdidi ile karşı karşıya idiler. Türkler açıkça Ermeni evlerine işaret koymaya başlamışlardı. Kemalistler açık bir eylem başlatmışlardı."²³⁵

Türk tarihçiliği, Uzun Oluk hamamlarının yakınında cereyan

eden olayları Maraş'ta açık savaşın başlangıcı olarak kabul eder. Ermeni taburundaki Ermeni askerler, hamamdan çıkmakta olan Türk kadınlarına saldırınca, etraftaki kahvelerden koşup gelen Türkler tabancalarıyla askerlere ateş açmışlardı.²³⁶ 1919 yılı Aralık ayı ortasında Aslan Bey, Pazarcık'ta bulunan Kılıç Ali'den aldığı talimatla Maraş'a geldi. Burada Müslüman çetelerin silahlandırılması işine girişti. Silahlar Elbistan'dan satın alınıyordu. Buradaki jandarma bölüğünün komutanıyla yapılan anlaşma uyarınca, jandarmaya ait silah depolarından 460 maver alındı ve Kemalistlere dağıtıldı.²³⁷

Milli Kurtuluş Mücadelesi'nde bir başka önemli bölge de Kilis'ti. Kilis, Maraş ve Antep'teki Fransız birliklerinden bir kısmını oyalayarak ve bu şehirde savaşmakta olan Fransız ve Ermeni birliklerine takviye kuvvetler gönderilmesini engellerek az iş başarmadı. Kilis cephesi 1920'de kurulmuştu. Buradaki Kuvayı Milliye kumandanı "Polat" lakaplı Sasık Kamil'di.²³⁸ Birinci Dünya Savaşı yıllarında Teşkilât-ı Mahsusa kadrosunda Çerkes Ethem, Reşit ve Ömer Naci ile birlikte İran ve Azerbaycan'da dövuşen Kamil, çetelerini hep yerli halktan oluşturma çabası içinde olmuştu.

Karadeniz Sahilleri ve Doğu Cephesi

Karadeniz kıyılarındaki Millî Kurtuluş Hareketi ve bu bölgede ortaya çıkan olaylar, temelde tek bir kişi ile ilişkilidir: Topal Osman Ağa ve onun Lazlar, Çerkesler ve Türklerden oluşan ordusu. Kemalist hareketi ayakta tutanlardan ve Atatürk'ün en yakın mücadele arkadaşlarından biri olan Topal Osman daha hayatta iken millî kahraman sayılıyordu.

Trabzon, Giresun ve Ordu'da Kemalist hareketin yayılmasına, başkenti Trabzon olacak bir Pontus Rum devletinin kurul-

masının tasarlanmakta olması yol açmıştı. 4 Mayıs 1919'da (Yunanistan'ın bağımsızlık günü), Trabzon, Samsun ve başka şehirlerdeki Rum ahali Pontus Cumhuriyetinin kurulmasını talep eden mitingler düzenlemişti. 18 Aralık 1919'da Batum'da Pontus Cumhuriyeti hükümeti kurulmuş, bu hükümet bir Yunan kongresi düzenlemeye girişmişti. 19 Temmuz 1920'de Batum'da yapılan bu kongreye Anadolu, Kafkasya ve Güney Rusya'daki Rum cemaatlerinin temsilcileri katılmıştı. Kongrenin öncelikle ele aldığı konu Pontus Cumhuriyeti idi. Kongre sonuçları İstanbul'daki Rum Patrikhanesine gönderilmişti. İstanbul'daki Patriğin himayesi altında, fiilen Pontus Cumhuriyetinin ilân edilmesi yönünde uğraş veren Rum örgütlerini yönetmek ve Karadeniz kıyı bölgesinde kurulan Rum çetelerine silah sağlamakla yükümlü "Mavrimira" adında bir cemiyet kurulmuştu.²³⁹

Karadeniz sahillerinde bir Rum Cumhuriyeti kurulması tehlikesi bu bölgede Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin kurulması sürecini hızlandırdı. Trabzon'da kurulan Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti, tek amacının, Trabzon vilayetinin Rumlara devrini engellemek olduğunu açıklıyordu. Cemiyet, bu iş için Müslüman ahali-den topladığı 30 bin lira ile Paris Konferansı'na, "Türk ulusunun menfaatlerini temsil etmek" üzere kendi saflarından seçtiği üç delegeyi gönderdi.²⁴⁰ Buralarda aynı zamanda Kuvayı Milliyeler de kurulmaya başlamıştı ve bunların başında Teşkilât-ı Mahsusa üyesi Topal Osman bulunuyordu.

Topal Osman 1884'te Giresun'da doğdu. Balkan Savaşı sırasında Kuşçubaşı Eşref'in astı olarak, Gümülcine'de görev yaptı ve burada partizan savaşının nasıl yürütüleceği konusunda zengin deneyim kazandı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Topal Osman, Kafkas Cephesinde Ruslara karşı vurdu. 1918 yılında doğduğu şehre döndüğü zaman, Giresun'a yönetici tayin edildi. Burada kendi parasıyla bir çete kurarak, sayısını kısa zamanda

bir alay düzeyine çıkardı.²⁴¹ Topal Osman'ın, ancak, savaş sırasında Ermeni ve Rumları sürdüğü suçlamasıyla tutuklanması için İstanbul'dan bir emir gelmesi ardından, Rumlara karşı mücadele bayrağını yükseltmiş olması ilginçtir.²⁴² Topal Osman, çarptırılacağı cezadan kaçınmak için, çetesini alarak dağlara çıkmış, Mustafa Kemal'e bir mektup yazarak emrine girmişti. Bunun üzerine Kemalist hükümet onu, "Giresun Kuvayı Milliye Kumandanı" yaptı.²⁴³

Osman Ağa'nın ordusu asıl olarak Lazlardan oluşuyordu, ama aralarında Çerkesler de vardı. Samsun yöresinde, Berzeg Kazım Bey, Berzeg Ekrem Bey, Zeşo Tahir ve Şeton Musa'nın yönetiminde Rumlara karşı eylemler yapmakta olan Çerkes çeteleri de onun ordusuna dahil olmuştu.²⁴⁴ Türk tarihçiliğinde, başlangıç evrelerinde, Osman Ağa'nın silahları İstanbul'daki depolardan kendi parasıyla satın almakta olduğu belirtilir.²⁴⁵ Ancak işin aslı, Topal Osman'ın, Trabzon'daki Rus Konsolosluğu aracılığıyla Rus Bolşevikleri tarafından silahlandırılmakta ve teçhizatlandırılmakta olduğudur. Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivlerinde muhafaza edilen bu konudaki istihbarat raporuna göre, 17 Eylül 1920'de Trabzon'daki Rus Konsolosu Bagirov, Tuapse'deki Askeri Devrim Komitesi başkanına şunları yazmaktadır: "... Türk halkının temsilcisi ve önderi Osman Ağa'nın, daha önce bildirdiğim ve şimdi tasdik ettiğim gibi, askerleri için gerekli silah ve mermisi yoktur. Bu nedenle cepheye gerektiği kadar insan sevk edememektedir. Osman Ağa en etkin ve enerjik emekçilerden biridir. Onun askerleri - Lazlar, savaşçıların en iyisidirler. Kendisinin yaşamakta olduğu Giresun şehrinde, müfrezeler oluşturulmaktadır ve Bolşevizm için Türkiye'de uygun zemin vardır. Türk halkı bütün umutlarını emekçi Rus halkına bağlamıştır, yardımından emindir. Onlara, miktarı ne olursa olsun, cepheye kullanılmak üzere, benzin,

silah ve mermi göndermek gereklidir. Osman Ağa, buna karşılık size elinden gelecek herşeyi vaadediyor, örneğin, dokuma, şeker ve benzerlerini. Siz bunları Osman Ağa'yı temsilen gönderilecek olan Yüzbaşı İlyas ile gözden geçirin. Bunun için sizden ricam, Türk ordusu için, en kısa zamanda, olabildiğince benzin, silah ve mermi gönderin. Osman Ağa'nın Tuapse'de herşey için ayrıntılı bilgi verebilecek bir temsilcisi bulunmaktadır."²⁴⁶ 1 Nisan 1920'de Bagirov, Ankara'daki Sovyet Rusya Elçiliği Sekreteri Polyakov'a şu bilgiyi veriyordu: "Osman Ağa Giresun'da bulunuyor ve burada çetecileri eğitiyor. Onun bize karşı davranışı, gönüllü milisleri için bizden silah elde edebilmek umudu ile yüzümüze gülmek."²⁴⁷

Silahları teslim alan Topal Osman, Rum çetelerine karşı geniş çaplı bir harekât başlattı. Osman Ağa kuvvetleri hem Rum çetelerinin peşine düşüyor hem de Rum nüfusu acımasızca katlediyordu. 1920 yılında Osman Ağa, büyükçe bir Rum çetesi olan Teofilos çetesini imha etti. Sonra orduları Terme kazasında (Samsun) Ermeni partizanlarını kovalamaya başladı. Ermeniler'e bu kazadaki Ermeni okulunun öğretmenini olan Serop kumanda ediyordu. Serop yaralandı, Osman Ağa çetelerine esir düştü ve Amasya'da idam edildi.²⁴⁸

Türk tarih yazımında, Topal Osman'ın en önemli hizmeti olarak Karadeniz bölgesinde Rum müfrezelerini yok etmesi ve ilân edilen Rum Pontus Cumhuriyetini lağvetmesi kaydedilir. Topal Osman bunu gerçekleştirirken, sadece Rum ve Ermeni halkına değil, onlar kadar Müslüman nüfusa da gaddarlık etti ki, Mustafa Kemal onu Giresun valiliğinden almak üzere Ankara'ya çağırdı. Ancak başka bölgelerdeki Müslüman halk yol boyunca öylesine büyük tezahüratla karşıladılar ki, Osman'ın bu kadar popüler olmasını dikkate alan Atatürk niyetinden vazgeçti.²⁴⁹ Bunun yerine Topal Osman, çeteleriyle birlikte Doğu

Cephesine gönderildi ve 1920'deki Ermeni-Türk Savaşı'na katıldı. 1920 Eylül ayında Osman ve çetecileri Kars bölgesine gönderildi.²⁵⁰

Topal Osman da, Ethem gibi, ülke içindeki isyanların bastırılmasında kullanıldı. Topal Osman, emrindeki Laz birlikleriyle Ümraniye'de Mustafa Oğulara Paşa'nın elebaşılık ettiği Kürt isyanını bastırdı. Mustafa Paşa'nın dışında, Kürt aşiret beyleri Alişan ve Haydar Oğularaların da başını çektiği ve "Oğularalar İsyanı" olarak bilinen bu kalkışma, Topal Osman tarafından öyle acımasızca bastırıldı ki, kadın ve çocuklar da dahil aşiretin yarısı kılıçtan geçirilmiş, geriye kalanların hepsi, bir tek kişi bırakılmadan, asılmıştı.²⁵¹

Ümraniye ayaklanmasının bastırılmasından sonra Topal Osman Giresun'a döndü. Ancak kısa bir süre sonra, Atatürk'ün ısrarı ile Sakarya Meydan Muharebesi'ne katıldı, ardından da Atatürk'ü koruyan ve Lazlardan oluşan özel güvenlik biriminin başkanı oldu. Milli Kurtuluş Hareketi döneminde Türkiye'de bulunmuş olan İrandust, Topal Osman'ın karakteristik özelliklerini, "Giresun-Ordu bölgesi tam anlamıyla Osman Ağa'nın babasının çiftliği gibiydi. Orada aklına geleni yapabiliirdi. Rumların ve o yerlerde bir zamanlar (sadece birkaç yıl önce) yaşamış olan Ermenilerden arta kalanların müsaderesi ve imhası ile meşgul oldu. Çevrede bütün yaşayanlara dehşet saldı. Osman Ağa'nın istekleri ve keyfi bölgede kanun yerine geçerdi. Çetecileri halktan soyulanlarla karınlarını doyururlar. Hükümet ondan ülke içinde kıvılcımlanan yerleri bastırmakta, talan edilebilecek yerlerde yararlanıyor. Müfrezeleri bu günlerde, Erzincan vilayetinde, Kürtlerin ayaklandığı bölgede operasyonda. Sadece Kürtler'e korku salmıyor, çetesine maaş ödentisi olarak herkesten 10 lira kestiği için, müfrezesiyle konakladığı yerlerdeki Türk nüfusu da" diye anlatıyordu.²⁵²

Atatürk, Ankara'da Topal Osman'ın kendisine olan bağlılığından, ona havale ettiği hasımlarının mebusluktan uzaklaştırılması gibi birtakım nazik işlerde yaralandı. Topal Osman, ya onların öldürülmesi işini organize etti ya da şahsen öldürdü. Meselâ, sadece 1921'in Nisan ayında 9 mebus ya kurşunlanmış ya da boğularak öldürülmüştü.²⁵³ Mayıs 1921'de, Yozgat mebusu İsmail Fazıl'ı, Topal Osman'ın bizzat kendisi boğmuştu. Korumalarından biri de, Üsküdarlı mebus Selahaddin Bey'i vurmuştu. Öldürülen her iki mebus da Enverci olarak biliniyordu.²⁵⁴ Bu mebus cinayetlerinin üstü uzun zaman örtülü kalıyor ya da Atatürk'ün müdahalesiyle hiçbir kovuşturma yapılmıyordu. Ancak Osman'ın tamamen kişisel girişimi ile öldürdüğü son mebus hayatına mal oldu. Atatürk'ün özel koruma birliğinin başkanı Topal Osman, 26 Mart 1921'de muhalefetin (ikinci grup olarak adlandırılan) lideri Trabzon milletvekili Ali Şükrü Bey'i öldürmüştü.²⁵⁵ Cinayet bu kez siyasi nitelikli olmaktan çok, kişisel bir özellik taşıyordu; Ali Şükrü, Trabzon'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucularından ve ünlü bir İttihatçı olan Yahya Kâhya'nın öldürülmesi konusunu mecliste açmaya hazırlanıyordu. Yahya Kâhya, tahmin edileceği gibi, 1921 baharında Topal Osman tarafından öldürülmüştü. Bazıları ise, bunun doğrudan doğruya Atatürk'ün emriyle yapıldığını savunuyorlardı.²⁵⁶

Yahya Kâhya ve kardeşi Osman Kâhya Teşkilât-ı Mahsusa üyesiydiler ve 1918'de Enver'in emriyle Trabzon'da, Kuzey Kafkas dağlılarına yardım etmek amacıyla Kafkasya'ya gönderilmek üzere çete oluşturma işine giriştiler.²⁵⁷ Ancak bu planlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda hezimete uğramasıyla bozulmuş, Yahya da böylece, bölgede mükemmel bir biçimde silahlandırılmış ve teçhizatlandırılmış en büyük çetelerden birinin başı olmuştu.²⁵⁸ 1920 yılına doğru Yahya Kâhya, artık Trabzon'daki kayık ve teknelerin yarısıyla kendi

eliyle öldürdüğü Rum ve Ermenilere ait sayısız evin sahibiydi. Trabzon'daki Rus Konsolosluğu, onun için, "O kadar çok yandaş vardı ki, Türk kanunlarının ona etkisi yoktu. Örneğin, gümrükten mal sokarken yapılan ticarî işlemlerde, ondan gümrük resmi sorulmazdı. Evinin karşısında, kendisine ait ve korumalarla çevrili bir özel iskelesi var; askere alma, seferberlik işleri hep ondan sorulur. Bu tarz insanlar var ve tamamen keyfî bir biçimde yönetiliyorlar."²⁵⁹

Yahya Kâhya bunun da ötesinde, Enver'e yakın kişilerden biri olarak, onun Anadolu'ya dönmesi için kurulan komploda da etkin oldu. Çeteleri, Enver'in etrafında gruplaşacak ilk ordu olacaktı. Kâhya'nın en yakın savaş arkadaşları Süleyman İlfî, İlyas ve Hasan Sataroğlu, daha Enver ayağını Anadolu'ya atmadan, çeteleriyle birlikte Kemalistlerden kopmuş ve Enver'i karşılama hazırlığına başlamışlardı. Bu çetecilerin çıkışı Batı Cephesi orduları tarafından bastırılmış, soruşturma sırasında Kâhya ile doğrudan bağlantılı oldukları ve onun talimatıyla hareket ettikleri ortaya çıkmıştı.²⁶⁰ Yahya'nın tasfiyesini, Enverci yeraltı örgütlenmesinin tasfiye edilmesine yönelik, nasıl olacağı Kemal tarafından planlanan ve bölgenin en etkili gücünün kumandanı Topal Osman'ın hayata geçirdiği tedbirler izledi. Atatürk kendi iktidarını pekiştirmek için, büyük çete elebaşları arasında fikir ayrılığını özellikle körükler, hasımlarını kendi arkadaşlarının elleriyle ortadan kaldırırdı. Ali Şükrü, Yahya Kâhya cinayeti sorununu açarak, bunu ileride Atatürk'e karşı kullanma kararındaydı. Bu da Şükrü'nün ölümüne neden olmuştu.

Şükrü'nün katlinden sonra meclis kuşkuya düştü ve mutlaka katilin bulunarak cezalandırılmasını talep etti. Öldürenin kimliği ortaya çıkınca, Atatürk meclis ile, özellikle de "ikinci grup"la bir sürtüşme yaşamamak için en yakın adamlarından birini kurban etti. Topal Osman jandarmalarla çatışma sırasında vuruldu

ve başı kesik cesedi meclis önünde asılarak teşhir edildi.²⁶¹ Topal Osman'ın müfrezeleri ıslah edildi. Mecliste kopan kıyamet yatıştıktan sonra, Topal Osman'ın cesedi Atatürk'ün emriyle Giresun'da törenle gömüldü, kendisi de Cumhuriyet şehidi ilân edildi.²⁶²

Millî Kurtuluş Mücadelesi'nin ilk evresinde, Doğu vilayetleri, düzenli Türk ordusunun kalıntılarının korunduğu tek yer oldu ve Ermenistan ordularına asıl karşı koyuş, Karabekir kumandasındaki Türk ordusu ile gerçekleşti. Bu nedenle, bu bölgede çete hareketi, başka bölgelerde olduğu gibi fazla boyutlu olmamıştı. Oysa, daha önce de belirtildiği gibi, asker kaçaklığı ve çetelerin oluşması, Çerkeslerin yığınsal olarak Millî Kurtuluş Mücadelesi'ne katılmalarının nedenlerinden biriydi. Doğu Cephesinde, ancak, bu bölgedeki tüm çete hareketinin düzenli orduyla el değiştirdiği 1920 yazına dek çetelere yer vardı. O sırada bu bölgedeki çete hareketleri, Kâzım Karabekir'in en yakın yardımcılarından biri olan 9. Kafkas Bölüğü Kumandanı Çerkes Halit Bey tarafından örgütlenmekteydi.²⁶³

Deli Halit, 1883'te İstanbul'da, Çerkes Ahmet Bey'in çocuğu olarak doğdu. 1903'te Harp Okulu'ndan mezun olduktan sonra Yemen'e gönderildi, burada gözüpekliği nedeniyle "Deli" lakabını aldı. 1912'de Mustafa Kemal ile birlikte Trablus'ta dövüştü ve orada da "Beni Taaf" adında bir çete örgütledi.²⁶⁴ Trablus'tan sonra Balkan Savaşı'nda yer alarak çetecilere kumanda etti. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Yakup Cemil'in alayındaki bir tabura komuta etti ve Ardahan'a ilk saldıran oydu. Bu nedenle Ardahan'ın Müslüman halkı ona "Ardahan Fatihi" unvanını lââyık gördü.²⁶⁵

1920 yılına dek, Kars ve Erzurum vilayetlerinde çete oluşturmakla yükümlüydü. Bu görevlendirme, Deli Halit'in Trablus ve Balkanlar'da edindiği çete kurma deneyimi göz önüne alı-

narak yapılmıştı. Böylece onun kurmuş olduğu ve iki Çerkes'in, Yasin Haşimoğlu ile Çerkes Şafi'nin yönettiği çete, 25 Mart 1918'de Oltu'yu ele geçirdi.²⁶⁶

Deli Halit, 5. Kafkas Bölüğü Kumandanı Çerkes Mürsel Bakü ile birlikte, Kars Müslüman hükümetinin kuruluşunda yer aldı. Ancak bu hükümet, Ermeniler Kars'ı ele geçirince Erzurum'a kaçtı, Deli Halit de Gönüllü Kafkasyalılar Süvari Taburu'nun oluşumuna öncülük etti.²⁶⁷ Bu taburun asıl hedefi Kars-Aleksandropol demir yolunu ele geçirmek ve elde tutmaktır. Bu arada birkaç Çerkes çetesi de oluşturulmuştu. Meselâ, bir Oset köyü olan Bozat, Deli Halit'e 60 atlı yolladı, Hamamlı ve Selim köyleri de bir o kadarını verdiler.

Ermeni-Türk Savaşı bitince Deli Halit mebus seçildi, ancak mecliste 12 Şubat 1925'te çıkan bir kavgada, yine bir başka Çerkes olan Ali Çetinkaya tarafından kurşunlandı.²⁶⁸

Çerkeslerden oluşan süvari birlikleri ve çeteler Olura ve Oltu civarında vuruşuyorlardı. Doğu Cephesinde süvari birliklerine komuta eden Kuzey Kafkasyalılar arasında, Bekir Kubat, Yüzbaşı Mehmet Ali ve Yüzbaşı Tahsin sayılabilir. Hepsi de Kars civarında iskân edilmiş Osetlerdendi.²⁶⁹

Doğu Cephesi, Milli Kuruluş Mücadelesi içinde Çerkeslerin en az etkinlik gösterdiği bölge olmuştur.

Dış Siyasî İlişkilerde Kuzey Kafkasya ve Çerkes Sorununun Kemalistler Tarafından Kullanılması

Millî Kurtuluş Hareketi sırasında Rus-Türk ilişkileri çerçevesinde de Çerkeslerden faal olarak yararlanılmıştır. Kuzey Kafkasya'nın, Oğuz Diyarı (Türkiye ve Azerbaycan'ın bir araya gelmesiyle) yaratmaya yönelik pantürkist programın aktif bir parçası ve açıkça ele geçirilecek bir amaç gibi görüldüğü İttihat

ve Terakki'nin iktidarda olduğu dönemin dışında, Kuzey Kafkasya, Kemalist siyasette, Türkiye ve Rusya arasında bir tampon bölge ve aynı zamanda Rusya etkisinin yayılmasına engel olacak vasıtalarından biri olarak görölüyordu. Bu bölge, Rusya'dan destek alarak silah ve savaş gereçleri sağlamak ve bununla birlikte Kafkas ötesi topraklara ilişkin, örneğin Azerbaycan ile ortak bir sınır yaratılmasındaki pazarlıkta, Rusya üzerinde baskı yaratmak için kullanılan araçlardan biri oldu. Kemalist hükümet bu konudaki amaçlarına ulaşabilmişti. Bolşevik hükümet ise, Kuzey Kafkas sorununun Kemalistler tarafından kullanılmasını etkisizleştirmek ve Kemalistleri baskılamak için İttihatçılar arasındaki farklı eğilimleri, özellikle de Enver'i ve Anadolu'daki ona bağlı yeraltı örgütlenmesini kullanmaya yönelmişti.

Sovyet Rusya'nın yardımı Kemalist hükümet için hayati önem taşıyordu. Daha 1920 başlarında, Rusya Bolşevik hükümetinin girişimiyle Komünist Partisi Kafkas Bölge Komitesi'nin hazırlamış olduğu Türkiye raporunda, "Milli hareket, kendi öz gücüyle, herhangi bir destek, dış yardım olmaksızın Müttefik güçlerle başarılı bir mücadele yürütebilir ve Küçük Asya'yı işgalden tamamen kurtarabilir mi?" sorusu soruluyor ve birçok olgunun tahliline dayanılarak olumsuz yanıt veriliyordu. Temel olarak "Küçük Asya'da silah fabrikalarının ve işliklerin bulunmaması ve Antant Devletlerinin Küçük Asya'nın Akdeniz limanlarını işgal etmeleri nedeniyle, ülkeye mal girişi için kalan tek yolun Rusya" olduğu sonucuna ulaşılıyordu.²⁷⁰ Paragrafta yer alan "Türkiye'ye Sovyet Rusya tarafından ne tür yardım gerekiyorsa" ifadesi şöyle açıklanıyordu:

"a) Herşeyden önce silah yardımı ve askeri malzemeye ihtiyaç vardır...

b) İkincisi, her türlü gelir kaynağından, dış ticaretten, kendisine ait en büyük ticaret merkezlerinden yoksun bırakılan ve

ancak Küçük Asya'nın köylü nüfusundan toplanan paralarla ayakta durabilen Türkiye'nin, 10 yıldır süren savaşlar ve bu savaşların neden olduğu vergi ve hacizler yüzünden perişan olan halkın da artık çok az verebildiği para yardımına acilen ihtiyacı vardır...

c) Üçüncüsü, halihazırda doğuda elindeki silahlı gücün dörtte birini tutmakta olan Türkiye'ye, Ermeni Cephesi yok edilerek de yardım edilmelidir.

d) Dördüncüsü, Türkiye'ye taze güç desteği gerekmektedir. Bu, Rus ordusunu Küçük Asya sınırlarına sokmadan da gerçekleştirilebilir. Şu anda Rusya'da çok sayıda Türk savaş esiri bulunmaktadır. Bunlardan 12 bin kadarı Kuzey Kafkasya'dadır. Bu esirler toplanıp Rus silahlarıyla silahlandırılarak Kuvayı Milliye'ye tam anlamıyla destek olacak bir tümen oluşturulabilir. Bunun dışında Azerbaycan Cumhuriyeti orduları ile de Türkiye'ye yardım edilebilir. Sovyet yönetimi tesis edilmeden önce orada 2 tugaylık tümen kurulmuş ve 'Petrovsk Gönüllüleri' tarafından teslim edilen hatırı sayılır silah yedeklenmişti. Bu yedekleri kullanarak 2 tugay, ayrıca Kızıl Ordu'nun 9 alaydan oluşan tugayları örnek alınarak 2 tugay daha oluşturmak mümkündür. Azerbaycan gençliği ırksal ve dinsel olarak akraba olan Türkiye'ye hevesle yardıma gidecektir."²⁷¹

Raporun bu maddeleri Kemalist hükümete yardım planının temelini oluşturdu. Mustafa Kemal hükümeti ile anlaşma yapıldıktan sonra, Bolşevik hükümet öncelikle, Ankara hükümetine para transferine başladı. Türkiye Başbakanlık Arşivi'nden alınan verilere göre, Türkiye Sovyet Rusya'dan 11 milyon Rus altın rublesi ile 100 bin Osmanlı altın lirası almıştı.²⁷²

Sıra, Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye verdiği silah ve ordu mühimmatına gelince, tarihçi Stefanos Yerasimos'un Türkiye Başbakanlık Arşivinden yararlanarak yaptığı döküme göre,

Rusya'dan alınan tüfekler, Kemalist mücadele boyunca Türk ordusundaki tüfeklerin dörtte biriydi.²⁷³ Bunun yanı sıra Türk ordusundaki savaş mühimmatının yarısından fazlası, mitralyözlerin dörtte biri, topların üçte biri Rusya'dan temin edilmişti.²⁷⁴ Ateşli silahlar, genel olarak Tuapse ve Novorosiysk'ten Trabzon'a teslim ediliyordu.²⁷⁵ 3 Ekim 1921'de Bolşevikler, Türkiye'ye Jivoy (Çevik) ve Jutkiy (Dehşetli) adlarında, her biri 14 ton hacminde, tam teçhizatlı 2 de hücumbot vermişlerdi.²⁷⁶ Türk tarihçi Cemal Şener'in ortaya çıkardığı verilerde ise, Sovyet Rusya, 15 Mayıs 1919 ile 2 Ekim 1923 tarihleri arasında Türkiye'ye 45 bin tüfek, 52 bin adet yedek mühimmat, 166 bin 910 adet çeşitli patlayıcının yanı sıra Türkiye'nin 1920-21 askerî bütçesi büyüklüğünde (toplam tutarı 82 milyon Türk lirası) askerî yardım aktarmıştı.²⁷⁷

Sovyet Rusya hükümeti, silah dışında, örneğin Bulgar, Rumen ve Yunan orduları hakkında askerî istihbarat raporları da veriyordu.²⁷⁸

Türkiye'ye yardımın nedenlerinden biri, Müslüman dünyasında onun nüfuzundan yararlanmaktı. Bu nedenle Bolşevikler, İttihat ve Terakki'nin kaçak liderleri Enver, Cemal, Hilmi ve Nâzım'ı aktif bir biçimde kullandılar. Çiçerin, Lenin'e yazdığı bir mektubunda, ancak Cemal Paşa sayesinde Afganistan ile bir anlaşmaya varılabildiğini yazmıştı.²⁷⁹ İttihat ve Terakki'nin eski liderleri, millî hükümet içindeki konumlarını güçlendirmekte Bolşeviklerden yararlanmaktaydılar. Atatürk'ün Enver'den daha tehlikeli düşmanı yoktu ve Enver'in Anadolu'ya geçme tehdidi, herhangi bir bir konuda Mustafa Kemal üzerinde baskı yapmak gerektiğinde Bolşevikler tarafından hemen ısıtılmaktaydı. Örneğin, Antant devletlerin temsilcileriyle görüşmelerde sorun çıktığında.

Enver'in kendi yerini alacağı korkusu Atatürk'ü çok dikkatli

bir iç siyaset izlemeye itiyordu. Bir yandan Envercilerin ülke içindeki konumunu zayıflatmaya, diğer yandan da onu Bolşeviklerin gözünden düşürmeye çalışıyordu. Bolşeviklerin, Müslüman dünyaya karşı Enver'in nüfuzunu kullanmaya çalıştıklarını bildiği için, Atatürk, çizgisinden, kendi hükümetinin Müslüman dünyadaki ağırlığının Enver ve mücadele arkadaşlarındakinden daha az olmadığını Bolşeviklere ispatlama yönüne saptı. Atatürk, bu amaçla, Bolşeviklere, Kuzey Kafkasya gibi Sovyet Rusya için stratejik önemi yüksek bölgede Ankara hükümetinin istediğinde zorluk çıkarabileceğini ya da tersine onlara Kuzey Kafkasya'daki sorunlarını çözmekte yardımcı olabileceğini göstermek için, Türkiye'nin Kuzey Kafkasya'daki etkisinin gerekliliğini göz önüne aldı. Kemalistler, anti-Bolşevik propaganda yürütmekte olan Enver'in kardeşi Nuri Paşa'nın Kafkasya'da bulunmasından da yararlanmaktaydılar. Kemalistler, Moskova'daki müzakereler sırasında, Kafkasya ötesinde birtakım iltimaslar karşılığında Bolşeviklere Kuzey Kafkasya'da tam destek vaat etmişlerdi. Bu iltimaslardan bazıları Ermenilerle toprak sorunu ve Nahçıvan'ın ilhakıydı. Özellikle Kuzey Kafkasya'nın, Kafkaslar ötesinde bazı ayrıcalıklar karşılığı Bolşeviklerle pazarlığa âlet edilmesi, Kemalistlerin, Bolşeviklerle ilişkilerde Çerkesleri kullanma yolunu seçmesine neden olmuştu. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya hükümetlerinin kurulmasının Kafkasya'da Türk yayılmacılığının hedeflerinden olduğunu anımsatmadan geçemeyiz. 1918 sonlarında, Dağlı Cumhuriyeti temsilen Hükümet Başkanı Abdülmecid Çermoyev ve Dışişleri Bakanı Haydar Bamata ile Abazalardan Simon Basarya önderliğinde oluşan delegasyonlar İstanbul'a bir ziyarette bulunmuşlardı.²⁸⁰ Daha o dönemde, Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi ile Dağlı Cumhuriyeti, aynı zamanda da Türk Çerkes örgütü ile Kafkasya'daki çeşitli güç odakları arasında ilişki sağlanmıştı. Şimalî Kafkasya

Cemiyet-i Siyasîyesi'nin faaliyeti yasaklanınca üyelerinden çoğu millî harekete yöneldiler; Kemalistler de İttihat ve Terakki liderleriyle düzeltilen ilişkilerden yararlanmayı kararlaştırdılar. 1919'da Mustafa Kemal'in talimatı ile, Mustafa Butbay, İsmail Hakkı Berkok ve Aziz Meker'den oluşan bir delegasyon Kuzey Kafkasya'ya gitti. Aziz Meker'in delegasyonda yer alması, ona Bolşevik liderlerle olan eski ilişkilerini tazeleme imkânı vermişti.²⁸¹ Ancak bu yolculuk beklenen sonuçları vermedi. Bolşevik hükümet, Kemalistlerin Bakû ve Dağıstan'daki Musavvatçıları, özellikle de Koçev'i destekledikleri ve onlara yardım ettiklerinin farkındaydı.²⁸²

Türkiye Çerkeslerinin tarihî anavatanlarıyla bağlantılarının Bolşeviklerle ilişkilerde kullanılması, Ali Fuad Cebesoy'un Moskova'ya elçi olarak atanmasından sonra daha da sistematik hale getirildi. Cebesoy döneminde, Moskova'daki Türk Büyük-elçiliğinde çok sayıda Çerkes görevli vardı. Örneğin, Konsolos Fuad Carım, Aziz Meker, ikinci sekreter Zeki Bey, Tahsin Rüştü Bey.²⁸³ Bazı tarihçiler bunu Cebesoy'un şahsına bağlamaktalar, ancak Kafkasyalıların buraya, Kuzey Kafkasya ile sürekli bağlantı sağlamaları için kasten tayin edilmekte oldukları, gerçeğe daha uygundur. Cebesoy'un da Moskova'ya elçi tayin edilmesinde, Kemal'in, o sırada Kafkasya'da bulunan Enver'in Rusya'daki faaliyetlerini kontrol altında tutma eğilimi yatar.²⁸⁴

Kemalist hükümetin Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin Kuzey Kafkasya'ya seyahati Bolşevik hükümette büyük rahatsızlığa yol açmıştı. 5 Ekim 1920'de Çiçerin'in, Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne bilgi yazısında şöyle deniyordu: "Bekir Sami Vladikafkas'a kız kardeşini görmeye gittiğini söyledi. Müttefikimizin bu isteğini reddedemedik. Ancak ben yine de, kız kardeşinin onu Rostov'da beklemesi konusunda Menjinski ile anlaştım. Bekir Sami'yi Rostov'dan öteye bırakmamak için

karmaşıklıklar olduğunu söyleyecek. Bunun daha önce neder yapılmadığını da anlamış değilim. Ordjonikidze'nin sözünü bakılırsa, Sami İnguşlar arasında bağımsızlık kışkırtıcılığı yapıyormuş. Bu suçlamanın, sözüm ona dağlılara sadece ekonomik yardım gerektiği yönündeki bakış açılarını yalanladığını gözden uzak tutmamalı. Radek diyor ki: 'Dağlılara bağımsızlık değil dostluk lazım.' Eğer hakikaten bu böyle olsaydı, Bekir Sami'nin ajitasyonu bizi rahatsız etmezdi. Ama öyle görünüyor ki, dağlılar için biri ne denli gerekliyse, öteki de bir o kadar gerekli. Kafkasya'da durumun zorlaştığı göz önüne alınarak Yoldaş Stalin'in oraya yapacağı ziyaretin hızlandırılmasını ısrarla öneririm.”²⁸⁵

Bekir Sami, Kafkasya dönüşü 5 Ekim 1920'de Çiçerin'e hitaben, Kuzey Kafkasya'daki duruma ilişkin gizli bir mektup kaleme aldı. Bu mektubunda Bekir Sami,²⁸⁶ açık açık, Sovyet iktidarı kurulduktan sonra Kafkasya'da terör havası estiğini, “kimsenin yaşamından, mal-mülkünden emin olamadığını, Olağanüstü Komite'nin (Ç.K.) basit bir ihbarla insanları yakalayıp kurşuna dizdiğini, evleri soyduğunu, aklına kim gelse peşine düştüğünü” yazıyor ve mektubuna şöyle devam ediyordu: “Kafkasya'da uygulanmakta olan terör sistemi, tek kelimeyle, halkta sadece Sovyet yönetimine tepki ve güvensizlik uyandırmakta. Bu durum dağlıları sükunet bulmayan düşmanlara dönüştürmektedir. Herkesin ortak kanaati olan bu durumu size bütün içtenliğimle aktarıyorum.”²⁸⁷

Mektubun ana fikri, “bütün dağlıları içine alan ve merkez Moskova hükümeti tarafından tanınacak bağımsız bir Sovyet Kafkas Cumhuriyeti kurulmasıydı... Dağlılar, Büyük Federatif Sovyet Cumhuriyetlerinin üyesi kalarak siyasî bağımsızlık istiyorlar. Her ayrı halkın kendi yerli Sovyet'i olabilmeli. SSCB ile bu küçük cumhuriyet arasında ister ekonomik isterse asker olsun bütün ilişkiler, üzerlerinde ne kadar baskı olursa olsun

dağlıların özgürce aralarından seçebilecekleri temsilciler ve karşılıklı rıza ile tayin edilmeli” idi.²⁸⁸

Bekir Sami mektubunun ilerleyen satırlarında, Kuzey Kafkasya dağlarında 30 bine yakın kişinin gizlenmekte olduğu ve Müttefik devletlerin pekâlâ onları kullanabileceği ve Kafkasya’yı ayırabileceği uyarısında bulunuyor ve bu nedenle Sovyet hükümetinin, biricik akılcı çözüm olarak dağlılara bağımsızlık vermeye razı olması gerektiğini söylüyordu.²⁸⁹

Bekir Sami’nin Rusya’nın Bolşevik hükümetine yaptığı Kuzey Kafkasya’ya bağımsızlık verme teklifi tesadüf değildi ve Çiçerin’in Van vilayetinden bazı toprakların Ermenistan’la birleştirilme talebine bir karşı ataktı. Bekir Sami cevap olarak, peşinen razıymış gibi özellikle şu şartı koymuştu: “Osetlere bağımsızlık vererseniz, ben de meclis onayı ile Van’ı Ermenilere bırakırım.”²⁹⁰ Kuşkusuz ki M. Kemal hükümeti Van’ı Ermenistan’a bırakmayı aklına dahi getirmemişti, ama Çerkes faktörü bu durumda da, kısmen Bekir Sami’nin kökenleri üzerinden fiilen kullanılmış oldu. Atatürk daha başta Çiçerin’in Van’da ödün teklifine nasıl baktığını resmen açıklamıyordu. Görünen o ki, Atatürk’ün pozisyonu belliydi. Dışişleri bakanının ağızından Van’a karşılık Osetlerin bağımsızlığı ifade edilmiş olsa ve bu teklif Sovyet Rusya hükümeti tarafından sert bir tepki ile karşıılansa ya da kabul görse bile, Bekir Sami’nin teklifini onun Kafkas kökenlerine bağlayarak, işin içinden sıyrılmak daima mümkün olabilirdi. Üstelik, Mustafa Kemal’in sorunları, şu veya bu siyasî kişiliğin kökenlerine dayanarak çözdüğü defalarca görülmüş bir durumdu. Böylece Kemalist hükümet, Çiçerin’in Ermenistan’a toprak verme teklifini önemsizleştirmek için, hem resmî notayla, hem de Dışişleri Bakan Vekili Muhtar’ın Upmal ile görüşmesi sırasında bu yöndeki talebin aslen Ermeni olan Karahan ve Avanesof’un şahsî tasarrufu

olduğu ve bu tavrın Bolşevik hükümetin diğer üyeleri tarafından paylaşılmadığından emin olduklarını bildirmişti.²⁹¹

Atatürk bunun üzerine Bekir Sami'yi Paris Büyükelçiliğine atadı. Bekir Sami 1921 yılında Türkiye'nin Paris elçisiyken Atatürk'ün talimatıyla, Ermenistan Taşnak hükümeti, Gürcistan Menşevik hükümeti ve Kuzey Kafkasyalı dağlıların temsilcileriyle bir araya geliyor, fikir alışverişinde bulunuyordu.²⁹² Bekir Sami'nin görüşmeleri Sovyet Rusya hükümetinde rahatsızlık yarattı. Bunun üzerine Atatürk, bütün görüşmeleri Bekir Sami'nin kişisel girişimi olarak niteledi ve onu emekli etti.²⁹³

Kuzey Kafkas sorunu, 1920 Mart'ında Moskova'daki müzakereler sırasında Türk delegasyonu tarafından epeyce kullandırılmıştı. Türk heyeti, anlaşma metnine Kuzey Kafkas dağlılarının Türkiye'ye toplu olarak göç etmelerine izin verildiğine dair bir maddenin eklenmesi için resmî bir öneri sundular. Bu maddenin anlaşmaya dahil edilmesi çok ciddi sonuçlara yol açacaktı. Konunun Rusya Olağanüstü Komitesine (VÇK) yansıtılması ardından, 9 Mart 1921'de, Çiçerin'in gizlice dikkati çekildi. VÇK'nın konuya ilişkin yanıtında, Müslümanların toplu göçünün düzenlenmesinin taşımacılığın harap durumda bulunması ve doğrudan haberleşme imkânının da olmaması nedeniyle teknik açıdan olanaksız olduğu bildiriliyordu.²⁹⁴ Ancak asıl engel, konunun siyasi yönüydü. VÇK hassasiyetini şu sözlerle açıklıyordu: "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin iç güvenliği açısından, Türkiye ile yapılan anlaşmaya dahil edilen Müslümanların kitlesel göçü, ellerinden alınamayacak hakları olduğu için, zaten fiziki şartlar nedeniyle yola çıkmak durumunda olmayan Müslümanlarla ilişkilerimizi sertleştireceğidir. Müslümanlar, hemen gidebileceklerine dan pratikte imkânsızlığı, daha önceki taleplerinde de hep olduğu gibi, yok farz ederek mülklerini satmaya başlar, yerlerinden olurlarsa, bu

durum, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile federatif bağ-ları olan Müslüman cumhuriyetlerde millî servet açısından eko-nomik çöküntüyü hızlandırabilir. Nihayet, Türkiye ile Müslü-manların göçü konusundaki anlaşma, Türkiye'ye, uluslararası ilişkiler çerçevesinde iç işlerimize karışma hakkı ve Müslüman dinine iman eden kendi yurttaşlarımızın menfaatlerinin temsil-cisi ve koruyucusu olarak öne çıkma olanağı verecektir. Bu nedenle çıkabilecek bir sürü sürtüşme, Türklerin, uygun göre-cikleri bir anda, Müslümanlara baskı yaptığımız bahanesiyle bizimle olan sözleşmelerini yırtmasına yol açabilecek, böylece de Doğu politikamızın geleceği ve bağımsızlığımız, Türklerin, hattâ muhtemelen Müttefiklerin iyi niyetine kalacaktır. Bu durumda, ilişkiler kopma noktasına geldiğinde bütün kozlar Türk hükümetinin eline geçecektir.²⁹⁵

1921 Mart'ındaki Moskova görüşmelerinde, Türk delegas-yonunun, hep Kuzey Kafkas Müslüman halklarına, özellikle de Nahçıvan konusunda arka çıkan bir tavır sergilediklerini belirt-mek gerekir. Türk heyeti bu doğrultudaki hedeflerinin çoğunu elde etmeyi başarıp, Nahçıvan bölgesi ve Şarur-Daralağaz'ın Azerbaycan'a bağlanmasını sağladıktan sonra, artık Kuzey Kafkasya dağlılarının göçü konusunda daha fazla ısrar etmedi. Türkiye, aslında, Kuzey Kafkasya'da etkisini koruma, üstelik de orada Türk yanlısı bir devlet kurulması konusunda herhangi bir şansının olmadığına pekâlâ farkında olduğu için, Moskova müzakerelerinde Çerkesleri yardımcı bir baskı aracı olarak kul-lanmıştı. Amacına başka bir yönde (Kafkasya ötesi) ulaşan Türkiye, Kuzey Kafkasya'da siyasî-ekonomik olmaktan çok dini-kültürel plandaki konumundan resmen feragat etmiş oldu.

16 Mart 1921'de Moskova Anlaşması imzalandıktan sonra Çerkeslerden uluslararası arenada yararlanmanın Türk-Rus ilişkileri açısından ne denli kazançlı olduğunu gören Kemalist hükümet, Türkiye'ye göç etmiş dağlılardan taze ordu birlikleri,

asıl olarak da, Kuzey Kafkasyalıların özelliklerini hesaba katarak, süvari alayları kurmaya yönelerek, bu faktörü Sovyet Rusya üzerinde baskı unsuru olarak kullanmayı sürdürdü.

Bekir Sami, 1920 Ekim ayında Kafkasya'ya gerçekleştirdiği seyahat sırasında, Dağlı Cumhuriyetinin eski başkanı Haydar Bamat ile Tiflis'te gizlice bir araya gelmişti. Görüşmesi sırasında Bekir Sami, onu, Kemalist hükümetin dağlıların serbestçe Türkiye'ye göç edebilmeleri için mümkün olan her türlü yardımı yapacağına ikna etmişti.²⁹⁶ Bu konuşma sonucunda 1920 yılının Aralık ayında, Koçev'in başkanlığında büyük bir dağlı grubu Trabzon'a gelmişti. Dağlılar Türk makamlarının tam desteğinden yararlanmış; Türk yönetimi bu yeni gelenlerden 6 Mayıs 1921'de bir müfreze oluşturmuş ve onları Rusya'dan alınacak silahlarla donatmıştı.²⁹⁷ 1921 sonbaharından itibaren Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye, dağlılardan ve Sovyet yönetimiyle muhaliflerinden büyük akın başladı. Kemalist hükümet onlara yardım elini uzatmış ve serbestçe Türkiye'ye geçiş hakkı tanımıştı.

Kemalistlerin Dağlı Kafkas göçmenlere ilişkin siyaseti, her ne kadar Sovyet Rusya hem de Müttefiklerle oynamakta olan Kemalistlerin, Bolşevikler karşısında ağırlık koymak için Kafkasya'daki ilişkilerinden yararlanacaklarını varsayan Sovyet yönetiminin rahatsız etmekteydi. Bu öngörünün hiç de mesnetsiz olmadığı Kuzey Kafkasya'daki Gitzinski İsyanı ile açıkça ortaya çıkmıştı. Ankara'daki elçilik Kemalist hükümetin bu yöndeki tüm faaliyetini izlemekle görevliydi. Rus elçiliğine Türk hükümetinin özellikle de Kafkasya'daki devrim karşıtı unsurlara ve Musavvatçılara yardımda bulunmaması için ciddi bir gözetim yapıldı. Konusunda direktifler verilmişti. Çiçerin'in, Natzarenus'a 1 Haziran 1921 tarihli mektubunda doğrudan doğruya, "Türkiye ile aramızdaki ilişki, büyük ölçüde Türkiye'nin bizim bevar-

zlarımıza (Beyaz Ruslar kastediliyor, ç.n) karşı alacağı tavırla belirlenecektir" deniyordu.²⁹⁸

Natzarenus da, Trabzon'daki Rus-konsolosuna çektiği telgrafta şunları diyordu: "Bölgenizde çok sayıda beyaz ordu kaçağı, Müslüman ve Müslüman olmayan dağlı bulunmaktadır. Bunlar silahsızlandırılmamış ve enterne edilmemiş, beş yüz kişilik müfrezeler oluşturabilecek durumdadır. Rus silahları taşıyan bu kişilere Albay Şanaev komuta etmektedir. Trabzon yakınlarında Koçev önderliğinde beyazlardan oluşan bir grup da aynı biçimde silahsızlandırılmamış ve Türk yetkililer tarafından Türk subayları düzeyinde maaşa bağlanmışlardır. Bu istihbaratın doğrulanması için gerekli bütün araştırmalar yapılsın ve ayrıntılarıyla ortaya çıkarılması için hemen bütün önlemler alın-sın. Sonucu acilen telgrafla bildirin."²⁹⁹

Yerleştirme ve dağlı göçmenlerle ilişkilerin koordinasyonu ile Kâzım Karabekir meşguldü. Eskiden Dağlı Cumhuriyeti hükümetinin başkanı olan Koçev (Kabartay) ile maiyetinde bulunan Albay Musanayev emrindeki altı subay, Karabekir'in talimatıyla Tokat'a yollanmışlardı. Tiflis 11. Kızıl Ordu tarafından ele geçirilince, "Kafkas Kurtuluş Komitesi" Trabzon'a yerleşmişti. Azerbaycan Musavvat Partisi üyesi Alihan Kantemir ve Haydar Bamat da bu komiteye dahildi. Bütün bu göçmenlerin ibade ve iâşesi bütününüyle Kemalist hükümet tarafından karşılanıyordu.³⁰⁰ Böylece, Karabekir'in talimatı üzerine, Trabzon valisi, Ekim 1921'de Azerbaycan Musavvat Partisi üyesi Doktor Sultanov'a Azerbaycanlılardan bir müfreze örgütlemesi için 2 bin lira, Şamil'in torunu Said Bey'in ajanı olan dört Çeçen'e de 200'er lira ödeme yapmıştı. Ancak vali onlara, bu ödemeleri yaparken, Kafkas Müslümanları için yeni bir çağ başlamış olduğunu ve kısa zamanda bunun farkına varacaklarını açıkça ilân etmekten geri kalmamıştı.³⁰¹

1921'in Ekim ayında Karabekir'in girişimiyle, Türk yetkilileri, Samsun'daki Çerkeslerden Kars'ta görev yapacak bir müfreze oluşturmaya giriştiler. Başta bu kolun bin kişiden oluşması öngörölmüştü, ancak sonraları bu sayı arttırıldı.³⁰² Kafkasya'dan kaçanlar Samsun'a yönelmekteydiler. Şeyh Şamil'in torunu Said Şamil Bey de buraya gelmişti. Türkler onun Kafkasya'da olası bir isyana önderlik edeceğini hesaplıyorlardı. 1921 Ağustos'unda Said Bey Kars'a geldi ve altı gün boyunca Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'in evinde kaldı ve onunla Kafkasya'da bir isyan çıkarma konusunda mutabık kaldı.³⁰³ Ancak, 1921 Ağustos'unda Trabzon'daki Rus Konso losluğu, Karabekir ile Said Bey arasında geçen bu görüşmenin istihbaratını aldı. Karabekir bunun üzerine, Şamil'in torunundan Kars'ı terk ederek Erzurum'a taşınmasını rica etmek zorunda kalmış, kararını daha sonra bildirme sözü vermişti.³⁰⁴ Said Bey Erzurum'da göçmen dağlılar arasında propaganda yapmayı sürdürdü ve bunun karşılığında, geçimi için Türk makamlarından aylık 700 lira maaş aldı. Said iki ay sonra, hâlâ haber alamadığı Karabekir'e bir mektup yazdı.

Karabekir, bu kez fazla ara vermeden, kendisine yakın adamlarından biri olan Çerkes Ruşad Bey vasıtasıyla Said'e bir mektup yolladı. Kâzım Karabekir adına görüşen Ruşad Bey, Kafkas Müslömanlarının Türk hükömetince unutulmadığını söyleyerek Said Bey'i teselli ederek, Yunanlılarla cereyan etmekte olan savaşın "Bolşevik boyunduruğu altında bitkin düşen Kafkasya'daki kardeşlerimize" fiilen yardım etmeye izin vermediğini bildirdi.³⁰⁵ Karabekir ise mektubunda Said'in, özel bir "Dağlı Komite"nin oluşturulduğu İstanbul'a gitmesi için izin veriyor, bunun da ötesinde Paris'e giderek Bekir Sami Kunduhov ile bu konuları görüşmesini öneriyordu. Bekir Sami'nin aynı zamanda Fransa'nın Kafkasya'da bir ayaklanmayı nasıl karşılayacağını

da aydınlığa kavuşturmakta yardımcı olabilecekti.³⁰⁶

Kendisine verilen bu görevden memnun olan Said Bey adamlarını isyana zemin hazırlama göreviyle Kafkasya'ya gönderdi. Bu zemin için, Kafkasya'da Türklerle Bolşevikler arasında bir savaş ihtimali dikkate alınarak propaganda yapılacaktı. Said Şamil Bey'in ajanları Kafkasya'da küçük müfrezeler oluşturmaya ve yüklü erzak satın alarak dağ tepelerindeki aullarda (Kafkas köyleri) depolamaya koyuldular. Said'in ajanlarından bir kısmı da, müfrezeler oluşturmak üzere Çerkeslerin ve Kafkas göçmenlerinin yaşadığı Anadolu'nun sahil kentlerine dağıldı. Bu müfrezeler denizi aşacak ve Kafkasya'ya çıkarma yapacaklardı. O sırada Trabzon'da, Dağıstan Cumhuriyeti eski Savunma Bakanı Albay Musanayev komutasında Dağıstanlılardan bir başka müfreze daha kurulmuştu.³⁰⁷ Yine Trabzon'da bulunan Azerbaycan Musavvat hükümeti üyelerinden Sultanov ve Şamhorski de Müttefik temsilcileriyle görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'a doğru yola çıkmışlardı.³⁰⁸

İstanbul dönüşünde Sultanov'un karşılaştığı manzara şuydu: Dağlılar ve Azerilerden bizzat kendisinin kurduğu müfrezede, Dağıstanlı ve Çeçenler çoğunluğa geçmiş, ancak birkaç Azerbaycanlı kalmıştı. Dağılan müfrezesinin yerine, Karabekir'in kurmaylarıyla ilişkide olan kaçaklardan bir komite oluşturulmuştu.³⁰⁹ Komite aynı zamanda İstanbul'daki kaçaklarla da ilişkiye geçmişti. Azerbaycan'dan kaçanlar vasıtasıyla ise Trabzon'daki Rus Konsoloslugu çalışanları gizlice takip ediliyordu.³¹⁰

Karabekir'in inisiyatifi ile Kars-Erzurum bölgesinde 2. Çerkes Süvari Bölüğü oluşturulmaya başlandı. Ancak, Sultanov vasıtasıyla, söz konusu bölüğe katılmaları için davet çıkarılmış olmasına karşın, Azerbaycanlılar bu konuda herhangi bir heyecan göstermediler.³¹¹ Bunun ardından, Samsun üzerinden dönüş

yapmakta olan Vrangeli askerleri de Çerkes bölüğüne çekilmeye çalışıldı ama sonuç alınamadı. Sonunda bir Çerkes bölüğü yerrine, Batı Cephesine gönderilen tek bir hücum kolu kurmak mümkün olabildi.

Kemalist hükümet daha sonraları da Çerkeslerden yararlandı. 1923 yılında İstanbul'da *Yeni Kafkasya* adında bir gazete çıkarılmaya başlandı. Kafkasya'dan göç edenlerin kontrolü artık resmen hükümet düzeyinde ele alınıyor ve Türkiye Genelkurmay Başkanı General Fevzi Çakmak'ın yönetiminde yürütülüyordu.³¹² Kafkas göçmenleri, Türkçü örgütlerle ve Türk Ocakları ile dayanışma içindeydi. Kafkas göçmenlerine destek verme sorunu, Türk Dışişleri Bakanı ile SSCB Elçisi Suritz arasında Ekim 1926'da yapılan görüşmelerin ana konulardan biriydi. Suritz, Türk hükümetiyle Kafkasya'dan göçenler arasında kurulan ilişkileri kanıtlayan bütün olguları sergileyerek, bu tarz yardımlara, ileriye dönük olarak da, son verilmesini talep etti.³¹³ Türkiye Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü'nün verdiği söze rağmen, Kafkas diasporasının birkaç yayını durdurulmakla kaldı, SSCB'nin talebi üzerine cemaatin birkaç ileri geleni tutuklanıp bırakıldı, ancak ciddi bir adım atılmadı.

Kemalistlerin Sovyet Rusya hükümetine karşı izlediği dış politikada Çerkesleri kullanarak kurduğu baskı Kafkasya ötesinde daha fazla taviz koparılmasında ezici bir rol oynadı ve Enver'in Türkiye'ye geçmesine engel oldu. Dağılı göçmenleri yedek savaş gücü olarak kullanma girişimleri ise, tahmin edildiği kadar etkili olamadı.

1926'da İzmir ve Ankara Süreçleri

1921'de Çerkes Ethem'in Uçan Müfrezeleri dağıtılıp Batı Cephesi'nde de zaferler elde edilince, Türkiye'de Kemal Atatürk'ün

otoriter rejimi pekişti. Rejim sonuçta, saltanat kurumunun 1923'te, halifeliğın 1924'te lağvedilmesi ve Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle daha da güç kazanmış oldu.

Milli Kurtuluş Savaşı'ndan sonra yaşanan olaylar Kemalistler arasında kırılmaya yol açtı. Millî Kurtuluş Hareketi'nin birçok önde gelen eylemcisi, Atatürk'ün en yakın mücadele arkadaşları muhalefet safına geçti. Bunlar arasında, örneğın Kâzım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fuad Cebesoy vardı. Eski İttihatçılardan Nâzım, Cavit, Rahmi, İsmail Canpolat gibi yüksek görevlerde bulunmuş birçokları da muhalefet cephesinde yer aldılar. Kemalist harekete etkin olarak katılan Çerkes komutanların çoğı da Atatürk rejiminin yanında olmadılar. Bu durum, Kemalist hükümetin uygulamakta olduğu siyasetten kaynaklanan bir dizi neden ve Müslüman millî azınlıkların düş kırıklığına uğramış olmalarıyla açıklanabilir.

Yunan ordusuna karşı zafer kazanılması ve 1922'de Mudanya Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Kemalist hareketin millî kurtuluşçu döneminin tamamlanmış olduğu kabul görür. Daha önceki vaadlerine rağmen, Kemalist hükümet, Müslüman azınlıklara sadece eşit haklar vermemekle kalmadı, katı ve kapsamlı bir türkleştirme siyaseti izlemeye başladı. Bütün devlet kurumlarında yazışmaların sadece Türkçe yapılması kararı yürürlüğe kondu (Savaştan önce Fransızca kullanımı çok yaygındı). Lozan Antlaşması'yla kabul edilmiş olan üç millî azınlık (Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler) dışında Türkiye'de sadece Türklerin yaşamakta olduğu resmen ilân edildi. 1923'ten itibaren, devletin tam desteğini alan ve ülkenin tek etnisiteye indirgenmesinde katkıları beklenen Türk Ocakları bir yeniden doğuş süreci yaşadılar.³¹⁴ Müslüman millî azınlıklara ana dillerini konuşmak yasaklandı. 1926 Eylül'ünde Trabzon Türk Ocağı üyeleri, bölgedeki Laz köylerini dolaşarak, sakinlerinin Laz dilini kullanmamalarını istediler. Hattâ Türk Ocağının Trabzon

şubesi bir teori geliştirerek, Laz diye bir şey olmadığını, Lazların aslında Türk olduklarını ve bunun için de türklüğe dönmeleri gerektiğini iddia ettiler.³¹⁵ 1923 Mayıs sonuna kadar Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde Türk Ocağının 43 şubesi açıldı.³¹⁶ Türkçülük propagandası dışında, üyelerinin Kemalist rejime sadakat yemini ettikleri Türk Ocağı, Kemal Atatürk'ün otoriter rejiminin temel direğine dönüşmüştü.³¹⁷ 23-25 Nisan 1924'te Türk Ocaklarının, hızlı bir türkleştirmeye tâbi tutulan Lazlar, Çerkesler, Kürtler ve diğer Müslüman millî azınlıkların Türk asıllı unsurlar olarak tanımlandığı ilk kongresi yapıldı.³¹⁸ O sırada Türk Ocakları teşkilâtının artık ülke çapında değişik vilayetlerde 71 şubesi mevcuttu. Bunların sayısı ikinci kongreye kadar (1925 Nisan) 135'e ulaştı.³¹⁹ Türk Ocaklarının ikinci kongresine doğru ülkede Şeyh Said İsyanı henüz bastırılmıştı. Kongre delegeleri kendisini görmeye gittiklerinde Başbakan İnönü, onlara hitap ederken şu nasihatte bulundu: "Türk çoğunluk önünde başka unsurların herhangi bir önemi yoktur. Bizim vazifemiz Türk vatanında yaşayan herkesi Türk yapmaktır. Biz Türklere ve Türklüğe karşı duran unsurları kesip atarız. Vatan hizmetine çağrılan bir kişi mutlaka Türk ve Türkçü olmalıdır."³²⁰

Müslüman azınlıkların özgünlüklerini inkâr etmek, özellikle de onların Milli Kurtuluş Hareketi'ne büyük katkısından söz etmemek, 1926'dan sonra Atatürk nezdinde, resmî ideolojinin ana maddelerinden biriydi. Türk yazarı Mahmud Esad Bozkurt'un da tasdik ettiği gibi: "Türk devrimi saf kan Türklerin elinde kalmalıydı. Elbette ki bütünüyle... En kötü Türk, en iyi Türk olmayandan her zaman daha iyidir. Geçmişte Osmanlı İmparatorluğu'nun başına felaketler gelmişse, büyük ölçüde onu yönetenler Türk olmadığı içindir."³²¹

İkinci bir nokta da, halifelik kurumunun ortadan kaldırıl-

masının Çerkesler arasında hoşnutsuzluk doğurmuş olmasıydı. Çünkü Kafkasya'yı terk ettikten sonra Çerkesler, milli değil dinî bilinç ve İslâm'a aidiyet geliştirmişlerdi ve geleneksel olarak halifenin şahsında bir hami görmüşlerdi.

Üçüncüsü ise, ünlü Çerkeslerin muhalif olmalarında İttihat faktörü ile İttihat'a aidiyetleri önemli rol oynamıştı. Atatürk'e göre, otoriter rejimi ve tek partili sistemi yerleştirme yolundaki tek engel, eski İttihatçılardı. Bu nedenle Atatürk, aynı zamanda İttihat faktörünü de ortadan kaldırmaya yöneliyordu.

Önemli İttihatçıların başını çektiği Atatürk'e karşı muhalefet, daha Millî Kurtuluş Mücadelesi sırasında su yüzüne çıkmaya başlamıştı. Daha 1921 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, iki Çerkes'in, Bekir Sami ile Refet'in etrafında bir muhalefet grubu oluşmuştu. Dinî çevrelerle temas içinde olan mebuslar ve eski İttihatçıların bir kısmı bunun içindeydi. Grupta Mustafa Kemal'e karşı muhalefet daha belirgin bir biçimde şekillenmişti; bazı önemli sorunlar, örneğin 1922'de orduya yeni bir düzen verilmesi konusunda bu grubun fikirleri, M. Kemal ve onu destekleyen çoğunluktaki milletvekillerinden farklıydı.³²² Karşı görüşü benimseyen milletvekili grubu, "ikinci grup" olarak adlandırılıyordu ve Bekir Sami'nin ardından grubun başına Ali Şükrü geçmişti.

Mecliste bir muhalefet partisi bulunmadığını göz önüne alan ezici bir mebus çoğunluğu Atatürk'ü tutuyordu. Atatürk ise, Millî Kurtuluş Mücadelesi'nin akışı içinde ulaştığı pozisyonu güçlendirmeyi hedeflerken, mecliste kendisiyle aynı görüşü paylaşanlardan oluşturduğu çoğunluk ile onu bütünüyle destekleyen Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'ni bir siyasî partiye dönüştürdü. Atatürk, bu partiden destek alarak, hem ülkeyi hem de siyasî sistemi yenilemeyi sürdürebilecekti. Bu amaçla, 6 Aralık 1922'de Halk Fırkası'nın kuruluşunu ilân etti. 8 Nisan 1923'te ise, bu partinin seçim kampanyası kapsamında, Cum-

huriyet Türkiye'si siyasî sisteminin temelini oluşturan ünlü 9 ilkesini yayınladı.³²³ Bütün Atatürk taraftarları, cephe kumandanları, Çerkes milletvekilleri, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri bu partiye girdiler. Ancak, Atatürk'ün önerdiği reformların etrafında farklı görüşte insanları bir araya getiren millî parti, sonraki olaylarda, kendisine bağlanan ümitleri haklı çıkarmadı. Herşeyden önce kurtuluş mücadelesinin önemli simaları, Kâzım Karabekir, Ali Fuad Cebesoy, Rauf Orbay, İsmail Canpolat gibi, halifeliğin bu kadar çabuk kaldırılması, Cumhuriyet'in ilân edilmesi ve ülke içinde her alanda köklü değişikliklere gidilmesi konularında, Mustafa Kemal'in görüşlerini tam anlamıyla paylaşmıyorlardı. Halk Partisi içindeki görüş ayrılıkları cumhuriyet ilân edilmesi hususunda daha da derinleşti.³²⁴ Cumhuriyetin ilânına, parti içinde asıl muhalefet, bu adımı erken ve aceleci sayan Rauf Orbay'dan geldi. Ona göre, "Halk, olayların böyle gelişmesine henüz hazır değildi".³²⁵

Orbay'ın bu tutumu, Halk Fırkası'nın meclis grubunda tartışmaya açılarak mahkûm edildi. Ancak Orbay'ın, cumhuriyet düşmanı olmadığı ve sadece kanatini dile getirdiğini açıklamasından sonra ikna olan meclis grubu, yine de Rauf Orbay'ı parti kararlarına uyması gerektiği konusunda uyardı.³²⁶ Bu olaydan sonra Halk Partisi içinde, karşı fikirli mebuslar Orbay'ın çevresini almaya başladılar. Bunlar arasında Kâzım Karabekir, Ali Fuad Cebesoy, Refet ve daha başkaları vardı.³²⁷ Bu kişiler halifeliğin kaldırılmasına ilişkin kanun mecliste oylanmadan önce birkaç kez İstanbul'a giderek halife ile görüşmüş, halifelik kurumunun kaldırılmasına karşı olduklarına dair onu temin etmişlerdi.³²⁸ Halk Partisi içinde beklenen çatlama, 9 Kasım 1924'te Rauf Orbay'ın yanı sıra dokuz arkadaşının partiden ayrılmasıyla belirginleşti. Sonra onlara katılan birkaç mebus daha oldu.³²⁹

lke yönetimindeki partinin içinde gelişen muhalefetin yanı sıra, Atatürk'e karşı muhalefet, parti dışında da, eski İttihat liderlerinin etrafında g kazanmaktaydı. Ocak 1922'de Kara Kemal ile Küçük Talāt İstanbul'da İttihat ve Terakki'yi canlandırmaya soyundular. 29 Kasım 1922'de eski İttihatçılar İstanbul'da gizlice toplandılar. Atatürk, böyle bir girişimi önlemek için, Kara Kemal ile görüşmek üzere İhsan ve Kılıç Ali'yi İstanbul'a göndermişti, ancak bu görev başarısızlığa ulaştı. 15 Nisan 1923'te Mustafa Kemal *Hakimiyeti Milliye* gazetesine verdiği demeçte, "Hepimiz İttihat ve Terakki yesiydik. Sonra bu parti Teceddüd Fırkası'na dönüştü. Teceddüd yelerinin ezici çoğunluğu ile İttihat ve Terakki teřkilātının yeleri, Rumeli ve Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde bir araya geldi ve onun programını kabul etti" demişti.³³⁰

Kara Kemal'i kendi tarafına çekmeye alışan Atatürk, onunla İzmir'te buluşarak İttihat ve Terakki'yi canlandırma teşebbüsüne son vermesini istedi, ama sonuç alamadı.³³¹

İttihat ve Terakki'nin üst yönetim kademeleri ve kurtuluş mücadelesinin önde gelen eylemcileri, ülke içinde yerleştirilmekte olan otokrat rejime yönelik muhalefet içinde bir araya geldiler. Ulaştıkları görüş birliği sonucunda 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu ilān edildi. Programı Kara Kemal tarafından oluşturulan partinin başına ülkede yüksek nüfuzlu kişilerle Millî Kurtuluş Hareketi'nin eski cephe kumandanları getirildi.³³² Parti başkanlığına Kāzım Karabekir, vekilliliğine de Hüseyin Rauf Orbay seçildi. Adı geçen son ikisinin dışında, partinin kuruluşunda iki erkes daha yer almıştı: Hatko İsmail Canbolat ve Bekir Sami.³³³ Bu partinin kurulmasından sonra M. Kemal hükümeti, bir daha herhangi bir isim altında ortaya ıkamasın diye, İttihat'a son noktayı koymayı amaçlıyordu.³³⁴ O sırada hassas bir bölünme meydana

gelmiş, ikinci kuşak İttihatçılar M. Kemal'in safına geçmişti. Bunlar kendilerine Kemalist diyerek M. Kemal ile birlikte Cumhuriyet Halk Partisi'ni kurmaya yöneldiler. Ünlü birçok İttihatçı ve ikinci kuşaktan bazı kişiler de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nda birleştiler.

Mustafa Kemal hükümeti muhalefeti ezmek için, zamanında İttihat ve Terakki'nin 31 Mart 1909 ayaklanmasının ardından kullandığı yöntemle başvurdu; bütün hasımlarını gerici ilân etti. Kemalist hükümete göre, Doğu Anadolu'da 13 Şubat 1925'teki Şeyh Said İsyanı, her ne kadar İslâm bayrağı altında "Şeriatlı yaşam haram" sloganıyla yayılmışsa da, bu, keskin Kürt milliyetçiliğinin bir ifadesiydi ve rolü 1909 ayaklanması ile aynıydı.³³⁵ Ortaya çıkan bu son durum, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın izlediği türkçülük siyaseti nedeniyle, ayaklanmaya destek veremeyeceğini göstermişti. Atatürk hükümeti, isyanı bastırdıktan sonra bir dizi olağanüstü kanun çıkararak, bütün dikkatini yine Cumhuriyet Halk Partisi'ne verdi.³³⁶ Şeyh Said İsyanı, Kemalist hükümete, sadece asilerle değil, muhalefetin bir bölümü, özellikle de dini çevrelerle hesaplaşma imkânı verdi. Düşmanlar ve Kemalist rejime karşı eğilimi olan çevreler "gerici" ilân edildiler. Şeyh Said İsyanı'nın diğer millî azınlıklara yansımaları, öncelikle Kemalist hükümet tarafından hazırlanan, "azınlıkların yerleşmesinin ana hatları" hakkında kanun taslağında görüldü. Bu taslağa göre, örneğin Ermenilerin Samsun-Silifke hattının doğusuna, Arapların Suriye sınırındaki vilayetlere, Gürcülerin Rize ve Ardahan civarına yerleşmeleri yasaklanıyordu.³³⁷

3 Haziran 1925'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası İstiklâl Mahkemesi kararıyla yasaklandı.³³⁸ Arkasından, Hüseyin Cahid'in İstanbul'da çıkardığı ve İttihat ve Terakki'nin yarı resmî yayın organı olan *Tanin* gazetesi kapatıldı.³³⁹

Ancak partinin kapatılması umut edileni sağlamadı. İttihatçılar açık faaliyetten Atatürk'ün fiziksel olarak uzaklaştırılması ve iktidarı ele geçirmeye yönelik planlarla yeraltı çalışmasına geçtiler. Hükümet ve bizzat Atatürk, daha 1926 başlarında, kendisini devirme hazırlığından haberdar olmuştu. Muhbir, dağıtılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinden biriydi ve Kemalist hükümet hazırlanmakta olan bu suikast teşebbüsünü muhalefeti ortadan kaldırmak için kullanma kararı aldı.³⁴⁰

16 Mayıs 1926'da Mustafa Kemal İzmir'e gidecekti, ancak İzmir Valisi Kazım Dirik'ten gelen acil bir telgrafta Mustafa Kemal'in yaşamına kast eden bir komplonun açığa çıkarıldığı bildiriliyordu. Komplonun başını çekenler üç Kafkasyalıydı: Ziya Hurşit, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf.³⁴¹

İlk olarak Ziya Hurşit tutuklanmış, arama sırasında bomba ve silahlar ortaya çıkarılmıştı. Ziya Hurşit'in tutuklandığını İstiklâl Mahkemesi'ne bildiren Başbakan İsmet İnönü'ydü. Mahkeme bunun üzerine toplanarak, tam kadro İzmir'e gitme kararı aldı.³⁴² Laz İsmail ve Çopur Hilmi'nin tutuklanması, İstiklâl Mahkemesi üyelerinin İzmir'e ulaşmasından sonradır.

İlk sorguların ardından, mahkeme üyeleri, dağıtılmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın üyelerini de komploya dahil etmeye çalıştılar. Basın, Atatürk'e karşı bir komplonun ortaya çıkarıldığına dair ilk resmî açıklamayı, İstiklâl Mahkemesi'nin İzmir'e hareket etmiş olduğu haberiyle birlikte, 18 Haziran 1926'da verdi.³⁴³ İzmir gazeteleri verdikleri haberlerde komployu doğrudan doğruya Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilişkilendiriyorlardı. 23 Haziran 1926 tarihinde yayımlanan bir makalede, Ziya Hurşit'in Ankara'dayken Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan bazı arkadaşlarıyla birlikte, özelde ise Ordu milletvekili Faik Bey ile, bir darbe planı üzerinde çalıştığı

belirtiliyordu.³⁴⁴

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinin, İstiklâl Mahkemesi'nin emriyle, daha mahkeme Ankara'dan yola çıkmamışken, yani bu partinin üyelerinin *işin içinde oldukları* da ortaya çıkarılmadan tutuklanmaları ilginçtir.³⁴⁵ Bu, gerçekleştirilmemiş suikast olgusunun abartılarak muhalefetle hesaplaşmak ve tek kişi iktidarını yerleştirmek için kullanıldığını gösteren kanıtlardan biridir. Kâzım Karabekir, Cebesoy, İsmail Canpolat, Bekir Sami, Nâzım, Cavit ve daha birçokları da tutuklanmışlardı. Önceden hazırlanmış bulunan bir şüpheliler listesi ve daha soruşturma başlamadan tutuklamalar olması, hükümetin böyle bir mahkeme sürecini başlatma konusunda önceden hazırlık yaptığını gösteriyor.

29 Haziran 1926 günü Anadolu Ajansı, Atatürk'e suikast düzenlemek ve komploya katılmaktan tutuklananların bir listesini yayınladı. Listede 49 isim vardı.³⁴⁶ İsimler, suikastın başı düzenleyicileri, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri, eski İttihatçılar ve sade şüpheliler olarak sınıflandırılarak sıralanmıştı. Tutuklananlar arasında çok sayıda Çerkes vardı: Sarı Efe Lazistan Mebusu Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, eski Lazistan Mebusu Necati, İzmit Mebusu Şükrü Çolak Selahaddin, Afyon Mebusu Kamil, Gümüşhane Mebusu Zeki, Tokat Mebusu Bekir Sami, İstanbul Mebusu İsmail Canpolat, Ziya Hurşit'in kardeşi Fazıl ve Hüseyin Avni.³⁴⁷

İzmir mahkemeleri sırasında, Mustafa Kemal'e suikast planlayan ve uygulamaya koyanların Çerkesler oldukları belli oldu. Ziya Hurşit, bunun için başta kendi akrabaları ve fikirdaşı soydaşlarını bu işe sokmuştu. Asıl suikast planını Ziya Hurşit ile Abdülkadir hazırlamışlardı.³⁴⁸ Laz İsmail ve Gürcü Yusuf ise parasal destek sağlamış ve İzmir'deki otelde yer ayırtmışlardı.³⁴⁹

Çerkeslerin kurulan düzene karşı hoşnutsuzluğu İttihatçılara

tarafından da kullanılmıştı. Buna karşın İstiklâl Mahkemesi, tüm mahkeme sürecinde, İttihatçılar ile Çerkesler arasında bulunduğu öne sürülen bağlantıya ilişkin doğrudan kanıt bulamadı.

İzmir mahkeme süreci 26 Haziran 1926'da başladı. İddi-anameye göre Ziya Hurşit, 1925 ortalarında Atatürk'e suikast düzenlemeyi aklına koymuş ve bu fikri eski Ankara Valisi Abdülkadir ile paylaşmıştı. Bu arada Laz İsmail ile Gürcü Yusuf da bu komploya dahil edilmişlerdi. Bu dördünün suçu kanıtlanmış, kendileri de bunu mahkeme sırasında itiraf etmişlerdi. Önde gelen İttihatçıların ve özellikle de Millî Kurtuluş Mücadelesi'nin Karabekir, Orbay, Cebesoy gibi önemli komutanlarının bu işe karıştıklarını kanıtlamak oldukça zordu. Üstelik onlara yöneltilen bütün suçlamalar, komplo içinde adı geçen kişilerin, onların da suikast hazırlığını bildiklerine ilişkin doğrulanamayan ithamlarına dayanıyordu.³⁵⁰ *Berliner Tageblatt* gazetesinin haberine göre, muhalefetin komploda yer aldığına dair hiçbir kanıt bulunamamıştı. General Kâzım Karabekir, Ali Fuad Cebesoy, Refet Paşa ve Rüşdü Paşa'nın (son üçü Çerkes'ti) sorgulanmaları sırasında, gerçekten de, hazırlanan komplodan haberlerinin olmadığı ortaya çıkmıştı. Kâzım Karabekir, mahkemede, bunun da ötesinde, bütün bu yargılama sürecinin aslında hayali olduğunu ve İttihat ve Terakki'nin tam da bu nedenle, herhangi bir farklı görüşe tahammül edemediği için battığını söylemişti.³⁵¹ Ancak mahkeme, Ziya Hurşit'in Ankara'da, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kulübünde kalmış olduğuna ve Terakkicilerin çoğu ile tanıştığına dayandırılmıştı.³⁵²

İzmir ve Ankara'da mahkemenin sürmekte olduğu günlerde Avrupa basını açıkça davanın hayali olduğunu yazıyordu. 23 Haziran 1926'da İngiliz gazetesi *Daily Telegraph*, "Karabekir, Cebesoy ve Orbay gibi simaların toplum içinde edindikleri konumdan, onların geçmişte olduğu gibi halen de yabancı

devletler ve finans grupları ile ilişki içinde olmalarından rahat-sızlık duyan Kemalist hükümetin, cumhurbaşkanının öldürül-meye kalkışılmasını, Türkiye’de Mustafa Kemal’in uygulamak-ta olduğu politikalara karşı hoşnutsuzluğun büyüdüğü bir sırada, bu kişilerin tutuklanması ve sürgüne gönderilmesi için uygun bir fırsat olarak gördüğünü” yazıyordu.³⁵³

Aynı gazete, komponun ortaya çıkarılmasında en önemli rolü, SSCB ile ilişkilerin güçlendirilmesine karşı çıkan Kara-bekir, Cebesoy ve Bekir Sami’nin yarattıkları etkiden rahatsız olan SSCB’nin oynamış olduğunu da yazıyordu. Karabekir, SSCB’nin 1925’te, Türkiye’nin doğu vilayetlerinin polis güvenliğinin sağlanmasını üzerine alma teklifine sert tepki göstermişti.³⁵⁴

İngiliz basını, suçlananların çoğunun Türk olmayıp Kafkas-yalı oluşuna dikkat çekiyordu.³⁵⁵ Örneğin *Times* gazetesi, Kema-list hareketin aktif eylemcisi ünlü Çerkeslerden çoğunun, ciddi temelleri olmasa da, suçlanmakta olduklarını yazmıştı. Örneğin, Rauf Orbay’ın komplo liderleriyle İstanbul’da buluştuğuna dair suçlamanın aslı astarı yoktu, çünkü Rauf’un o sırada söz konusu şehre hiç gitmediği ortaya çıkmıştı.³⁵⁶

İzmir’de mahkemeler sürerken, davaya Çerkes karşıtı tavrın yön verdiği belli oluyordu. Komponun başını Çerkeslerin çekmesi buna dayanak oluşturunuyordu. Kemalist hükümet ise, büyük nüfuzu olan ve Milli Kurtuluş Hareketi’nin tamamında anlamlı bir rol oynayan bu yaygın ve güçlü gruplaşmayı artık dağıtmaya karar vermişti. İzmir’deki mahkeme sürecinde, ünlü Çerkeslerin desteklediği, Atatürk’ün yaşamına kasıt suçla-masının altında, açık bir kurgu gözlenir. Toplumun olumsuz tepkisinden çekinen *İstiklâl Mahkemesi*, gazetelerde, dava süre-ci ve tutuklamalar hakkında resmen verilmemiş bilgilerin yayınlanmasını yasakladı.³⁵⁷ Davanın anti-Çerkes yönüne

ilişkin bundan daha parlak örneklerden biri de, Sarı Edip Efe'ye yöneltilen suçlamaydı. Sarı Efe'ye karşı bütün iddialar, onun hazırlanan suikastten haberi olduğu halde bildirmediği şeklindeydi. Buna dayanarak kendisine idam cezası verilmişti. Sarı Edip, böyle bir hüküm verilmesinde, Kemalist hareket içindeki hizmetlerinden sarf-ı nazar edildiğinde ısrarlıydı. Bu konuda, Kâzım Karabekir de onu destekledi.³⁵⁸ İstiklâl Mahkemesi başkanı, Sarı Edip'ten, Kemalist hareket içindeki hizmetlerinin mutlaka hesaba katılacağına emin olmasını istemesine karşın, mahkûmiyet kararının okunmasının ertesi günü, Sarı Edip'in cezası aceleyle infaz edildi.³⁵⁹

İzmir'deki mahkemede, İttihat'ın gözde üyelerinden çoğunun M. Kemal'in fiziksel olarak ortadan kaldırılması ve iktidarı ele geçirme yönünde planlar geliştirdikleri ispat edilmişti. 29 Haziran 1926'da gazetelere verdiği demeçte, İstiklâl Mahkemesi Başkanı Ali Paşa, İttihat'ı kastederek bir suçlamada bulundu. İttihatçıların yapılan suçlamalarla ilişkisini ortaya koyan yeni deliller sağlandıktan sonra, İstanbul, Ankara ve İzmir'de eski İttihatçıların topluca tutuklanmasına başlandı. Midhat Şükrü, İhsan Cavit, Doktor Nâzım, Hilmi, İzzet, Rıfat, Cevat, Kara Vasıf, Hüsnü, Ahmet Nesimi, Eyüp Sabri, Doktor Rusuhi, Çolak Selahaddin, Doktor Hüseyinzade Ali, Muhtar, Hüseyin Avni, Azmi, Ali İhsan tutuklananlar arasındaydılar.³⁶⁰ Jön Türk hükümetinde Maliye Bakanı olan Cavit'in tutuklanması, Avrupa'daki mason çevrelerinde büyük tepki yaratmıştı.³⁶¹ Avrupa ve Amerika'nın önde gelen siyasî kişilikleri, onun serbest bırakılması içinaf talep ettiler, ama talepleri Kemalist hükümet tarafından geri çevrildi.³⁶²

6 Temmuz'da Cavid'in mahkemede ifade vermesinden sonra İstiklâl Mahkemesi Başkanı Ali Bey bir konuşma yaparak, Atatürk'e karşı terör eylemi planlamış olan ve gerçekleştirmeye

yeltenen grup ile amacı hükümeti devirmek ve iktidarı ele geçirmek olan özel ve gizli bir Kara Çete kurmuş olan eski İttihatçılar arasında ince bir ayırmadan söz etti.³⁶³ Suçlamaların ciddiyetini göz önüne alan Ali Bey'in İttihatçıların davasını ayırma teklifi, İstiklâl Mahkemesi tarafından kabul edildi.³⁶⁴

13 Temmuz 1926 tarihinde İstiklâl Mahkemesi'nin kararıyla, Şükrü, Sarı Edip, Arif, Abidin, Hafız, Mehmet, Halis, Turgut, İsmail Canbolat, Ziya Hurşit, Çopur Hilmi, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Baytar Rasim ile Rüştü Paşa İzmir'de asılarak idam edildiler.³⁶⁵

Kemalist hükümetin Çerkesleri niçin bu kadar ısrarlı bir biçimde zayıf düşürmeye çalıştığının nedenlerini tahlil ederken, önümüze şöyle bir tablo çıkar: 1923 yılından itibaren Atatürk'ün reformları yürürlüğe girdikten sonra, devlet ideolojisi sorunu gündemin baş konusu olmuştu. Kemalist hükümet, türkçülük ideolojisini silah kabul ederek, sürekli ve katı türkleştirme siyaseti izlemekle, tek uluslu bir devlet yaratmak amacını güdüyordu. Yunanistan ile halkın mübadele edilmesi ve Hristiyan azınlıkların yaşam koşullarının tahammül edilmez kılınması, asimilasyonu zor olan bu halkları bıktırıp Türkiye'yi terk etmek zorunda bırakmaya yönelikti. Müslüman azınlıklar hızlı bir asimilasyona tâbi tutuldular. Türk Ocaklarının 3. Kongresi'nde (Nisan 1926) delegelerden İzzet Ulvi, Çerkesler, Lazlar gibi iç içe yaşayan millî azınlıkların ana dillerini kullanmaları ve geleneksel millî kıyafetlerini giymelerinin yasaklanması yönünde bir çağrı yapmış, Türk hükümetinin bu konuda gerekli desteği sağlayacağını umut ettiğini söylemişti.³⁶⁶ Başka bir delege, Mustafa Reşit, "Çerkeslerin bazı yerlerdeki üstünlüğünü biz sadece tesadüf olarak görüyoruz. Dileğimiz onlara karşı önlemlerin alınmasıdır. Dillerinin yasaklanması önlemin ta kendisidir" diyordu.³⁶⁷ Kongrede millî azınlıklara karşı alı-

nacak önlemler arasında göç ettirilmeleri ve başka bölgelere yerleştirilmeleri suretiyle iç içe yaşama alışkanlıklarının değiştirilmesi gibi konular da tartışılmıştı.³⁶⁸

Türkçülük ideolojisi içinde, tarihin yeniden gözden geçirilmesi ve yorumlanması en önemli yeri tutuyordu. Atatürk hayatı iken, Millî Kurtuluş Savaşı'nın resmî yorumu geliştirilmiş ve gerçek olaylardan biraz farklı bir tarihin temeli atılmıştı. Türk devleti, Millî Kurtuluş Mücadelesi'ni tamamen bir Türk hareketi olarak sunma amacını herşeyin önüne koyuyordu. Bu kapsamda Çerkesler özel bir tehlikeydiler. Çünkü Kemalist hareketin ve devrimin savaşkan kuvvetlerinin esas dokusu onlardan oluşuyordu. Batı Cephesi (Ege), Kilikya ve Karadeniz kıyı bölgesinde (Lazlarla birlikte) direnişin örgütlenmesinde Çerkeslerin önemli bir rolü vardı. Bu nedenle de herşeyden önce Çerkeslerin hareket içindeki rolünü gözden geçirerek, bu rolü azaltmak ve tarihi yeniden yazarak tashih etmek gerekiyordu. Yapılan da bu oldu. Çerkeslerin Kemalist hareket içinde oynamış oldukları rolün azaltılmasındaki zorluk hesaba katılmış, onların gözden düşürülmesiyle, tek taraflı ve kestirme bir seçeneğe başvurulmuştu. 1927'de Atatürk'ün yaptığı 32 saatlik nutkun içinde, bunun örnekleri vardı. Bu konuşmada Çerkes Ethem ve Uçan Müfrezelerinin Millî Kurtuluş Mücadelesindeki rolü önemsizleştirilmişti. Atatürk sadece "Çerkes Ethem ve müfrezesinin bize bazı hizmetleri olmuştur" demekle yetiniyor, asıl vurguyu Ethem'in "ihaneti"ne yapıyordu.³⁶⁹ Bilindiği üzere, Atatürk'ün 1927'deki söylevi, Türk tarihçiliğinin Kemalist hareket hakkındaki kavramsal temelini oluşturmaktadır.

Çerkeslerin itibarının düşürülmesine yönelik bir diğer girişim de İzmir'deki mahkeme sürecidir. İzmir yargılamasında Çerkesler gericici, laisizm düşmanı ve İttihat yanlısı olarak tanıtılmışlardı. Türk tarihçiliği de, Çerkeslerin sırtına gericilik,

cumhuriyetçi yapılanma ve Kemalist reformlara düşmanlık yaf-tasını geçirirken İzmir mahkemesini temel alır. Dolayısıyla, Çerkeslerin Kemalist hareket içindeki rolü, İttihat faktörü ve gericilikle bağlantısı açısından gözden geçirilip yeniden anlam-landırılmıştır. İzmir mahkemesi, işin özü itibarıyla, birkaç Çerkes ya da İttihatçının davası olmanın ötesinde Çerkes unsu-runun yargılandığı bir sürece dönüştü. Bu yargılamadan sonra Çerkesler, temelde ya hain (Çerkes Ethem) ya da gerici ve Cumhuriyet düzeninin düşmanı olarak görüldüler. Çerkeslerin Kemalist hareket içindeki rolleri hâlâ o konum içinde sunul-maktadır. Çerkeslerin, Anadolu'daki anti-Kemalist, padişah yanlısı isyanları ön planda tutulmakta, yaptıkları onca destek ve Kemalistlerin yanında verdikleri mücadelelerin ise ya üstü örtülmekte ya da Kafkasyalıların izledikleri ortak bir tavır ola-rak değil de münferit olaylardan sayılarak, herhangi bir önem atfedilmeksizin geçiştirilmektedir. Şubat 1994'te Çerkes köken-li Türkiye Büyük Millet Meclisi milletvekili Hasan Mezarıcı'nın, Atatürk'ü eleştiren ve ana maddelerinden biri de 1926 İzmir yargılamasının gözden geçirilmesi olan bir konuşma yapması tesadüf olmasa gerek.

İzmir mahkemelerinin kararı sonucunda Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar, Ali Fuad Cebesoy, Refet Mersinli, Sabit, Münir Hüsrev, Faik, Bekir Sami, Kamil, Zeki, Halit serbest bıra-kılmışlar, tutuklu olan İttihatçılar da, bu kez İttihat davasının görüleceği Ankara'ya nakledilmişlerdi.³⁷⁰ Profesör Ergün Ay-bars'ın belirttiği üzere, İzmir mahkemesinden sonra, "O zamana dek sürekli iktidarı ele geçirme denemeleri olan İttihat ve Terakki'nin bütünüyle siyasi arenadan silinmesinin sırası gelmişti".³⁷¹

İttihat davasında bu teşkilâtın 59 üyesi tutuklanmış, daha sonra 36 İttihatçı temize çıkmıştı.³⁷² Tutuklandıkları dönemde

Kara Kemal intihar etmiş, önde gelen İttihatçılardan olan Rahmi SSCB'ye kaçmıştı.

Basında kışkırtılan büyük polemige katılan İstiklâl Mahkemesi üyeleri, 27 Temmuz 1926'da, İttihat ve Terakki Partisi'nin tamamının yargıya muhatap olmadığını, onun adını kullanan "Kara Çete"nin söz konusu olduğunu belirtmişlerdi. Ancak, ertesi günü, 28 Temmuz 1926'da, daha önce verdikleri demeçle çelişse de, İstiklâl Mahkemesi üyeleri, hükümetten gelen baskılar sonucunda, İttihat ve Terakki'yi resmen suçladılar ve Almanya'nın yanında ülkeyi savaşa sokmakla ve savaş sırasında üyelerinin servet edinmesi için yiyecek sıkıntısı yaratmakla, bütün İttihat'ın aynı şekilde suçlu görüldüğünü açıkladılar.³⁷³ Atatürk, 22 Haziran 1926'da İttihat yöneticilerini, "savaş sırasında Hristiyan tebaamızı toplu olarak kıyımına uğrattıkları" için de suçlamıştı.³⁷⁴

İttihat davasında mahkûmiyet kararı 26 Ağustos 1926'da okundu. İttihat'ın bir suikast örgütü olduğu ilân edilerek, Nâzım, Cavit, Hilmi ve Nail Beyler asılarak idama mahkûm ediliyorlardı. Mahkeme kararı aynı gece uygulamaya konmuştu.³⁷⁵

Ankara yargılamasından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türkiye'nin siyasî arenasından çekildi. Kemalist hareketin içindeki İttihat olgusu ise, Türk tarih yazımında suskunluğa mahkûm bir çizgi izledi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜN NOTLARI

- 1 Muhittin Ünal, *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü*, İstanbul, 1996, s.13
- 2 Alev Coşkun, *Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu, En Uzun 15 Gün, Ödemiş Direnişi*, İstanbul, 1997, s.91.
- 3 Kemalist örgütlerin oluşum sürecini tamamlayan ve tek merkezden yönetilmelerini öngören Sivas Kongresi 4 Temmuz 1919'da yapıldı. Ondan önce yine aynı yıl içinde altı kongre yapılmıştı: 28 Haziran 1919'da Balıkesir Kongresi, 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi, 26 Temmuz 1919'da Balıkesir'de ikinci bir kongre, 6 Ağustos 1919'da Nazilli Kongresi, 16 Ağustos 1919'da Alaşehir Kongresi ve 8 Ağustos 1919'da Muğla Kongresi.
Bkz. Alev Coşkun, *a.g.e.*, s.68-69
- 4 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, birinci kitap, İstanbul, 1974, s.11
- 5 ibid.
- 6 Fikret Başkaya, *Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma / Paradigmanın İflosu / Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*, İstanbul, 1991, s.42
- 7 Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği / Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Ankara, 1988, s.146
- 8 Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.8
- 9 D.S. Zavriyev, *K noveyşey istorii severo-vostochnix vilayetov Turtsii*, Tiflis, 1947, s.115-116.
- 10 Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.8
- 11 Halide Edip Adivar, *Türkün Ateşle İmtahanı / Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul, 1959, s.25
- 12 ibid., s.14
- 13 Abadi, *Türk Verdun'ü Gaziantep / Antep'in Dört Muhasırast*, Gaziantep, 1959, s.18-19
- 14 Mihail Pavloviç (M. Velmann), *Revolutsionaya Turtsiya*, Moskva, 1921, s.67
- 15 Aynı kaynak, s.67
- 16 Çerkes Ethem, *Anılarım*, İstanbul, 1998, s.9
- 17 Rusya Federasyonu Dış Siyaseti Arşivi (RFDSA), f.04, Çiçerin

- Sekretaryası, op.39, dosya 232, d.52993, 1921 yılı, s.16
- 18 Samet Ağaoğlu, *Kuvvay-ı Milliye Ruhu*, İstanbul, 1999, s.77
- 19 E.J. Zürcher, *The Unionist Factor, The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, Leiden, 1984
- 20 ibid., s.104
- 21 Celal Bayar, *Ben de Yazdım / Milli Mücadeleye Gidiş*, Cilt 1, İstanbul, 1967, s.108-109
- 22 Hüsametdin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1957, s.163-164
- 23 H. Bülent Demirbaş, *Batı Trakya Sorunu*, İstanbul, 1996, s.69
- Başka kaynaklara göre bu teşkilâtın kurulmasında başlıca rol, 1918'de Sofya dönüşünde Edirne valisi ile buluşarak, ona, 1913'te Gümülci-ne'de sahnelenen olayları tekrarlayabilecek örgütün kuruluş emrini vermiş olan Talât Paşa'ya aittir.
- Bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, Cilt 1, Ankara, 1955, s.124-125
- 24 H. Bülent Demirbaş, *a.g.e.*, s.69
- 25 Tevfik Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s.125
- 26 ibid., s.88
- 27 Halide Edip Adıvar, *a.g.e.*, s.26
- 28 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.4, dosya 7, d.24, 1921 yılı, s. 3
- 29 E.J. Zürcher, *a.g.e.*, p.82
- 30 ibid., p.85
- 31 Hüsametdin Ertürk, *a.g.e.*, s.190
- 32 ibid., s.164, 323
- 33 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, (1914-1922), cilt 3, İstanbul, 1999, s.561
- 34 David Lyod George, *Pravda o mirnix dogovorax*, tom 2, Moskva, 1957, s.390
- 35 Taner Akçam, *Turetskoe nacionalnoye "Ya" i Armiyanskiy vopros*, Moskva, 1995, s.137.
- 36 ibid.
- 37 ibid., s.144
- 38 Alev Coşkun, *a.g.e.*, s.90
- 39 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.3, dosya 2, d.18, 1920-1921 yılları, s.72-73

40 RGVIA, f.2000, GUGŞ, op.1 d.2199, s. 76.

41 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, üçüncü kitap, İstanbul, 1976, s.34 ve Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, İstanbul, 1998, s.34

42 Ergün Aybars, *a.g.e.*, s.18

43 ibid., s.52-53. Türk tarih yazımında az incelenen temalardan biri de İstiklâl Mahkemeleri sorununun gerçekten aydınlığa kavuşturulmasıdır. Türk tarih yazımında, Milli Kurtuluş Hareketi sırasında 1919-1923 yıllarında cephelede ölenlerin, İstiklâl Mahkemelerinde mahkûm edilen insan sayısından daha az olduğunun hatırlatıldığı çok enderdir. Bu mahkemelerin kararıyla 150 bin kişi kurşuna dizilmiş ya da asılmıştı.

Bkz. Fikret Başkaya, *a.g.e.*, s.47

Karşılığında halk çoğunlukla pasif bir tavır içindeydi. Türk tarihçi Doğan Avcıoğlu'nun belirttiği gibi "Dünya savaşından had safhada tükenmiş olarak çıkan Türk halkı, savaş yanlısı değildi. Kurtuluş mücadelesi için gerekli asker ve para, şeyhler, aşiret liderleri, ağalar ve müftüler tarafından temin ediliyordu. Halk tarafından değil."

Bkz. Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, üçüncü kitap, İstanbul, 1976, s.1027

44 Mihail Pavloviç, *a.g.e.*, s.97

45 RFDSA, f.0132, Türkiye Referansları, op.3, dosya 102, d.15, 1920-22 yılları, s.143

46 İrandust, *Dvijuşije sili kemalistkoy revolutsii*, Moskva-Leningrad, 1928, s.71

47 Arsen Avagyan, *Genezis kavkazskogo faktora*, Moskva, 1998, s.20

48 Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.1017

49 M. Pavloviç, *a.g.e.*, s.82

50 Mustafa Butbay, *Kafkasya Hatıraları*, Ankara 1990, s.3

51 ibid.

52 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.15

53 ibid., s.16

54 S.İ. Aralov, *Vospominaniya sovetского diplomata*, Moskva, 1960, s.175

55 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.16

56 E. Zürcher, *a.g.e.*, p.48-49

57 Ali Fuad Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1958, s.67

58 Halide Edip Adıvar'ın da üzerinde durduğu gibi, Mustafa Kemal'in

Doğu'daki ordu birliklerinin teftişi ile görevlendirilmesi, Kâzım Karabekir'in Ermenilerle savaşmaları için Doğu bölgesindeki nüfusu silahlandırmakta olduğu yönünde padişahın aldığı duyurular sonucu Müttefiklerin tepkisinden korkarak Mustafa Kemal'i Doğu bölgesine bir düzen verme görevine tayin etmesiyle hız kazanmıştı.

Bkz. Halide Edip Adıvar, *a.g.e.*, s.21

59 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, Mustafa Kemal* (1919-1922, Cilt 2, İstanbul, 1999, s.40-42

60 *ibid.*, s.43

61 Alev Coşkun, *a.g.e.*, s.92.

62 *ibid.*, s.47

63 *ibid.*, s.48

64 *ibid.*, s.51

65 *ibid.*, s.53

66 Rıza Nur, *Milli Kıyam, Milli Mücadele'nin İç Yüzü*, İstanbul, 1994, s.40

67 Kemal Atatürk, *İzbraniye reçi I vistupleniya*, Moskva, 1966, s.49

68 Yılmaz Gülcan, *Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)*, İstanbul, 2001, s.7

69 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.59

70 *ibid.*

71 Kemal Atatürk, *a.g.e.*, s.50

72 Aynı yerde, s.51

73 Kemal Atatürk, *a.g.e.*, s.47-48

74 İzzet Aydemir, *Muhaceretteki Çerkes Aydınları*, Ankara, 1991, s92

75 *ibid.*

76 *Nokta*, 17 Haziran 1990, yıl 8, sayı 24, s.19

77 Ali Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s. 376

78 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, birinci kitap, İstanbul, 1974, s.995-996

79 Kılıç Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, İstanbul, 1955, s.39

80 *İbid.* Kılıç Ali de Çerkes kökenliydi ve gerçek adı Asaf'tı.

Bkz. RFDSA Arşivi, f.132, Türkiye Referansları, op.11, dosya 78, d.33, 1926 yılı, s.427

81 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.107

82 *ibid.*, s.108

83 *ibid.*, s.120-121

84 *ibid.*, s.132

- 85 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, Cilt 1, İstanbul, 1974, s.158
- 86 Aynı yerde
- 87 Cemal Kutay, *Yüzyılımızda Bir İnsanımız (Rauf Orbay'ın Anıları)*, Cilt 4, İstanbul, 1992, s.409.
- 88 Ali Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s.67
- 89 Alev Coşkun, *a.g.e.*, s.22.
- 90 Aynı yerde
- 91 Şeref Güralp, *İstiklal Savaşının İç Yüzü*, İstanbul, 1958, s.29-30
- 92 ibid., s.30
- 93 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, Cilt 3, İstanbul, 1976, s.1017
- 94 Cemal Kutay, *a.g.e.*, s.355
- 95 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.23
- 96 Hüsamedin Ertürk, *a.g.e.*, İstanbul, 1957, s.191
- 97 ibid.
- 98 Enver Behnan Şapolyo, *Kuvayı Milliye Tarihi, Gerilla*, Ankara, 1957, s.12-13
- 99 Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin kurulması, Kuvayı Milliye'nin amaçlarından birinin ilân edilmesi idi.
Bkz. Alev Coşkun, *a.g.e.*, s.82
- 100 ibid., s.14
- 101 ibid., s.48
- 102 ibid., s.49
- 103 ibid., s.14-15
- 104 ibid., s.64-65
- 105 ibid., s.65
- 106 Alev Coşkun, *a.g.e.*, s.69-70
- 107 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.1, dosya 1, d.18, s.13
- 108 Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.56
- 109 Ali Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s.178
- 110 Alev Coşkun, *a.g.e.*, s.216
- 111 Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.59.
- 1919'da asker kaçaklığı öyle boyutlardaydı ki, örneğin 15. Tümenin varlığı ortadan kalkmıştı. Bu tümenin komutanı Ödemiş'teki Celal Bayar'a, "İzmir'in işgaline ilişkin panik ve askerden kaçma cereyanı bizim birliğe de ulaştı. Koca birlikten bir ben ve tek makineli tüfekle subay Mehmet Efendi kaldı" diye yazıyordu.
- Bkz. Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, Cilt 3, İstanbul, 1976,

- 112 Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.61
- 113 Aynı yerde, s.66
- 114 Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.84
- 115 Aynı yerde
- 116 Aynı yerde
- 117 Çerkes Ethem, *a.g.e.*, s.7
- 118 Cemal Şener, *Çerkes Ethem Olayı*, İstanbul, 1997, s.31
- 119 Çerkes Ethem, *a.g.e.*, 1998, s.9
- 120 *ibid.*
- 121 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.170
- 122 Aynı yerde, s.174
- 123 Hüsamettin Ertürk, *a.g.e.*, s.458
- 124 Çerkes Ethem, *a.g.e.*, s.15
- 125 *ibid.*, s.60
- 126 *ibid.*, s.52
- 127 RFDSA, f.04, Çiçerin Sekreteryası, op.39, dosya 232, d.52993, 1921 yılı, s. 42 a.t., 43
- 128 Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.215
- 129 RFDSA, f.04, Çiçerin Sekreteryası, op.39, dosya 232, d.52996, 1920 yılı, s. 9 a.t.10
- 130 Çerkes Ethem, *a.g.e.*, s.27
- 131 *ibid.*, s.14
- 132 *ibid.*, s.8
- 133 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.239
- 134 Alev Coşkun, *a.g.e.*, s.194
- 135 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.175.
Ahmet Aznavur Çerkes beyleri Bigi'lerin sülalesinden geliyordu.
Bkz. Mustafa İslamoğlu, *Anadolu Halk İsyanları (1919-1921)*, İstanbul, 1998, s.34
- 136 Çerkes Ethem, *a.g.e.*, s.17
- 137 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, birinci kitap, İstanbul, 1974, s.148
- 138 Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.202
- 139 Çerkes Ethem, *a.g.e.*, s.18,
- 140 Şeref Güralp, *a.g.e.*, s.56
- 141 Ali Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s.56

- 142 Çerkes Ethem, *a.g.e.*, s.19
143 *ibid.*, s.20
144 *ibid.*, s.20
145 Ahmet Anzavur, 23 Nisan 1921'de bir çarpışma sırasında, Çetoli kenti halkıyla birlikte öldürüldü. 1921 sonbaharında İstanbul hükümeti artık fiilen Atatürk'ü destekliyordu ve daha yakın zamanlarda Anzavur'dan "kurtarıcı" olarak söz eden İstanbul gazeteleri, onu "hain" olarak tanımlıyorlardı.
Bkz. RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.4, dosya 27, d.27, 1921 yılı, s.71
146 Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.202
147 Aynı yerde
148 Aynı yerde, s.202-203
149 Çerkes Ethem, *a.g.e.*, s.19
150 Aynı yerde, s.29
151 Şeref Güralp, *a.g.e.*, s.61
152 RFASA, f.132, Türkiye Referansları, op.1, dosya 18, s.13
153 Şeref Güralp, *a.g.e.*, s.62
154 Cemal Şener, *a.g.e.*, s.49
155 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, Cilt 2, İstanbul 1976, s.563
156 Cemal Şener, *a.g.e.*, s.52-53
157 *ibid.*, s.53
158 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.3, dosya 2, d.3, s.75
159 Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.216
160 İrandust, *a.g.e.*, s.109
161 Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Komünizm, Kurtuluş Savaşı Stratejisi*, İstanbul, 1999, s.27
162 *ibid.*, s.430
163 *ibid.*, s.431
164 *ibid.*
165 *ibid.*, s.449
166 *ibid.*, s.457
167 *ibid.*, s.449-450
168 *ibid.*, s.454-455
169 RFDSA, f.04, Çiçerin Sekreteryası, op.39, dosya 232, d.52993, s.38
ob
170 Söz konusu olan Türkiye Komünist Partisi'dir.

- 171 Çerkes Ethem, *a.g.e.*, s.79
172 RFDSA, f.04, Çiçerin Sekreteryası, op.39, dosya 232, d.52996, s.21
173 Aynı kaynak
174 Kemal Atatürk, *İzbraniye reçi I vistupleniya*, Moskva, 1966, s.123
175 Çerkes Ethem, *a.g.e.*, s.121
176 Rıza Nur, *a.g.e.*, s.51
177 Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, İstanbul, 1990, s.96
178 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, Cilt 2, İstanbul, 1976, s.555
179 Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.561
180 Mustafa Kemal, *Put novoy Turtsii*, Cilt 3, Moskva, 1931, s.101
181 Çerkes Ethem, *a.g.e.*, s.42
182 Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s.200
183 RFDSA, f.04, Çiçerin Sekreteryası, op.39, dosya 232, d.52996, s.10
184 RFDSA, f.04, Çiçerin Sekreteryası, op.39, dosya 232, d.52992, s.24
185 Çerkes Ethem, *a.g.e.*, s.92-93
186 Kemal Atatürk, *İzbraniye reçi I vistupleniya*, Moskva, 1966, s.120-121
187 Kılıç Ali, *a.g.e.*, s.42-43
188 *ibid.*, s.44-45
189 Çerkes Ethem, *a.g.e.*, s.111
190 Ali Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s.470
191 Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, Cilt 2, s.565
192 Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s.200-201
193 Cemal Şener, *a.g.e.*, s.25
194 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul, 1952, s.607
195 Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, Cilt 1, s.157
196 *Erkir*, 3/3-1922
197 *Cakalamart*, 12/3-1922, N.1011/2832
198 *Azatamart*, 1817-1921, N. 17/69
199 *Azatamart*, 18/7-1921, N.17/69
200 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.4, dosya 27, d.24, s.94
201 Metin Sever, *Kafdağı'nın Bu Yüzü, Türkiye'deki Kafkas Kökenliler*, İstanbul, 1999, s.32
202 Aynı yerde
203 Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.24
204 *ibid.* s.52

- 205 Adil Bağdadlıoğlu, *Uzun Oluk (İstiklal Harbinde Maraş)*, İstanbul, 1941, s.29-30
- 206 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.81
- 207 Abadi, *a.g.e.*, s.19
- 208 Aynı yerde, s.22
- 209 Nizip'te Cemiyeti İslâmiye kurulmuştu.
Bkz. Sahir Üzel, *Gaziantep Savaşı'nın İçyüzü*, Ankara, 1952, s.10
- 210 Sahir Üzel, *a.g.e.*, s.10
- 211 ibid.
- 212 ibid.
- 213 ibid., s.22-23
- 214 Sadi Borak, *Atatürk, Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşiler*, İstanbul, 1998, s.341-343
- 215 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.11, dosya 78, d.33, s.428
- 216 Kılıç Ali, *a.g.e.*, s.5
- 217 ibid. s.8
- 218 Sahir Üzel, *a.g.e.*, s. 23
- 219 ibid., s.23
- 220 ibid., s.24
- 221 ibid., s.25
- 222 ibid., s.33-34
- 223 Abadi, *a.g.e.*, s.9
- 224 Aynı yerde, s.12
- 225 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.86
- 226 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.11, dosya 78, d.33, s.428
- 227 Sahir Üzel, *a.g.e.*, s.61
- 228 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.11, dosya 78, d.33, s.428
- 229 Aynı kaynak
- 230 Aynı kaynak
- 231 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.81
- 232 Aynı yerde, s.82
- 233 Abadi, *a.g.e.*, s.30
- 234 Adil Bağdadlıoğlu, *a.g.e.*, s.29-30
- 235 Abadi, *a.g.e.*, s.30
- 236 Adil Bağdadlıoğlu, *a.g.e.*, s.29-30
- 237 Aynı yerde, s.6
- 238 Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.162-163

239 İrandust, *a.g.e.*, s.68.

Türk tarihçi Şapolyo'dan aldığımız ve görüldüğü kadarıyla yüksek tutulmuş sayıya göre, Pontus dağlarında etkin Rum çetelerinin sayısı 25 bini buluyordu. Bunlara, örneğin Samsun bölgesinde, Ermeni çeteleri de yardımcı oluyordu.

Bkz. Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.132

240 Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.23

241 Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.130

242 *Giresun, Dün, Bugün, Yarın Giresun*, 1997, s.24 .

Ayrıca bkz. Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*, Ankara, 2001, s.179

243 Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.132

244 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.47

245 Bu konuda örneklerden bazıları: Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.130 ve Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılap ve Kadro*, İstanbul, 1986, s.250

246 RFDSA, f.0301, Trabzon Konsolosluğu, op.1, dosya 1, d.1, s.12-13

247 RFDSA, f.0301, Trabzon Konsolosluğu, op.1, dosya 1, d.1, s.97

248 Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s.131

249 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.4, dosya 27, d.24, s.19

250 *Giresun, Dün, Bugün, Yarın Giresun*, 1997, s.25

251 RFDSA, f.0132, Türkiye Referansları, op.3, dosya 102, d.15, s.144

252 Aynı yerde, s.143

253 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.3, dosya 2, d.3, s.147

254 Aynı kaynak

255 Kandemir, *Cumhuriyet Devrinde Siyasî Cinayetler*, İstanbul, 1955, s.40-45

256 *ibid.*, s.38

257 Suat Parlar, *Osmanlı'dan Günümüze Gizli Devlet*, İstanbul, 1997, s.72

258 *ibid.*

259 RFDSA, f.0132, Türkiye Referansları, op.3, dosya 10 2, d.15, s.143

260 RFDSA, f.0301, Trabzon Konsolosluğu, op.1, dosya 2, d.16, s.607

261 Kandemir, *a.g.e.*, s.52-54

262 *Giresun, Dün, Bugün, Yarın Giresun*, 1997, s.25

263 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.88

264 *ibid.*, s.90

265 *ibid.*, s.91

266 *ibid.*, s.91

- 267 *ibid.*, s.91
268 *ibid.*, s.91
269 *ibid.*, s.91
270 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.4, dosya 27, d. 224, s.9
271 Aynı kaynak, s.9-10
272 Aynı kaynak, s.10
273 Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri / Ekim Devriminden Milli Mücadeleye*, İstanbul, 1979, s.635
274 *ibid.*
275 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.3, dosya 2, d.18, s.35
276 RFDSA, f.0301, Trabzon Konsoloslugu, op.2, dosya 3, d.4, s.3
277 Cemal Şener, *a.g.e.*, s.74
278 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.39, dosya 233, d.53021, s.34
279 Rem Kazancıyan, *Bolşeviki I mladoturki. Noviye dokumenti o rossiysko-turetskix otnoşeniyax (1920-1922)*, Moskva, 1996, s.17
280 Mustafa Butbay, *a.g.e.*, s.6
281 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.129-130
282 RFDSA, f.04, Çiçerin Sekreteryası, op.39, dosya 232, d.52994, s.1.
283 Muhittin Ünal, *a.g.e.*, s.129
284 Rıza Nur, anılarında, 1921 yılında Moskova'ya resmî bir ziyaret yaptığı sırada, "Elçiliğimiz Çerkes merkezine benziyordu. Moskova'daki Tatarlar bana 'Burası Türkiye Elçiliği mi, Çerkes Elçiliği mi?' diye soruyorlardı" demektedir.
Bkz. Rıza Nur, *a.g.e.*, s.350
285 RFDSA, f.04, Çiçerin Sekreteryası, op.39, dosya 232, d.52987, s.40
Bekir Sami Kafkasya'dan döndükten sonra, "akrabası olan" 200 Osset ailesinin Türkiye'ye göçüne izin verilmesi için Sovyet yönetimine başvurdu. Halk Komiserliği Bürosu buna karşı değildi, ancak bu konuda nihai karar J. Stalin'e bırakılmıştı.
Bkz. Rusya Sosyal-Siyasi Tarih Devlet Arşivi (RGASPI), f.558, J. Stalin, op.1, d.1992, s.10; d.5581, s.1
286 RFDSA, f.04, Çiçerin Sekreteryası, op.39, dosya 232, d.52991, s.13.
287 Aynı yerde, s.13
288 Aynı yerde, s.14
289 Aynı yerde, s.14-16
290 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, birinci kitap, İstanbul, 1974, s.231

- 291 RFDSA, f.04, Çiçerin Sekreteryası, op.39, dosya 232, d.52991, s.2.
- 292 Bekir Sami Paris'te Kuzey Kafkas dağ kavimlerinden temsilcilerin yanısıra Azerbaycan Musavvat Partisi'nin temsilcileriyle de görüşmekteydi. Tartışılan konulardan biri Kafkasya'da bir konfederasyon kurulmasıydı.
- Bkz. **G. Avetisyan**, *Voprosi Konfederativnogo obedineniya kavkazskix respublik i Turtsiya (1921-1922)*, "Patna banasiraken handes", Erevan, 1999, no 2-3 (151-152), s.366-387
- 293 Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.233-234
- 294 RFDSA, f.04, Çiçerin Sekreteryası, op.39, dosya 232, d.52992, s.25, 25 a.t.
- 295 Aynı yerde, s.25 a.t.
- 296 RFDSA, f.0301, Trabzon Konsolosluğu, op.1, dosya 2, d.17, s.1
- 297 Aynı yerde, s.68
- 298 RFDSA, f.04, Çiçerin Sekreteryası, op.39, dosya 232, d.52994, s.1
- 299 RFDSA, f.0301, Trabzon Konsolosluğu, op.1, dosya 2, d.16, s.76
- 300 Aynı yerde, s.88
- 301 Aynı yerde, s.422
- 302 Aynı yerde, s.423
- 303 Aynı yerde, s.424
- 304 Aynı yerde, s.430
- 305 Aynı yerde, s.437
- 306 Aynı yerde, s.437
- 307 Aynı yerde, s.524
- 308 Aynı yerde, s.524
- 309 Aynı yerde, s.533
- 310 Aynı yerde, s.533
- 311 Aynı yerde, s.563
- 312 RFDSA, f.08, Karahan Sekreteryası, op.10, dosya 38, d.265, s.14
- 313 RFDSA, f.08, Karahan Sekreteryası, op.9, dosya 21, d.125, s.3-5
- 314 Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul, 1997, s.125
- 315 RFDSA, f.0132, Türkiye Referansları, op.11, dosya 78, d.33, s.39
- 316 Füsün Üstel, *a.g.e.*, s.132
- 317 Aynı yerde, s.140
- 318 Aynı yerde, s.152
- 319 Aynı yerde, s.174

- 320 Aynı yerde, s.173
- 321 Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, İstanbul, 1967, s.215-216
- 322 RFDSA, f.04, Çiçerin Sekreteryası, op.39, dosya 232, d.53020, s.14-15
- 323 Faruk Alpkaya, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İstanbul 1998, s.38
- 324 Aynı yerde, s.75
- 325 Aynı yerde, s.106
- 326 Rauf Orbay'ın suçlanmasının ve kendisini aklamak için yaptığı konuşmanın ayrıntıları için, bkz. Faruk Alpkaya, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İstanbul, 1998, s.135-160
- 327 Aynı yerde, s.130
- 328 Aynı yerde, s.77-78
- 329 Yılmaz Gülcan, *a.g.e.*, s.93.
- 330 Ergün Aybars, *a.g.e.*, s.384
- 331 *ibid.*, s.384
- 332 *ibid.*, s.385
- 333 Metin Sever, *a.g.e.*, s.46-47
- 334 4 Ekim 1921 tarihli mektubunda Hilmi, Enver'e, "Hatırlar mısınız, bir gün Merkez Komite'deki Doktor Baha, Mustafa Kemal'in, 'Eğer bir gün iktidar elime geçerse, hepsini sallandırırım' dediğini söylemişti de omuz silkmiştik. Hakikatte onun yaptığı da, yapacağı da bu. Bu cümle bugün de yarın da onun özüdür" diye yazmaktadır.
Bkz. RFDSA, f.04, Çiçerin Sekreteryası, op.39, dosya 232, d.52992, s.51
- 335 Yılmaz Gülcan, *a.g.e.*, s.99
- 336 Aynı yerde, s.100
- 337 D.S. Zavriyev, *a.g.e.*, s.128
- 338 Ali Fuad Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, II. Kısım, İstanbul, 1960, s.202
- 339 *ibid.*, s.164
- 340 Ali Fuad Cebesoy, *Milli Mücadele....*, s.202
- 341 Kandemir, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, Cilt 1, İstanbul, 1955, s.27
- 342 Ergün Aybars, *a.g.e.*, s.365
- 343 Ali Fuad Cebesoy, *Milli Mücadele....*, s.201
- 344 Ergün Aybars, *a.g.e.*, s.367
- 345 Aynı yerde, s.365
- 346 Aynı yerde, s.370

- 347 Aynı yerde, s.369-370
348 Ali Fuad Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, II. Kısım, İstanbul, 1960, s.211
349 ibid.
350 Ergün Aybars, *a.g.e.*, s.370
351 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.11, dosya 78, d.35, s.390
352 Kandemir, *a.g.e.*, s.38-39
353 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.11, dosya 78, d.38, s.346
354 Aynı yerde, s.346
355 Aynı yerde, s.347
356 Aynı yerde, s.347
357 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.11, dosya 79, d.38, s.60
358 Ali Fuad Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, II. Kısım, İstanbul, 1960, s.213
359 ibid.
360 Kandemir, *a.g.e.*, s.8
361 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.11, dosya 78, d.35, s.358
362 Aynı yerde, s.358
363 Ergün Aybars, *a.g.e.*, s.376
364 Aynı yerde, s.376
365 Aynı yerde, s.383
366 Füsun Üstel, *a.g.e.*, s.199
367 Aynı yerde, s.200
368 Aynı yerde, s.200
369 Mustafa Kemal Paşa, *Put novoy Turtsii*, tom 3, Moskva, 1932, s.101
370 Ergün Aybars, *a.g.e.*, s.378-379
371 ibid., s.385
372 ibid., s.386-387
373 RFDSA, f.132, Türkiye Referansları, op.11, dosya 79, d.38, , s.64-65
374 Harut Sassunian, *The Armenian Genocide / Documents and Declarations 1915-1995*, Los Angeles, 1995, s.28
375 Ergün Aybars, *a.g.e.*, s.391

SONUÇ

Sonuç olarak, XIX. yüzyılın ilk yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin devlet sistemindeki yeri ve oynadıkları rolün temel özelliklerini yansıtmaya çalışmak yerinde olacaktır. Rusya'nın, Kafkas Müslüman halklarından mümkün olabildiğince fazlasının gitmesinden yarar umması, buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu'nun da, XIX. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Kafkasya Müslümanlarını tebaasına kabul etmekte siyasi ve sosyal çıkar görmesi, bu kavimlerin toplu olarak Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmelerine ve Yakın Doğu ülkelerinde yeni bir etnik-sosyal topluluğun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin savaşkan Kuzey Kafkasya halklarının temsilcilerini, özellikle hâkimiyet altındaki halkların milli özgürlük hareketlerinin bastırılması ve imparatorluğun demografik yapısının Müslüman unsur yararına değiştirilmesinde kullanma siyaseti, imparatorluk sathında devlet ve ordu yönetim mekanizması içinde Çerkeslerin rollerinin güçlenmesine yol açmıştır.

Çerkeslerin toplu olarak yer değiştirmeleri ve bunu kolaylaştıran koşulların değerlendirilmesi sonucunda, ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır: Kafkas ordusu ve Rusya İmparatorluğu Genelkurmayı tarafından, Kuzey Kafkas halkları ve kavimlerini sınır dışı etme planlarına, Kafkas savaşının ancak son evresinde, Kuzey Kafkasya'nın nihai fethi ve Rus egemenliğinin son yüzyıl boyunca orada güç kazanmasının tartışma konusu olmasıyla başlanmıştır. Rus imparatorluk hükümeti, daha önce zaptedilen yerlerin fethini gerçekleştirirken, yerleşik halkın sürülmesi ya da ruslaştırılması ile ortaya çıkabilecek sonuçları göz önünde

tutardı. Rus İmparatorluğu'nda bu uygulama, daha önce Kırım Tatarları (1783-84 ve 1860-64) ve Nogaylar'da (1860) görüldüğü gibi, sadece Müslüman milletlerle ilişkilerde benimseniyordu. Kuzey Kafkasya'nın batı kısmındaki dağlıları toplu olarak sınır dışı etmeye karar veren Çarlık hükümeti bir seçim yapmak zorunda kalmıştır: Bu kavimleri Kuban'da iskân etmek ya da onlara Türkiye'ye serbest geçiş hakkı tanımak. İkinci seçenek daha uygun bulunmuştu, çünkü göç ettirilenlerin yerleştirilmeleri için ek harcama, onlara yetecek miktarda toprak, evlerinin inşası için parasal kaynak ayırmak zorunluluğu gerektirmeyecekti.

Diğer yandan, dağlıların Türkiye'ye taşınmasının organizasyonu, karşı tarafın, yani Kafkasyalılara sığınma vaat eden ülkenin onayı olmaksızın mümkün görünmüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun göçe ön ayak olma rolü, Rusya'nın rolünden az olmadığı gibi, muhtemelen daha fazladır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasyalıların büyük akınından çıkarı, Türk hükümetinin, Çerkeslerden yararlanarak çözmeye uğraştığı aşağıdaki stratejik sorunlarla açıklanabilir:

1. Hristiyan halkların yaşadığı bölgelerde Müslüman unsurun güçlendirilmesi.

2. Hâkimiyet altındaki halkların kurtuluş hareketlerinin ezilmesinde Çerkeslerin silahlı güç olarak kullanılması; Çerkeslerden, Türk ordusunun savaş kabiliyetini arttırmak için, özellikle de Rus Kazak birliklerine karşı koyabilecek süvari kitaları yaratma işinde yararlanma.

Rusya ve Türkiye'nin siyasetiyle doğrudan bağlantılı olanların dışında, dağlıların Türkiye'ye kitlesel olarak göç etmelerine yol açan bir dizi etmen daha vardır: Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir:

1. Türk gizli ajanlarının dinî propaganda ve ajitasyonu.
2. Mekke'ye hac görüntüsü altında göç.

3. Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu ile kişisel bağları (harem politikası ve akrabalık ilişkileri).

4. Çerkeslerin sosyal yapısı.

5. Dağlılara Türkiye'ye serbest özel geçiş hakkı tanınması.

6. Kafkas savaşından sonra Çarlık memurlarının ve Kazakların Çerkeslere davranış tarzı.

İlk Çerkes göçmen grupları 1858'de Anadolu'ya gelmeye başladı. Kitlesele göç, 1859-1866 arasındaki dönemi kapsar. Birçok kaynaktan elde edilen veriler karşılaştırılarak değerlendirildiğinde, seyahat sırasında yollarda ve Karadeniz'in Anadolu sahilindeki geçici kamplarda ölen muhacirler de dahil, 1857-1866 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşen Kuzey Kafkasyalı sayısının yaklaşık olarak 1-1,5 milyon kişi olduğu sonucuna ulaşılabilir. Kendi stratejik çıkarlarını esas alan Türk hükümeti, Kafkas muhacirlerini, Müslüman nüfusun oranını yükseltmek amacıyla, gitmeye zorladığı Hristiyanların çoğunlukta olduğu vilayetlere yerleştiriyordu: Balkanlar, Ermenilerin yaşadığı doğu bölgesi ve aynı biçimde, kapalı bir yaşamları olan Arap unsuru içinde Türk egemenliğine güçlü bir dayanak yaratmak amacıyla, Suriye ve Ürdün'e. Türk hükümeti, Çerkeslerin iskânının örgütlenmesi için üç komisyon kurmuştu: Balkan Komisyonu, Küçük Asya Komisyonu ve Orta Doğu Ülkeleri Komisyonu. 1857-64 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Çerkeslerden 200 ile 400 bin kadarı Balkanlara, 1 milyon kadarı Anadolu'ya ve 25 bini Suriye ve Ürdün'e yerleştirilmişlerdi. Ayrıca, 10 bin göçmen de (temel olarak Diğetler ve bir kısmı da Ubih) Kıbrıs'a yerleştirilmişti. 1877-78 Rus-Türk Savaşı'ndan sonra, Türk hükümeti, daha önce Balkanlara yerleştirdiği Çerkesleri oradan çekmek ve Anadolu ile Suriye'ye yerleştirmek zorunda kaldı.

Çerkesleri etkin bir biçimde Osmanlı İmparatorluğu devlet sistemi ile siyasî-idarî ve askerî çarklar içine çekme siyaseti, II.

Abdülhamid döneminde (1876-1909) zirveye çıktı. Bu durum, bir çok açıdan, padişahın devlet yönetiminin bütün kademelerinde Kuzey Kafkasyalıların kullanılması politikası ile ilişkilidir. II. Abdülhamid'in Çerkes siyasetinin temeli, aşağıdaki yönde yoğunlaşmıştır:

1. Çerkesleri etkin bir biçimde Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî-idarî çarklarına çekmeye yönelik politika ve Çerkeslerin bakanlıklar gibi imparatorluğun yüksek makamlarına tayini;

2. Çerkeslerin etkin olarak orduda ve jandarmada kullanılması, özel Çerkes süvari birliklerinin kurulması, Çerkeslere general rütbelerinin verilmesi;

3. Kafkasya'dan yeni göçmen celbi için önlem alınması, Çerkeslerin, Ermeni ve Arapların yaşamakta oldukları vilayetlere iskânı ve egemenlik altındaki halkların millî kurtuluş hareketlerinin bastırılmasında aktif bir biçimde kullanılması;

4. Kuzey Kafkas cemaatinden ve tarihsel ana vatanlarıyla ilişkilerinden dış siyasette yararlanma, Çerkeslerin Rusya'da panislamizm fikirlerinin yayılması işinde kullanılması;

II. Abdülhamid'in, Çerkeslerin, imparatorluğun siyasî-idarî çarkları ve orduda etkin olarak kullanılmasına yönelik ilgisinin altındaki başlıca neden, imparatorluk sathındaki millî kurtuluş mücadelelerini ezme ve zulüm siyasetidir. Padişahın bu tavrı, Türk aydın kesimi ve Anadolu burjuvazisi ile arasının açılmasına yol açmıştı. Bu şartlar altında, Kuzey Kafkasyalıları gibi dışarıdan getirilen bir unsur, daha da önem kazanmıştı. Kuzey Kafkasyalıları, maddî refahlarının artmasıyla birlikte padişaha karşı doğrudan yükümlülük altına girmiş ve bu yüzden de saray ile yakınlık kurmuşlardı. Ayrılıkçı eğilimlerinin bulunmaması ve hızlı asimilasyona yatkınlıkları Kuzey Kafkasyalıları cemaatinin kıymetlenmesine ve İttihat ve Terakki döneminde de imparatorluğun iktidar yapısı içinde yer edinebilmelerine neden olmuştu.

Türk unsurundaki coşkunun yatışması, ordudaki savaşkan-

lığı da azaltıyor, dışarıdan heyecan dolu yeni elemanların gelmesi gerekiyordu.¹ Bu ihtiyaç, Çerkeslerin imparatorluğa kitlesel göçleri ile sık sık gideriliyordu. Osmanlı hükümeti Çerkesleri orduda etkin olarak kullanırdı. Birçok çağdaşları, Türk ordusundaki savaş yeteneği en yüksek birimlerin, bizzat Çerkesler tarafından oluşturulan birlikler olduğunu belirtmektedir. II. Abdülhamid döneminde Çerkesler, o yıllarda kurulan Hamidiye Alaylarının başına geçmişlerdi. 1903'te ise, padişahın emriyle, Ermenilerin yaşadığı doğu vilayetlerindeki jandarmalığa, bu vilayetlere yerleştirilen Çerkesler alınıyordu.

Osmanlı ordusunda bulunan Çerkesler iki kategori içinde değerlendirilebilir: "Büyük göç döneminde" ve son yıllarda Rus ordusunda hizmet etmiş ve unvanlar edinmiş Çerkeslerin, derhal Türk ordusuna aynı rütbe ya da âdet olduğu üzere daha yüksek bir rütbe ile alınmaları. Gazi Muhammed, Musa Kunduhov vd. Osmanlı ordusundaki bu kategorideki generallerdendir. İkinci kategorideki Çerkesler ise, Osmanlı İmparatorluğu'na göç edenlerden ya da doğrudan burada doğup büyüyen ve askerî okullardan mezun olanlar ile alaylardan yetişerek orduda yüksek kariyer edinenlerdi. Muhammed Zeki Paşa, Hacı Ahmed Paşa vd. bu sınıftandı.

Çerkesler, Abdülhamid tarafından, Ermeni katliamlarını düzenlemekte olduğu gibi, Suriye ve Ürdün'de Arap kavimlerine karşı da kullanılmışlardı. II. Abdülhamid döneminde örgütlenen Ermeni katliamlarında Hamidiye Alaylarını kuran IV. Kolordu Kumandanı Muhammed Zeki Paşa'nın rolü açıktır.

II. Abülhamid'in milli kurtuluş hareketlerini ezme ve özellikle Ermenilerin yoğun yaşadığı vilayetlerde göze çarpan müslümanlaştırma siyaseti, yeni göçmen akışını gerektiriyordu. Ana göçmen temin merkezi, her zaman, Kuzey Kafkasya olmuştü. Göçmenlerin asıl kitlesi Ermenilerin yoğun yaşamakta olduğu bölgelere yerleştirilmiş, kendilerine Ermenilerin

toprakları verilmişti.

Çerkeslerin II. Abdülhamid tarafından Ermenilere ve Kürtlere karşı kullanılması, Araplar ve Dürzilere karşı kullanılmalarında olduğu gibi, hâkimiyet altındaki halklara arka çıkmak üzere büyük batılı güçlerin işe karışmasını engellemiş, aşırılıkların ve zulmün bütün suçu “vahşi, kavgacı dağlı boy-lar”ın üzerine yıkılabilmisti. Osmanlı hükümeti, Ermenilere baskı uygulayanların Çerkesler ve Kürtler olduğunu ileri sürmüş ve bunu San Stefano ve 1878 Berlin antlaşmalarına yansıtmayı başarmıştı.

II. Abdülhamid dönemi ile karşılaştırıldığında, İttihat ve Terakki'nin Kuzey Kafkasya topluluğuna ilişkin siyaseti, şu özellik ve farklılıkları gösterir:

1. İmparatorluk içindeki Çerkeslerin kültür düzeyini yükseltmeyi amaçlayan kültürel-aydınlanmacı örgütlerin ortaya çıkması, bunların temelde Türkçe ve Avrupa dillerinde kendi yayınlarını çıkarması;

2. Çerkes İttihad ve Teavun Cemiyeti, Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi gibi siyasî cemaat örgütlenmelerinin ortaya çıkması;

3. İttihat ve Terakki bünyesinde, kontrgerilla örgütlenmesi ve Teşkilât-ı Mahsusa içinde olduğu gibi, Çerkeslerin rolünün güç kazanması;

4. Göçün Kafkaslardan Balkanlara yön değiştirmesi;

5. Çerkeslerin ordu içindeki etkilerinin ve kazandıkları mevzilerin güçlenmesi. İttihat ve Terakki iktidarı boyunca bütün Savunma bakanları (Enver Paşa dışında 1913-1918) Çerkes'ti. 1909-1911 yıllarında Türkiye'de Çerkes Mahmut Paşa'nın fiili diktatörlüğü kurulmuştu. Çerkeslerin Türk ordusundaki konumlarının ciddiyeti, ilk kez 1913 Şubat'ında, Çatalca mevzilerinde, Savunma Bakanı Çerkes Nâzım Paşa'nın öldürülmesine bağlı olarak Çerkesler arasında çıkan karışıklıklar sırasında ortaya çıkmıştı;

6. 1915'teki Ermeni soykırımı ve Rumların sürülmesi siyasetinin hayata geçirilmesinde Çerkeslerin etkin olarak kullanılması.

İttihatçılar, ilk evrelerinde (1908-1910), Ermeni siyasî partilerine, desteklemekten çıkarları olduğu için, Çerkeslerin kullanılmasında bazı ödünler verdiler. Ermeni siyasî partilerinin öncelikli taleplerinden biri, Çerkeslerin Ermenilerin elinden aldıkları toprakların iade edilmesi ve Çerkes ve Kürt nüfusun silahtan arındırılmasıydı. Toprak sorunu, Osmanlı meclisindeki Ermeni mebuslar tarafından durmadan dile getiriliyordu. 1910 yılına dek Ermenilerin yoğun yaşadığı vilayetlerde, Çerkeslerin bölgeden çıkarılarak Ermenilere topraklarının iade edildiğine dair birkaç olay kayıtlara geçmişti. Ancak 1910'dan sonra İttihatçılar, tekrar II. Abdülhamid'in politikasına döndükleri zaman, Çerkeslerle ilişkilerini tekrar gözden geçirdiler.

Osmanlı İmparatorluğu Çerkesleri için, "altın çağ"larının başlangıcı olarak adlandırılan İttihat ve Terakki iktidarı dönemi, aynı zamanda, Abaza-Çerkes Komitesi, Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti, Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi gibi Çerkes dernek ve örgütlerinin ortaya çıktığı dönem olma özelliğini de taşır. Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi dışında, bütün Çerkes örgütleri, herhangi bir ayrılıkçı niyet gütmenden, temelde kültürel-aydınlanmacı amaçlar taşıyordu. Bu kuruluşların etkinlikleri sayesinde ilk Çerkes gazetesi *Guaze* çıkmaya başlamış, "Özel Çerkes Örnek Okulu" gibi Çerkes okulları kurulmuştu.

Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyeti, tarihinde yalnızca bir kez Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer halkların siyasî partileriyle işbirliğine, 1909 gerici ayaklanması sırasında bütün diğer II. Abdülhamid karşıtı akımlarla birlikte Osmanlı İttihad Komitesi'ne girerek, yanaşmıştı.

1914 yılında İttihat ve Terakki hükümetinin özel girişimi ile

Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi kurulmuştu. Bu örgütün üyelerinden biri olan General Mustafa Butbay'ın tanıklığına göre, "Bu özel örgüt, Türkiye'de Kafkas siyaseti ile ilgilenilen yerdî".² Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi'nin üyeleri arasında, Türkiye'nin tanınmış etkin simalarından General Met İzzet Paşa, Talât Paşa kabinesinde İçişleri Bakanı İsmail Canbolat, Hüseyin Tosun, Mareşal Fuad Paşa da bulunuyordu. Örgütün amaçları arasında, Kuzey Kafkasya dağlıları arasında propaganda faaliyeti yürütmek, Rus ordusu bünyesinde isyan çıkarmak ve Kuzey Kafkasya'nın Türkiye ile Rusya arasında bir tampon bölgeye dönüştürülmesi sayılabilir. Bunları gerçekleştirmek için örgüt bünyesinde Kafkasya'ya sızacak özel kollar oluşturuluyordu. Bu özel birimler, 1915'te Ermeni tehcirini düzenleme işinde de kullanıldılar. Şimalî Kafkasya Cemiyet-i Siyasîyesi, 1914'te Acaristan'da isyan çıkarmayı başarmış, Kuzey Kafkasya'ya 1918'deki Türk taarruzuna da etkin olarak katılmıştı.

İttihat'ın iç yapısında da Çerkeslerin, "Fedaî Örgütü" biçiminde etkin rolleri olmuştu. Daha sonra Teşkilât-ı Mahsusa bu Fedaî Örgütü temel alınarak kurulmuştu. İttihat ve Terakki teşkilâtında Çerkeslerin güç kazanması, sadece onların ordudaki etkisine ve Fedaî Örgütü'ne bağlı değildir. Çerkesler, Hareket Ordusu kumandanı, Savunma Bakanı ve Üçüncü Kolordu Müfettişi sıfatlarıyla "üç yıl boyunca ülkenin askeri diktatörü olan" memleketlileri Mahmud Şevket Paşa'nın şahsında buldukları çok etkili himaye sayesinde İttihatçılar nezdinde güç kazanmışlardı.³ Çerkes subayları, arkalarındaki yüksek mevkili ulusdaşları sayesinde orduda hızla yükseliyorlardı. Onların ordudaki nüfuzunu arttıran bu durum, aslında, orduda Çerkesler arasında çıkabilecek bir çalkantının ne kadar tehlikeli sonuçlar yaratabileceğine bir işaretti.

Çerkeslerin, 1915 Ermeni soykırımında yer almaları ve sorumluluktan kaçmaya yönelmeleri, kitlesel olarak Millî Kurtuluş Hareketi'ne katılmalarına yol açan nedenlerden birini oluşturmaktadır. Diğer nedenler şöyle sıralanabilir:

1) Millî Kurtuluş Hareketi'ndeki İttihat etmeni.

2) Halkın savaşa ilgi duymaması, Çerkesler arasında çok sayıda ordu kaçağının bulunması.

3) Çerkes aristokrasisi ve ağaların rolü.

4) Kemalistlerin Türkiye'deki bütün Müslüman halklara eşit haklar da içeren millî politikası.

Çerkeslerin Millî Kurtuluş Hareketi'ne katılma oranı, Türkler de dahil başka müslüman halklara kıyasla, yüksekti. Kemalist hareketin, "Gazi" rütbesine lâyık görülen 20 önderinden 11'i Çerkes'ti.⁴ Mustafa Kemal, Anadolu'ya ayak bastığı ilk günden itibaren Çerkes ağalarını kendi tarafına çekmek için gereken herşeyi yapmıştı. Millî hareketin ilk evresinde Çerkeslerin desteğinin sağlanması, Kemalistlere, Sivas Kongresi'ni gerçekleştirme ve padişah hükümetinin Anadolu'da Kemalist hareketin faaliyete geçmesini engelleme girişiminin önünü kesme olanağını vermişti. Sonuçta, etkili Çerkes beylerinin ve komutanlarının desteği, Mustafa Kemal'e, Batı ve Orta Anadolu'daki Çerkes nüfusu milliyetçilerin tarafına çekebilme ve savaşın ilk evresinde Kemalistlerin tek gerçek savaşkan gücü olan Çerkeslerden savaş yeteneği yüksek ordu birlikleri yaratma imkânını vermişti.

Asıl cephe olan Batı Cephesi'nin kurulması da Çerkeslere bağlı oldu. Bu doğrultudaki bütün önemli olaylar; Çerkes Ethem'in Uçan Müfrezelerinin kuruluşu, Halife Ordusunun Çerkes Anzavur tarafından yönetilmesi, Düzce, Adapazarı ve Yozgat'ta Çerkeslerin ayaklanması ve yine onların kendilerinden olan Çerkes kuvvetleri tarafından ezilmeleri, şöyle ya da böyle hep gerek Kemalistler gerekse padişah hükümetince kul-

lanılabilen Çerkes faktörü ile ilintilidir. Kemalistlerin deneyimini dikkate alan Yunan Komutanlığı, İstanbul'daki İngiliz Komiserliği'nin de desteğiyle 1921'de aynı şekilde Kuzey Kafkas cemaatini kullanmaya kalkışmış ama sonuç alamamıştı.

Kilikya'da Millî Kurtuluş Hareketi'nin örgütlenmesinde Kılıç Ali'nin, Aslan Bey ve başka Çerkeslerin rolleri öne çıkar. Ancak Kilikya'daki hareketin İttihad'ın yeraltı yapılanması ile ilişkide olması ve Ankara hükümetince yönetildiği dikkate alındığında, Çerkeslerin, burada Batı Anadolu'daki kadar etkili ve muktedir olamadıkları görülür. Karadeniz kıyısı ve Doğu Cephesi'ndeki Kemalist hareket içinde Topal Osman, Yahya Kâhya ve Deli Halit önemli rol oynamışlardır.

Çerkeslerin Kemalistlere verdikleri yığınsal destek, bir yerde, Anadolu'daki Müslüman ögenin Rumlar, Ermeniler ve Müttefik devletlere karşı direnişini sağlamak için, Müslüman halklara eşit haklar vaat eden M. Kemal'in millî siyasetine de bağlıydı. M. Kemal'in aynı şekilde güttüğü bir başka siyaset de, bir millî azınlığın bir kısmına kendi öz yurttaşlarına karşı cephe aldırmaktı. M. Kemal, dış siyaset alanında da, Bolşeviklerle ilişkilerinde yine Çerkeslerden ve Kuzey Kafkas sorunundan yararlanmıştı. M. Kemal, Kuzey Kafkasya sorununda tavizler karşılığında, Kafkas ötesinde anlamlı ödünler koparabilmişti. 1921'deki Moskova müzakerelerinde Kemalistler, Kafkas Müslümanlarını himaye doğrultusunda öne çıkmışlardı. Kemalist hükümet, Türkiye'ye gelmiş Kafkas muhacirlerinden (Sovyet yönetimine karşı) ordu birlikleri kurmaya da girişti.

Kemal Atatürk, türkleştirme siyasetinden hareketle 1926'da Çerkesler ve İttihatçılara karşı İzmir ve Ankara yargı süreçlerini başlatmış, bunun ardından, Kemalist hareket içinde Çerkeslerin rolü, Türk tarihçiliğinin üzerine eğileceği cazibesi en düşük konulardan birine dönüşmüştür.

NOTLAR

1 “Onlar [Türkler] hilalli bayrakları altına, mevkiyle dinlerini değiştiren hırs dolu herkesi toplarlardı. Bu onları kısa zamanda, hızlı başarılarla ulaştırırdı.”

L.N. Gumilev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, Moskva, 1992, s.567

2 Mustafa Butbay, *Kafkasya Hatıraları*, İstanbul, 1990, s.2

3 Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet 1908-1918*, İstanbul, 1958, s.79

4 Muhittin Ünal, *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü*, İstanbul, 1996, s.13

EKLER

Ek 1

II. Abdülhamid Dönemindeki Çerkes Komutanlar

Musa Kunduhov

Musa Kunduhov Paşa, Türkiye'ye ilhak etmeden önce Rus ordusunda hizmet etmekteydi ve general rütbesine kadar yükselmişti. Türkiye'ye göç etmesinden sonra otomatik olarak paşa rütbesine getirildi. 1866 Çeçen göçünün baş düzenleyicilerinden biri olarak, 1885 yılında Doğu Anadolu'daki 8. Tümen'in Kumandanlığına getirildi.¹ Musa Kunduhov, teslim olmaya zorladığı Şeyh Ubeydullah önderliğindeki Kürt İsyanı'nın bastırılmasında çok önemli rol oynadı.² 1882'de ferik unvanını aldı; 1888'de ise Bağdat vilayetine, Hamanda ve Şamar'daki Arap-Kürt kavimlerindeki çalkantıları yatıştırmaya gönderildi ve bu görevi başarıyla sonuçlandırdı.³

Türk ordusundaki nüfuzunun büyüklüğüne ve padişahın yakın çevresi ile ilişkide olmasına karşın, aynı zamanda Rus ajanları ile de bağlantı kuran ve onlara gizli⁴ nitelikli bilgiler veren Musa Kunduhov, Türk-Rus yakınlaşmasının en faal yandaşlarından biri olmuştur.⁵

Mehmed Fazıl Paşa

1845'te Dağıstan'da doğan Mehmed Fazıl Paşa'nın kıdem basamaklarını hızla tırmanmasında, Gazi Muhammed'in eşinin kardeşi olması belirgin bir rol oynadı. Eğitimini Rusya'da almış olan Mehmed Fazıl, Türkiye'ye sığınmış ve burada katıldığı Türk ordusu saflarında 1877-78 Türk-Rus Savaşı'na Kafkas Cephesi'nde katılmıştı. 1882'de padişah yaverliğine ve Dağıstan Alayının Kumandanlığına getirilmiş olmasına karşın, sonraları Gazi Muhammed ve kendisine yakın başka Kafkas önderleriyle birlikte İstanbul'dan uzaklaştırılmış, Bağdat'ta 6. Ordu Karargâhına tayin edilmişti. 1907'de ferik unvanına lâyık

görülmüş, 1908 Jön Türk darbesinin ardından da müşir unvanını almış ve 6. Kolordu kumandanı olmuştu. 1909'da aynı zamanda Bağdat valiliği de yapmıştı. Birinci Dünya Savaşı başlarında Mehmed Fazıl, III. Ordu Süvari komutanı olarak atanmasına karşın, altı ay sonra Irak cephesine tayin edildi. Burada Kürt aşiret alayları oluşturmakta büyük hizmeti geçti. 1916'da İngilizlere karşı çarpışırken vuruldu.

Mehmed Muzaffer Paşa

Tanınmış bir Abaza sülalesi olan Aşharuva'dan gelmektedir. Suhu-mi'de doğmuş, İstanbul'da Deniz Harp Okulu'ndan mezun olmuş, iki yıl boyunca İngiliz donanmasında görev yapmıştı. 1878-1908 yıllarında Osmanlı donanmasında değişik görevlerde bulunmuş, amirallığe yükselmiş, Osmanlı İmparatorluğu Deniz Konseyi'nin başkanlığını yapmıştı. Yönetim Jön Türklerin eline geçince senatör seçilmişti. Kemalist hareketin ünlü eylem adamı Rauf Orbay'ın ve Trablus Savaşı şehidi İttihatçı Hasan Murat Bey'in babasıdır.

Mehmed Lütfi Paşa

Adıge kökenli olan Mehmed Lütfi Paşa, Harp Okulu'ndan mezun olur olmaz Hicaz'a gönderildi. Birkaç yıl içinde paşa rütbesine ulaştı ve 5. Ordu komutanı oldu. Mehmed Lütfi Paşa, 1893 yılında, Türkiye'de olduğu kadar sınırları dışında da, Arap isyanını gaddarca bastırması ile ün kazandı. Onun adı bile yerli Berberi kabileleri arasında dehşet uyandırmaya yeterliydi.

Mirza Vasfi Paşa

Ürdün'e yerleşen bir Adıge ailesinden gelen Mirza Paşa, Osmanlı devlet aygıtında birçok görevde bulunmuştu. Hicaz-Şam demiryolu hattını korumakla görevli özel Çerkes süvari alayı onun komutasında yaratıldı. 1910 yılında Kereka'daki Arap isyanını bastırdı. Golan tepelerinde yaşayan Çerkeslerin Arap kabilelerinin baskınlarından korunması için, onun girişimiyle gönüllü Çerkes birlikleri kurulmuş,

Araplarla mücadelede memleketlilerine büyük yardımları dokunmuştu. Mirza Paşa, Çerkesleri Ürdün ve Suriye'ye çekmek ve buralarda yerleştirilmeleri için etkin siyaset yürütmüştü.⁶ Drz katliamını örgütleyenlerden biridir. Birinci Dünya Savaşı sırasında gönüllü Çerkes savaşı birliklerinin başına geçerek Mısır, Ürdün ve Suriye'de İngilizlere karşı dövüştü. Suriye Fransızların işgaline girince, Kral Faysal'ın talebi zerine, Çerkes birlikleriyle birlikte Fransızlara karşı mücadelede yer aldı. Sonraları Ürdün'de Çerkes-Göçmen Komitesi'nin başkanlığını yaptı.⁷

Ek II

IV. Kolordu'daki Çerkes Subaylar 1910-1911⁸

IV. Kolordu Nizam Kumandanı ve IV. Ordu Karargâh Komutanı Müşir Muhammed Zeki Paşa

Eğitimi: Mektepli

Askerî göreve 1859'da tayin edilmiş, padişah yaveri general olmuş, Sultan II. Abdülhamid'in karısı olan kız kardeşi sayesinde 1886'da müşir unvanını almıştı.

Dersim'de Kızılbaş önderleriyle görüşmeler yapılmaktayken rüşvet almaktan suçlanarak, Ağustos 1908'de görevinden alınmıştır.

7. Tümen Nizam Başkanı ve Erzurum Kalesi Kumandanı Ferik Abuk Ahmet Paşa

Öğrenimi: Mektepli ve Genelkurmay

Daha 5 yaşındayken babası ile birlikte Kislovodsk'tan Türkiye'ye göç etmesine karşın, asıl geliri, kendisine kardeşinin yolladığı Rusya'daki mülklerinden idi.

1891'de binbaşı rütbesiyle, bir askerî görevle Belgrat'a, sonraları ise benzer bir görevle Viyana'ya gönderildi ve burada üç yıl kaldı.

1903 yılında 14. Tugay (Erzurum) Komutanlığına atandı.

1906'da 7. Tümen Nizam Komutanı ve Erzurum Kalesi Kumandanlığı'na tayin edildi.

Müşirliğinin getirdiği mevkiden büyük yarar sağladı.

15. Tugay Nizam Komutanı Mirliva Yaver Paşa

Eğitimi: Alaylı

1907'de Bitlis'te 16. Tugay Nizam komutanı iken, valinin ısrarlı talebi üzerine Van'a çağırılmış, İran sınırında görev yapmıştı. Sınırı geçen milislere karşı etkin çabası ile kendini fark ettirdi ve mirliva unvanına lâyık bulundu.

1908 yılında 15. Tümen Nizam kumandanı olarak tayin edildi.

31. Redif Tugayı Kumandanı Mirliva Mehmed Paşa

Eğitimi: Mektepli

1909'da 31. Redif Tugayı Kumandanı olarak atandı.

II. Süvari Tugayı Kumandanı Mirliva Reşid Paşa

Eğitimi: Mektepli

Çerkes kökenli, Vladikafkas'ta doğdu.

Mayıs 1910'da II. Süvari Tugayı Kumandanı olarak atanmıştı.

14. Tugay Nizam Kumandanı Mirliva Said Paşa (1908)

Eğitimi: Mektepli

16. Tugay Nizam Kumandanı ve Muş Garnizon Komutanı

Ferik Salih Paşa

Eğitimi: Mektepli

1851'de Kuban bölgesinde doğdu ve 8 yaşında iken Türkiye'ye göç etti. Aslan Bek-zade Hacı Yakup Bey'in oğludur.

1871'de askerî öğrenim gördüğü İstanbul'dan Rumeli'ye tayin oldu ve burada 1877-78 Rus-Türk Savaşı'na katıldı.

Savaş bitiminden sonra binbaşı rütbesiyle Erzincan'a atandı ve 18 yıl boyunca Van'da ve İran sınırında görev yaptı.

Daha sonra Bitlis'e alındı ve Bitlis Çevresi Ordu Kumandanlığı'na atandı, 1904'te ise ferik rütbesiyle Muş'a gönderildi.

17. Tugay Nizam Kumandanı Mirliva Mehmed Bey (1908 yılı)

Öğrenimi: Alaylı

Erzurum'da, askerlerine Ermenilere ateş etme emri vererek Ermeni katliamına katıldı.

4. Süvari Tümeni ve Hamidiye Alayları Genel Komutanı

Ferik Hacı Ahmed Paşa

Eğitimi: Mektepli

1864 göçüyle gelen Çerkeslerden.

Müşir Muhammed Zeki Paşa'nın kız kardeşiyle evliydi.

Rus askerî ajanının raporuna göre: "Batıl itikatları öyle kuvvetliy-

di ki, evinden çıkarken, önüne ilk çıkan bir Hıristiyan olursa, bu kadar kötü bir tesadüfle başlayan o günü lânetli sayar, o gün evine kapanır hiçbirşeye karar vermezdi.”⁹

Van’da 5. Hamidiye Tugayı Kumandanı Mirliva Seyid Paşa
Öğrenimi: Alaylı

25. Tugay 13. Redif Tümeni Kumandanı Mirliva Fuad Paşa
Eğitimi: Mektebli
1908’de vefat etmiş.

14. Redif Tümeni Kumandanı Ferik Süleyman Paşa
Eğitimi: Mektebli
Kafkasya’da doğmuş, 14 yaşına dek St. Peterburg’daki liselerden birinde tahsil görmüştü.

Erzurum Şehri Merkez Kumandanı Mirliva Mehmed Paşa
Eğitimi: Mektebli

XIII. Piyade Kolordu (Musul) Komutanı Yusuf Paşa (1911)

V. Kolordu (Şam) Kurmay Başkanı Fuad Bey (1910)

EKLERİN NOTLARI

- 1 AVPRİ, f.151, Polit. Arşiv, op.482, d.1626, 1885 yılı, s.47.a.t.
- 2 AVPRİ, f.151, Polit. Arşiv, op.482, d.1628, 1887 yılı, s.68
- 3 Aynı yerde, s.67
- 4 RGVİA, f.450, Türkiye, op.1, d.107, s.73
- 5 AVPRİ, f.151, Polit. Arşiv, op.482, d.1625, 1881-84 yılı, s.58 a.t.
- 6 Mohammedi Kheir Haghandoga, *The Circassians, Origin, History, Customs, Traditions, Immigration to Jordan*, Amman 1985, p.42
- 7 *Kafkasya Gerçeği*, sayı 12, Nisan 1993, s.54-57
- 8 RGVİA'dan sağlanan bilgiler temel alınarak oluşturulmuştur.
Fon 2000, GUGŞ, liste 1, d.7714. ve AVPRİ, fon 180, İstanbul Elçiliği, liste, 517/2, d.3919, 1907-1913 yılları, d.3944, 1908-1912 yılları; fon 151, Polit. Arşiv, liste, 482, d.1639, 1903 yılları, d. 1642, 1906 yılı.
- 9 RGVİA, fon 200, GUGŞ, liste 1, d.7714, s.297

YARARLANILAN ARŞİVLER

Arxiv Vneşney Politiki Rossiyskoy Imperii (AVPRI)

Rusya İmparatorluğu Dış Siyaset Arşivi

Fon.151, Polit. Arşiv; liste 482; dd.376, 1038, 1039, 1041, 1045, 1047, 1050, 1648, 1639, 4333, 3145, 1029, 1030, 1635, 1625, 1639, 1643, 1640, 1626, 1628, 3445, 2442, 1633, 1642, 3454, 1638, 1630, 1646, 3066, 4073, 4383.

Fon.180, İstanbul Sefareti; liste 517/2; dd.4805, 4312, 2603, 3740, 3733, 3944, 3176, 3944, 3919, 4315, 3807, 4222, 4226, 4009.

Fon 249, İstanbul Başkonsolosluğu; liste 616; dd.79, 554, 781, 814, 893.

Fon 149, Türk Masası (eski), liste 502a; dd.4502, 4505, 4504, 4545, 4467, 4468, 4556.

Fon 161, SPb Baş Arşiv 1-1; liste 781, dd. 17, 37. SPb Baş Arşiv 1-13; liste 63, d.3.

Fon 343, Ermeni İşleri; liste 461; d.71.

Rossiyskiy Gosudarstveniy Voennno-istoričeskiy Arxiv (RGVIA)

Rusya Devleti Askeri Tarih Arşivi

Fon 38, Genel Kurmay Daire Başkanlığı (GUGŞ); liste 7; dd. 5, 6, 17, 351, 521, 69, 171, 167, 352, 382, 499, 448, 470, 422.

Fon 450, Türkiye; liste 1; dd.64, 533, 70, 113, 132, 107, 133, 111, 127.

Fon 2000, Genel Kurmay Daire Başkanlığı Merkezi (GUGŞ); liste 1; dd.870, 1000, 1001, 1006, 1002, 2140, 3779, 2199, 7410.

Fon 482, Ordu-bilim Arşivi koleksiyonları; liste 1; d.60.

Arxiv Vneşney Politiki Rossiyskoy Federacii

Rusya Federasyonu Dış Siyaset Arşivi (RFDSA)

Fon 04, Çiçerin Sekreteryası, liste 39, dosya 232, d.52991, 52993, 52992, 52996, 52994, 52987, 53020; liste 39, dosya 233, d.53021.

Fon 132, Türkiye Referansları; liste 1, dosya 1, d.18; liste 3, dosya 2, dd.3,

18; liste 4, dosya 7, d.24, liste 4, dosya 7, d.24; liste 4, dosya 27, dd.24, 27; liste 11, dosya 78, dd.33, 35; liste 11, dosya 79, d.38.

Fon 0132, Türkiye Referansları; liste 3, dosya 102, d.15; liste 3, dosya 2, d.3.

Fon 0301, Trabzon Konsoloslugu, liste 1, dosya 1, dd.1,10, 17; liste 1, dosya 2, dd.16,17; liste 2, dosya 3, d.4.

Fon 08, Karahan Sekreteryasi, liste 9, dosya 21, d.125; liste 10, dosya 38, d.265.

Rusya Devlet Sosyo-Politik Tarih Arşivi (RGASPI)

Fon 558, J. Stalin, Liste 1, d.1992, 5581.

Ermenistan Cumhuriyeti Devlet Merkez Tarih Arşivi (SGİARA)

Fon 57, liste 5, dd.5, 6.

Gürcistan Cumhuriyeti Devlet Merkez Tarih Arşivi (SGİARG)

Fon 416, liste 3, d.146.

Kabartay-Balkar Cumhuriyeti Devlet Merkez Arşivi (SGAKBRRF)

Fon 6, liste 1, d.596.

Fon 40, liste 1, d.1.

BİBLİYOGRAFYA

- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara, 1994
- Osman Selim Hocahanoglu, *İttihad ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, İstanbul, 1998
- Rumeli'den Türk Göçleri*, cilt 1-2, Ankara, 1989
- Adige, balkarci i karaçevci v izvestiyax evropeyskix*, avtorov pod redaksiey V.K. Gardanova, Nalçik, 1974
- Armyanskiy vopros i genocid armyan v Turcii (1913-1919). Materiali arhiva Ministerstva inostranix del kayzerovskoy Germanii*, V. Mikaelyan, Erevan, 1995
- Genocid armyan v Osmanskoy Imperrii*, Sbornik dokumentov i materialov pod redaksiey M.G. Nersisyan, Erevan, 1982
- Germanskie istočniki o genocide armyan*, Sbornik dokumentov i materialov v 2-x tomax pod redaksiey S. Stepanyan, tom I, Erevan, 1991
- Şamil-stavlenik padişahskoy Turcii i angliyskix kolonizatorov*, Sbornik dokumentalnih materialov, Tiflis, 1953
- Dogovori Rossii s drugimi gosudarstvami 1856-1917*, Moskva, 1952
- Reformi v Armenii 26 Noyabrya 1912-10 Maya 1914*, Sbornik diplomaticheskix dokumentov, Petrograd, 1915

ERMENİCE

- Atom, *Petakan veranorogutyun u hoxayin hartse*, Konstantinopolis, 1910
- Avagyan, Arsen, *Panturkizmi gaxaparaxosutyun yndunume "Miutyun ev aracadimutyun" kusaktsutsyan errord ev corrod hamagumarnum - "Hayots cexaspanutyun. Patcarner ev daser"*, h.3, Erevan, 1995
- Avagyan, Arsen, *Hyusiskovkascineri (çerkezneri) dere Arevmtyan Hayastanum "Hamidiye" gnderi ev jandarmakan zorqeri himnadrman gortsum - "Profesor Con Kirakosyani 70-amyakin nvirvats gitajoxovi zekutsumneri tezisneri joxovatsu"*, Erevan, 1999
- Orbelyan, Stepanos, *Suniki patmutyun*, Erevan, 1986
- Sapah-Gulyan, *Patasxanaturere*, Peyrut, 1976

RUSÇA

- Abayev, V.I., *Istoriko-etimologičeskij slovar osetinskogo yazika*, t.1, Moskva-Leningrad, 1958
- Abramov, Y., *Kavkaskiye gortsy*, Krasnodar, 1927
- Akçam, Taner, *Turetskoe nacionalnoye "Ya" i Armyanskiy vopros*, Moskva, 1995
- Aliiev, G.Z., *Turtsiya v period pravleniya mladoturok (1908-1918)*, Moskva, 1972
- Andreev, A.R., *Istoriya Krima. Kratkoe opisaniye prošlogo Krimskogo poluoostrova*, Moskva, 1997
- Aralov, S.I., *Vospominaniya sovetskogo diplomata*, Moskva, 1960
- Aryanda, Tirkova, *Staraya Turtsiya i mladoturki. God v Konstantinopole*, Petrograd, 1916
- Atalikov, V.M., *Stranitsy istorii*, Nalçik, 1987
- Atatürk, M. Kemal, *Izbraniye reči i vystupleniya*, Moskva, 1966
- Avagyan, A.G., *Genezis kavkazskogo faktora*, Moskva, 1998
- Avagyan, A.G., *Genocid 1915 g. Mexanizmi prinyatiya i ispolneniya rešeniy*, Erivan, 1999
- Avagyan, A.G., *Cerkezkiy factor v Osmanskoy Imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX - pervaya četvert XX vv.)*, Erivan, 2001
- Avagyan, A.G., K voprosu o politizacii Severokavkazskix kulturnix obses-tv v Turcii - "Aktualniye problemi mejdunarodnix otnoseniy", Moskva, 1998, ss. 23-39
- Avagyan, A.G., Masonstvo v ryadax Ittixad ve Terakki, *Vestnik obşestvenix nauk*, no.5 (588), Ocak-Mart 1994, Erivan, s.130-141.
- Averyanov, *Etnografičeskij i voenno-političeskij obzor aziatskix vladeniy Ottomanskoy imperii*, Sankt Peterburg, 1912
- Bentkovski, I.V., *Imperator Aleksandr I v nižne-faroskom otryade, na Severnom Kavkaze, v 1861 godu*, SPb. 1887
- Berje, Ad., *Etnografičeskoe obozreniye Kavkaza*, S. Peterburg, 1879
- Davidoviç, V.E. ve Suşçiy S.Ya., *Etničeskiye i regionalniye faktori v formirovaniyi kulturny yuga Rossii*, Moskva, 1996
- Dubrovin, N., *Çerkesi*, Nalçik, 1991
- Dzagurov, G.A., *Pereseleniye gortsev v Turtsiyu. Materialy po istorii gorskix narodov*, Rostov-Don, 1925
- Dzidzarya, G.A., *Muxadjirstvo i problemi istorii Abxazii XIX v.*, Suhumi,

1975

Eremeev, D.E., *Etnogenez turok*, Moskva, 1971

Esadze, Semen, *Pokoreniye Zapadnogo Kavkaza i okončaniye Kavkazskoy voyny*, Tiflis, 1914

Fadeyev, R.A., *Sobraniye sočineniy*, tom I, SPb., 1889

Fasmer, Max, *Etimologičeskij slovar russkogo yazika*, tom IV., Moskva, 1987

Geografiya, Strabona v semnadsati knigax, Perevod s grečeskogo s predislavniem i ukazatelem R.R. Mišenka, M., 1879

Goloborodko, N.N., *Turtsiya*, Moskva, 1912

Gryaznevič, P.A., *Araviya i arabi* (k istorii termina al'arab) - v knige "Islam: religiya, obščestvo, gosudarstvo", Moskva, 1984

Gumilev, L.N., *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, Moskva, 1992

Hacettepe, M.B., *Ubiyca na trone*. (Zapiski Načalnika taynoy policii v Turcii), Petrograd, 1918

İnal-İpa, Ş.D., *Voprosi etno-kulturnoy istorii abxazov*, Suhumi, 1976

İrandust, *Dvižuşiye sili kemalistkoy revolyutsii*, Moskva-Leningrad, 1928

Istoriya Adigeyskogo naroda, sostavlenaya po predaniyam kabardintsev Şora Bekmurzin Nogmovim, Tiflis, 1861

Istoriya diplomatii, tom 2, Moskva, 1945

Istoriya čelovečestva, tom 5, 1896

Kazancıyan, Rem, *Bolşeviki i mladoturki. Noviye dokumenti o rossiysko-turetskix otnoşeniyax (1920-1922)*, Moskva, 1996

Kalmikov, İ.H., *Çerkesi. Istoriko-etnografičeskij očerk*, Çerkesk, 1974

Karpini, Giovanni del Plano, *Istoriya mongolov*; Guillaume de Rubruque *Puteşestviye v vostočniye strani*, Moskva, 1957

Kasumov, A.H., *Razniye sudbi*, Nalçik, 1967

Landa, R.G., *Islam v istorii Rossii*, Moskva, 1995

Lavrov, L.I., *Istoriko-etnografičeskije očerki Kavkaza*, Leningrad, 1978

Lyod, George David, *Pravda o mirnix dogovorax*, tom 2, Moskva, 1957

Materiyali i Zapiski po voprosu o vladelskix i imuşetvenix pravax potomkov svet. Knyazya Mixaila Şirvaşidze, poslednego pravitelja Abxazii, Venden, 1913

Mustafa Kemal Paşa, *Put novoy Turcii*, tom 3, Moskva, 1931

Narodi Rossii, Enciklopediya, Moskva, 1994

Nacionalno-osvoboditel'naya vojna narodov Severnogo Kavkaza i problemi muxadjirstva, Nalçik, 1994

- Otčet po Glavnomu Upravleniyu Namestnika Kavkazskogo za pervoye desetiletiye upravleniya Kavkazskim i Zakavkazskim kraem Ego Imperatorskim Visočestvom Velikim Knyazem Mixailom Nikola-yevičem 6 dekabrya 1862 - 6 dekabrya 1872, Tiflis, 1873
- Otčet o poezdke po Aziatskoy Turtsii Generalnogo Ştaba podpolkovnika Tomilova v 1904 godu, S. Peterburg, 1907
- Pavlovič, Mihail (M. Veltmann), *Revolutsionaya Turtsiya*, Moskva, 1921
- Petrosyan, Y.A., *Mladoturetskoye dvijeniye*, Moskva, 1971
- Traho, R., *Çerkesi*, Munihi, 1959
- Skrjinskaya, M.V., *Severnoye Priçernomoriye v opisani Pliniya Starşego*, Kiev, 1977
- Solovyev, S.M., *Çteniya i rasskazi po istorii Rossii*, Moskva, 1989
- Şpilkova, V.I., *Mladoturetskaya revolutsiya 1908-1909*, Moskva, 1977
- Veşapeli, G., *Turetskaya Gruziya. Lazistan, Trapezund i Çoroxskiy kray*, Moskva, 1916
- Vilçevski, O., *Kurdi / Vvedenie v etniçeskuyu istoriyu kurdsogo naroda*, Moskva-Leningrad, 1961
- Volkova, N.G., *Etnonimi i Plemenije nazvaniya Severnogo Kavkaza*, Moskva, 1973
- Volkova, N.G., *Etniçeskij sostav naseleniya Severnogo Kavkaza v XVIII - naçale XIX v.*, Moskva, 1974
- Zavriyev, D.S., *K novejšey istorii severo-vostoçnix vilayetov Turtsii*, Tiflis, 1947

TÜRKÇE

- Abadi, *Türk Verdün'ü Gaziantep / Antep'in Dört Muhasarası*, Gaziantep, 1959
- Adivar, Halide Edib, *Türkün Ateşle İmtihanı / Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul, 1959
- Ağaoğlu, Samet, *Kuvayı Milliye Ruhu*, İstanbul, 1999
- Akçam, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu / İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına*, İstanbul, 1999
- Akçura, Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII ve XIX asırlarda)*, İstanbul, 1940
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Ankara, 1998
- Alpkaya, Faruk, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İstanbul, 1998

- Altınay, Ahmed Refik, *İki Komite İki Kıtıl*, İstanbul, 1992
- Amca, Hasan, *Doğmayan Hürriyet 1908-1918*, İstanbul, 1958
- Atay, Falih Rıfkı, *Zeytinadağı*, İstanbul, 1981
- Atilhan, Cevat Rifat, *Ilum Işığında ve Tarih Önünde 31 Mart Faciası*, İstanbul, 1956
- Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi*, cilt 1-3, İstanbul, 1974-1976
- Aybars Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, İstanbul, 1998
- Aydemir İzzet, *Göç / Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, Ankara, 1988
- Aydemir, İzzet, *Muhaceretteki Çerkes Aydınları*, Ankara 1991
- Aydemir, Şevket Süreyya, *İnkılap ve Kadro*, İstanbul, 1986
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul, 1997
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal*, cilt 1-3, İstanbul, 1999-2001
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, cilt 1-3, İstanbul, 1999
- Aykol, H., *Çerkes Ethem'in Gerçek Yaşam Öyküsü*, İstanbul, 2001
- Bağdadlıoğlu, Adil, *Uzun Oluk (İstiklal Harbinde Maras)*, İstanbul, 1942
- Balcıoğlu, M., *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*, Ankara, 2001
- Başkaya, Fikret, *Paradigmanın İflosu / Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma / İdeolojinin Eleştirisine Giriş*, İstanbul, 1991
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım / Milli Mücadeleye Gidiş*, cilt 1, İstanbul, 1967
- Berber, Ergin, *Kurtuluş Savaşında Mustafa Kemal ve Vahdettin / İddialar - Yanıtlar*, Ankara, 1998
- Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, 1958
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Trakya'da Milli Mücadele*, cilt 1-2, Ankara, 1955
- Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç*, Ankara, 1959
- Borak, Sadi, *Atatürk / Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşiler*, İstanbul, 1998
- Bozdağ, İsmet, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul, 1996
- Bozkurt, Mahmut Esat, *Atatürk İhtilali*, İstanbul, 1967
- Butbay, Mustafa, *Kafkasya Hatıraları*, İstanbul, 1990
- Cabagi, Vassan Giray, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul, 1969
- Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953
- Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar, II kısım*, İstanbul, 1960
- Cebesoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, İstanbul, 1955
- Coşkun, Alev, *Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu / En Uzun 15 Gün Ödemiş*

- Direnışı*, İstanbul, 1997
- Çavdar, Tefik, *Talat Paşa / Bir Örgüt Ustasının Yaşamöyküsü*, İst., 2001
- Çeçen, Anıl, *Kemalizm*, İstanbul, 1999
- Çerkes Ethem, *Anılarım*, İstanbul, 1998
- Demirbağ, Bülent H., *Batı Trakya Sorunu*, İstanbul, 1996
- Dündar, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İstanbul, 2001
- Erel, Şerefettin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul, 1961
- Eren, A. Cevad, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Mesaleleri*, İstanbul, 1966
- Erkan, Aydın O., *Tarih Boyunca Kafkasya*, İstanbul, 1999
- Ersoy, Hayri - Kamacı, Aysun, *Çerkes Tarihi*, İstanbul, 1994
- Ertürk, Hüsameddin, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1957
- Giresun / Dün, Bugün, Yarın, Giresun, 1987
- Grigorianz, Alexandre, *Kafkasya Halkları / Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, İstanbul, 1999
- Gökçe, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, 1979
- Gövsa, İ. Alaettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1940
- Göztepe, Tarık Mümtaz, *İmam Şamil - Dağıstan Aslanı*, cilt 4, İstanbul, 1950
- Gülcan, Yılmaz, *Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)*, İstanbul, 2001
- Güralp, Şeref, *İstiklal Savaşın İlk Yüzü*, İstanbul, 1958
- Hazer, Hızal Ahmed, *Kuzey Kafkasya*, Ankara, 1961
- İleri, Rasih Nuri, *Atatürk ve Komünizm / Kurtuluş Savaşı Stratejisi*, İstanbul, 1999
- İnan, Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara, 1959
- İslam Ansiklopedisi - Çerkesler*
- İslamoğlu, M., *Anadolu Halk İsyanları (1919-1921)*, İstanbul, 1998
- Kadircan, Kaffi, *Türkiye'ye Göçler*, İstanbul, 1966
- Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul, 1977
- Kalman, M., *Batı Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid*, İstanbul, 1994
- Kandemir, *Cumhuriyet Devrinde Siyasî Cinayetler*, İstanbul, 1955
- Kandemir, *İzmir Suikastının İlk Yüzü*, cilt 1-2, İstanbul, 1955
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1938
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbinde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, İstanbul, 1990
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbinin Esasları*, İstanbul, 1981

- Karadenizli, Kemal, *Trabzon Tarihi*, Ankara, 1954
- Kılıç Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, İstanbul, 1955
- Kılıç, Sümer, *İstiklal Mahkemeleri Adil miydi? / İzmir Suikastı / İlanname ve Kazım Karabekir'in Savunması*, İstanbul, 2000
- Kosok, Psimaho, *Kuzey Kafkasya: Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihine Yaprakları*, İstanbul, 1960
- Kuran, Ahmed Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1959
- Kutay, Cemal, *Yüzyılımızda Bir İnsanımız (Rauf Orbay'ın Anıları)*, cilt 1, İstanbul, 1992
- Meram, Ali Kemal, *Padişah Anaları ve 600 Yıl Bizi Yöneten Devşirmeler*, İstanbul, 1997
- Meram, Ali Kemal, *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, İstanbul, 1969
- Musa Kunduhov'un Hatıraları, İstanbul, 1978
- Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği / Resmi İdeoloji Dışı Bir İncelenme*, Ankara, 1988
- Öner, Çetin, *Şu Bizim Çerkesler*, İstanbul, 2001
- Özkan, Tuncay, *Bir Gizli Servisin Tarihi / Milli İstihbarat Teşkilatı*, İstanbul, 1999
- Öztuna, Yılmaz T., *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, cilt 12, İstanbul, 1967
- Parlar, S., *Osmanlı'dan Günümüze Kadar Gizli Devlet*, İstanbul, 1997
- Rıza Nur, *Milli Kıyam / Milli Mücadele'nin İç Yüzü*, İstanbul, 1994
- Said Ali, *Saray Hatıraları / Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, İstanbul, 1994
- Sarıhan, Zeki, *Çerkes Ethem'in İhaneti*, İstanbul, 1998
- Sever, Metin, *Kafdağı'nın Bu Yüzü / Türkiye'deki Kafkas Kökenliler*, İstanbul, 1999
- Şapolyo, Enver Behnan, *Kuvayı Milliye Tarihi / Gerilla*, Ankara, 1957
- Şener Cemal, *Çerkes Ethem Olayı*, İstanbul, 1997
- Tahsin Paşa, *Abdülhamid / Yıldız Hatıraları*, İstanbul, 1931
- Tokpınar Cemil, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, İstanbul, 1994
- Topuz Hıfzı, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, İstanbul, 1973
- Tunaya, T. Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*, İstanbul 1952
- Tunaya, T. Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 1-3, İstanbul, 1984-1994
- Turan, Mustafa, *Taşkılla'da 31 Mart Faciası*, İstanbul, 1964
- Türk Ansiklopedisi*, cilt 10
- Ünal, Muhiittin, *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü*, İstanbul, 1996

- Üstel, Füsun, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul, 1997
- Üzel, Sahir, *Gaziantep Savaşının İç Yüzü*, Ankara, 1952
- Yerasimos, Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye*, İstanbul, 1979

BATI DİLLERİ

- Ahmad, Feroz, *The Young Turks / The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford, 1969
- Allen, W.E.D., *History of the Georgian People from the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteen Century*, London, 1932
- Andrews, Peter Alford, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, 1989
- Baddeley, John F., *The Russian Conquest of the Caucasus*, London, 1908
- Güldenstadt, J.A., *Beschreibung des Caucasischen Lander*, Berlin, 1834
- Haghandoqa, Mohammad Kheir, *The Circassians / Origin, History, Customs, Traditions, Immigration to Jordan*, Amman, 1985
- Hitti, Ph. K., *History of the Arabs from the Earliest Times to the Present*, New York-London, 1967
- Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914 / Demographic and Social Characteristics*, Madison, 1985
- Konqvst, R., *The Soviet Deportation of Peoples*, London, 1960
- Marquart, Jos., *Über das Volkstum der Komanen*, Leipzig, 1914
- McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New-York-London, 1983
- Miller, William, *The Ottoman Empire 1801-1913*, Cambridge, 1913
- Mufti, Shaukat, *Heroes and Emperors in the Circassian History*, Beirut, 1972
- Peyssonel de M., *Traite sur la Commerce de la Mer Noire*, vol. 1-2, Paris, 1787
- Saks, K., *Geschichte des Zerfalls der Türkei*, Wien, 1908
- Sassounian, Harut, *The Armenian Genocide / Documents and Declarations 1915-1995*, L.A., 1995
- Zürcher, E.J., *The Unionist Factor / The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, Leiden, 1984

FARSÇA VE ARAPÇA

Loghatname Dehkoda, cilt 5, Tehran, 1373 (1995)

Nihat Berzeq, *Techir al-Sirakasat*, Amman, 1987

SÜRELİ YAYINLAR

Vestnik Evropi, tom III, Eylül, no 9, Sankt Petersburg, 1867

Azatamart, no 15, Haziran 26/9 Temmuz 1909

Azatamart, no 19, Temmuz 1/14 1909

Azatamart, no 17/69, 18/7 - 1921

Birleşik Kafkasya, no 1, İstanbul, 1964

Cakatamart, no 1011/2832, 12/3 - 1922

Cakatamart, no 2163, 28/3 - 1921

Central Asian Survey, vol. 13, no 1, 1994

Erkir, 3/3 - 1922

Ruskaya Starina, tom XXXIII, no 1, Sankt Peterburg, Ocak 1882

Ruskaya Starina, tom XXXIII, no 10, Sankt Peterburg, Ekim 1882

Eurasian Studies, vol. 1, no 4, Winter 1995

Eurasian Studies, vol. 2, no 1, Spring 1995

Golos, no 221, Sankt Petersburg, 1876, 12 (24) Ağustos

Guaze, yıl 1, sayı 2, 10 Nisan 1911

İkibine Doğru, 26 Ocak 1992

Kafkasya Gerçeği, sayı 12, Nisan 1993

Kuzey Kafkasya, yıl 11, sayı 66-67, Mart-Nisan-Mayıs 1987

Moskovskiye vedomosti, no 99, 5 Mayıs 1864

Moskovskiye vedomosti, no 65, 24 Mart 1865

Mousoulmanine, no 2-3-6-10, Paris, 1910

Murç, no 7, 9-10, Tiflis, 1895

Nikolayevskiy Vestnik, no 46, 21 Haziran (2 Temmuz) 1865

Nokta, sayı: 24-25-44, 1990-1991

Voeniy sbornik, no 3, Sankt Peterburg, Mart 1870

Voeniy sbornik, no 10, Sankt Peterburg, Ekim 1864

Voeniy sbornik, tom CX., no 7, Sankt Peterburg, Haziran 1876

Voeniy sbornik, no 4, Sankt Peterburg, Nisan 1870

Ruskiy invalid, -Haftalık ek, no 40, Sankt Peterburg, 9 Kasım 1864

Ruskiy invalid, no 117, 26 Mayıs (7 Temmuz) 1864

Ruskiy invalid, no 10, 23 Eylül (5 Ekim) 1864
Ruskiy Vestnik, tom 28, 1860
Tarih Konuşuyor, cilt 3, sayı 13, İstanbul, Şubat 1965
Yedi Yıldız, sayı 4, İstanbul, 1994
Yedi Yıldız, sayı 5, İstanbul, 1994
Novoe vremya, no 13236, 16 (29) Ocak 1913
Novoe vremya, no 13237, 17 (30) Ocak 1913
Novoe vremya, no 13241, 21 Ocak (8 Şubat) 1913
Novoe vremya, no 13486, 27 Eylül (10 Ekim) 1913

